

Записки історично-
філологічного відділу
Української Академії

Наук

1919, кч. 1

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

Р. 1919.

Кн. I.

ЗАПИСКИ

Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

Під редакцією Павла Зайцева.

За головним редагуванням Голови Відділу акад. Д. І. Багалія.

An 1919.

L. I.

BULLETINS

de la Section historique-philologique de l'Académie des sciences d'Ukraine.

Redigés par Paul Zaïtzev.

Sous la redaction générale du Président de la Section D. Bahal'iy.

К И Ї В.

Печатня Видавничого Товариства „Друкаръ“. Інститутська, 16.

1919.

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар Академії *академик А. Кримський.*

Київська Академія.

(З нагоди минулого 300-ліття її існування).

Київська Академія, як братська школа, виникла в добу, що прийшла слідом за великою сутичкою романських, германських та слов'янських племен—спершу навколо чеського гусситизму, а потім навколо реформи Лютера. Ця суперечка збудила національні та релігійні інтереси обох сторін, що зустрілися в цій боротьбі.

Передовими борцями за свою народність та віру з боку слов'ян явились чехи, які протестували проти папського абсолютизму в справах віри, і які бажали правити службу Богу та мати текст Святого Письма на своїй рідній чеській мові. А з Чехії цей національно-релігійний рух розповсюдився й по інших слов'янських землях, як от у Західній Русі та в Польщі. Тут він виявився, з одного боку, в перекладі відомого Пересопницького Євангелія на українську мову,—перекладі, який уявляє з себе лише транскрипцію з чеської мови, а з другого—в польському перекладі Біблії Вуйка¹⁾.

Отож на цьому ґрунті пробудження національно-релігійної свідомости й виникли так звані „Братські“ школи, себ-то школи засновані церковними братствами при відомих церквах та монастирях в головніших містах Правобережної України, Литви та Білорусі, як от школи Львівська, Виленська, Луцька, Могилівська (на Дніпрі) та інші.

Головні предмети викладання в цих школах були: грецька мова, що служила ключем до східно-візантійського письменства, граматика слов'яно-руської мови, складена на зразок грецької граматики, як, наприклад, граматики Мелетія Смотрицького 1619 та 1629 рр., та катехизм або сповідання православної віри, автори якого, по недосвідчености, не раз ухилялись або в лютеранський, або в католицький бік. В деяких братських школах викладались навіть початки піітики та реторики. Були, очевидно, приклади домашнього навчання юнацтва діалектиці та богословію по творах св. Іоанна Дамаскина, які за-для цього були перекладені князем Курбським на руську мову. А князь

---

¹⁾ Н. Петрова: Очерки истории украинской литературы XVII и XVIII в.в. Київ. 1911, стор. 9.

К. К. Острожський заклав у своєму родовому гнізді Острозі Острожську Академію, вищу школу для навчання мов слов'янської, грецької та латинської, і запросив туди вчених людей з Греції та інших країн. Головну увагу в цій Академії звернено було на грецьку мову, щоб збагатити руське письменство перекладами з неї; першим ректором Острожської Академії було поставлено вченого грека Кирила Лукариса, який потім був патріархом Константинопольським. Таким чином Острожська Академія мала на увазі відродити православну науку на слов'янських та грецьких джерелах та підставах. Вона існувала до 1612 р.¹⁾

Кієво-Братська школа заснована була лише в 1615 році, пізніше од інших, західно-руських шкіл цього типу, а через те вона мала змогу зробити деякі зміни й поліпшення в шкільній справі. Разом з грецькою та слов'яно-руською мовами вона надавала величезне значіння мові латинській, як знаряддю освіти в західно-європейському дусі, бо й освічені греки того часу, які керували шкільною справою в Західній Русі, теж одержували або докінчували свою освіту не в своїй країні, але на заході Європи. Найбільше скерував в бік латині Київську Братську школу Петро Могила, який з початку був архимандритом Київсько-Печерським, а потім, як мітрополіт Київський, прийняв Київсько-Братську школу під свою могутню охорону²⁾. Ця школа, нерозривно зв'язана з ім'ям Петра Могилы, існує й до нашого часу, зазнавши за свій довгий вік багато змін та перетворів, відповідно яким її історія може бути поділена на такі періоди: 1) Період існування Братської Школи, як колегіума, себ-то середньої учебної установи, — з викладанням наук аж до філософії включно, — до 1689 р. 2) Другий період, що починається з 1689 р., — з того часу, коли богослов'є було в ній введено в курс навчання наук, і цим вона зробилась вищою духовною школою, або академією, себ-то чимсь на зразок богословського факультету. 3) Третій період — од царювання Катерини II, яка, ввівши в Росії перейняту з Австро-Угорщини загальну систему народньої освіти, притягла до цієї справи також Київську Академію, та ввела за-для цього в коло її навчання багато світських предметів, які викладались в народніх школах; з цього боку вона звела її на ступінь світської гімназії. 4) Четвертий період — од перетворення Київської Академії в 1819 році по новому статуту академії, якого було видано 1810 р., — продовжується до останнього часу. Це єсть період самостійного існування Київської Академії, як вищої духовної учебної установи, паралельної університетам. D

1) Там же, стор. 14, 15.

2) Там же, стор. 19; пор. „Історія Київ. Дух. Ак.“ С. Голубева. Вип. I. Київ. 1886 р.

I.

Першу підвалину Київсько-Братській школі було покладено в 1616 році дворянкою Галшкою (Єленою) Гулевичівною Лозкиною, яка подарувала свій дім та обійстя для монастиря, що мав бути ставропігією патріарха царьгородського,—для школи та для гостиниці; вона зразу ж таки увела туди священноінока Ісайю Копинського та інших трьох ченців, а також дитячу школу. Але, здається, Галшка Гулевичівна через те тільки виставлена тут на перший план, що вона була шляхтянкою, а це більш забезпечувало її маєток од грабування насильників: по-за нею сховані були інші діячі. В кінці того-ж таки 1615 року, або, принаймні, в початку слідуючого року, біля заснованих Галшкою Гулевичівною Лозкиною установ з'являється всесловне церковне братство, яке згадані установи бере під свій захист та охорону, влаштовує—в домі офірниць—Благовіщенську церкву та закладає підвалину новій просторій церкві Богоявлення Господня. Незабаром до київських братчиків вписався славетний запорозький гетьман Петро Конашевич Сагайдачний з усім своїм військом, і головним чином на його кошти з 1620 р. розпочато було будову „Богоявленської“ церкви Братського монастиря.

В той самий час ерусалімський патріарх Теофан, який прибув у Росію збирати милостині, навідався й у Київ і зупинився в странно-приймному домі Братського монастиря. Маючи повноваження від константинопольського патріарха, патріарх Теофан відновив українську православну ієрархію, яка була перервана унією, двох з новопоставлених ієрархів, Брецького та Копинського, посвятив у Братській, певне, Благовіщенській церкві, і дав Братському монастиреві право патріаршої ставропігії, поставивши хреста „при церкві святих Богоявлених“, на якому був затверджений престол новозбудованої церкви. В 1622 році помер гетьман Сагайдачний, віддавши перед смертю для новотворимого храму великого золоченого срібного хреста, обкладеного 9-ю камінцями і, по стародавнім свідоцтвам, був „погребень въ монастыри братства Киевскаго“, або „погребень при церкви школы словенское, въ мѣстѣ, на Подолѣ честно, в дому братства церковного“¹⁾. Нині могила гетьмана Сагайдачного знаходиться в середині Богоявленського храму, біля його південної стіни, а по-за цією стіною, недалеко від південно-західного рогу Богоявленської церкви, починалась первісна Благовіщенська церква, яка в південно-західному напрямку простягалась майже до самого парадного входу в Академію з боку базару. В 1625 році Богоявленський храм з приділами Благо-

1) „Історія Київ. Дух. Ак.“ С. Голубева. Вип. I. К. 1886, стор. 3 та слід.

віщення та преп. Антонія й Теодосія Печерських, був начорно докінчений, і для внутрішньої обробки його монастирська братія прохала царя Олексія Михайловича дати їй грошеву допомогу. Певне, біля того-ж таки часу збудована була братська трапеза з олтарем святих Бориса та Гліба. Вона складалась з „палатньої“ і з самої трапези, які знаходились одна відносно одної під простим кутом, і в пункті, де ці дві основні частини з'єднувались, була влаштована невеличка башта, з вхідними дверима і з мармуровими колонами з боків, як це описує в 1653 році архидіакон Павло Алеппський¹⁾).

Виклади та курс наук у нововлаштованій школі були такі самі, як і в старіших українських школах, з перевагою мов грецької та слов'яно-руської²⁾). Але позаяк такі школи не відповідали вже більше своєму часу і сучасним обставинам, то Петро Могила, вже як Київ-Печерський архімандрит, у 1627 році замислив заснувати в Лаврі монастирську школу на зразок тодішніх латино-польських колегій та академій, і за-для цього декілька молодих людей він послав за кордон докінчувати освіту. Але, довідавшись про це, Богоявленське Братство прохало Петра Могила з'єднати його нову колегію з Київ-братською школою. Петро Могила охоче з цим погодився і взявся бути попечителем Київ-братського Колегіума. Це було в 1631 році³⁾). В 1632 році Петро Могила, коли його було зроблено мітрополітом Київським, задумав перетворити свою колегію в Академію, себ-то в вищу учебну установу, від якої залежали б інші нижчі колегії або учебні установи. Але польський уряд не дозволив утворити Академії; та й у Київській колегії дозволив викладати науки тільки до логіки включно, без богословських наук. Але ж і в цих тісних межах Київ-братська колегія зразу ж таки що до науки стала врівень з відповідаючими їй латино-польськими, особливо езуїтськими та піарськими (себ то католицького чернечого ордену „піарів“) колегіями. Відомі такі значні ймення навчителів цієї Колегії: Іосифа Кононовича Горбещького, який викладав реторику в 1635/6 учебному році й діалектику та логіку в 1639/40 р.р., Інокентія Гизеля, який викладав філософський курс у 1645—47 р.р., та Лазаря Барановича, який викладав реторику в 1646/7 році. Збереглись також рукописні їх записки по цих предметах⁴⁾). З інших професорів Колегіума можна згадати відомого

1) Рисунки Київа 1651 р. Я. І. Смирнова. Москва. 1908. Табл. III; „Путешествіе Антіох. патріарха Макарія въ Россію въ XVII в.“ архидіакона Павла Алеппскаго. Вип. 3. Москва, 1895“.

2) „Очерки истор. укр. лит.“ Н. Петрова. Київ. 1911, стор. 18.

3) „Исторія К. Д. Ак.“ С. Голубева. К. 1886, гл. II.

4) „Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в.“, Н. Петрова, К. 1895. Стор. 7, 9, 136—138.

Газського мітрополита грека Паїсія Лігаріда, який викладав в Колегії філософію і похований в 1678 році в Богоявленській церкві Братського монастиря, по під Братським образом Богородиці¹⁾. Зробившись патроном Богоявленського Братства та Колегії, Петро Могила постачав монастиреві земельні вгіддя та ґрунти, відібрав од уніятив Трьохсвятительську та Воздвиженську церкви разом з тими землями та ґрунтами, що до них належали, і передав їх Богоявленському училищному монастиреві, а після смерти відказав йому значну частину свого нерухомого та рухомого майна²⁾. До його майна можна віднести й його книжки, що були передані до академічної книгозбірні з його власноручними написами. Таких книжок в академічній книгозбірні в 1884 році налічувалось не менш десяти (з особистих спостережень). Окрім того, в реєстрі майна Київ-Братського монастиря 1763 року в таких словах описується ще один хрест, офірований Петром Могилою Київ-Братському монастиреві: „Крестъ висящій, въ кіотѣ пестропозлащенномъ, сребрянномъ, надъ царскими враты съ животноворящимъ древомъ сребропозлащенній, при коемъ крестѣ въ томъ же кіотѣ имѣется риза и хитонъ Господень; мощы святаго первомученика архидіакона Стефана, Іоанна Златоустаго, святиеля Николая, Дмитрія мученька Мироточиваго, мученька Меркурія, священномученька Анфима; отъ Петра митрополита Кіевскаго данній; вѣсу въ немъ безъ кіота сребра фунтъ одынь, три лота и два золотныка“³⁾. Здається, цього хреста знищено пожежею 1811 року, і тепер його місце займає деревляний різблений хрест 1600 року з іменням якогось-то молдавського мітрополита Теофана⁴⁾.

Після Петра Могили найвизначнішою подією в історії Київ-Братського училищного монастиря було з'явлення тут чудотворного Братського образу Богородиці, вивезеного з зруйнованого татарами Вишгороду⁵⁾.

Склад учнів у Колегії був найріжноманітніший: учні були, можна сказати, з усіх станів. Тут були й княжі діти, як от у 1637 році двоє молодих князів Огинських, які вчилися під керівництвом свого інспектора, студента Іосифа Тризни⁶⁾. Були тут і діти козацької стар-

1) „Описание рукоп. собраній“. Н. Петрова. М. 1904. Вип. III, стор. 210. Тут бачив похованим якогось-то архієрея нинішній намістник Київ-Братського монастиря архімандрит Прохор, при заміні чавунної долівки на деревляну.

2) „Историко-топогр. очерки древн. Кіева“. Н. Петрова. К. 1897, стор. 210.

3) „Акты и документы, относ. къ ист. К. Ак.“, серія II, т. III, К. 1905. Стор. 121.

4) „Рум. худ. пам. въ Рос.“, Н. Петрова, в „Труд. Черн. археолог. еъзда“ 1908 й окрем. відб., стор. 3.

5) „Историко-топограф. очерки древн. Кіева“. Н. Петрова. К. 1897. Стор. 212.

6) „Чтения въ Церк.-Археол. Обществѣ“. Вип. II. К. 1899, стор. 92.

шини, що їх генерал Гордон, який був на російській службі в Києві, запросив у гості до свого сина, що вчився в Київській Академії¹⁾. Училися тут і чужинці²⁾, але найбільше було дітей місцевого попівства, міщан та „посполитих“. Під час козацьких війн з ляхами-студенти академії звичайно вступали в шереди оборонців своєї вітчизни, і не раз складали історичні пісні або думи про ті війни, що в них вони приймали живу участь. Деякі з них були записані поляками негайно, в самий мент їх творчості, і збереглись до нашого часу. Така, приміром, „Дума козацька о Берестовскомъ звиченствѣ 1661 г., 31 юля“, котра починається словами:

„О рѣко Стырю, що Хмиль за виру,
Скажи ты всему міру,
Гды въ Днѣпръ впадешъ, оповѣдаешъ,
Радость з вуйны, чи з миру?“³⁾.

II.

Другий період історії починається з 1689 року, коли Київська Академія, підпавши владі московських царів, мала змогу вільно включити в коло свого навчання й богословські науки, і цим вона придбала собі почесне назвище академії, як вищої богословської школи. За першого навчителя богословія вважали її ректора, Іосифа Кроковського, але від його богословських лекцій і досі не знайдено поки жадного рядка; а той богословський курс, що йому приписувано преосв. Макарієм (Булгаковим), В. І. Аскоченським та його наслідниками,—в дійсности не йому належить, але молодому вченому ієромонахові Стефану Яворському, який закінчив свою освіту в західноєвропейських католицьких академіях. Від нього залишились у рукописах різні богословські трактати, що він викладав у Київській Академії між 1693 та 1698 р.р. Що ж уявляє з себе цей перший курс догматичного богословія в Київській Академії?

Це зрозуміло, що як перша спроба нашої богословської думки, богословський курс Стефана Яворського, не міг бути самостійною працею, але залежав од своїх католицьких джерел. Треба зауважити, що в повних закордонних католицьких академіях богословіє поділено було на види „созерцательного“, казуїстичного (щось схоже на пастирське богословіє), полемічного та инш.; кожна з цих галузів богословія доручалась окремому професорові, який і викладав її декілька

1) „Дневникъ Гордона. Киевск. Епарх. Вѣд.“, 1875, № 5.

2) Воспитанники К. А. изъ Сербовъ съ начала синод. пер. и до царств. Ек. Ц. Відбиток із „Изв. Отд. Русск. яз. и слов. Имп. Ак. Н.“ т. IX (1904) кн. 4, стор. 1.

3) Очерки изъ исторіи украинск. лит. XVII и XVIII в.в. Н. Петрова К. 1911. Ст. 33 та 69.

років. Але Стефанові Яворському довелося навчати всіх галузів богослов'я, і він намагався скомбінувати їх в одну суцільну богословську систему, відому в нас під назвиськом догматичного богослов'я. Але переважно скористувався він „созерцательне“ богословіє, домішавши, де цього треба, елементів казуїстичного, а своє полемічне богословіє він склав з особливих трактатів, які були паралельні трактатам „созерцательного“ богослов'я,—він тут полемізував, головним чином, з католиками та протестантами. В окремих трактатах Стефан Яворський, як джерелами, користувався працями єзуїтських богословів: Бекона, Беллярміна, Дрекса, Млодзяновського, і особливо вчителя свого по закордонній освіті К. Вольського. Суть своїх полемічних трактатів Стефан Яворський виклав потім у своїй книзі „Камень вѣры“, котра збудила проти себе велику полеміку з боку протестантуючих богословів¹⁾).

Другий визначний професор богослов'я в Київській Академії того періоду був відомий Теофан Прокопович, який слухав у Київській Академії богословського курсу Стефана Яворського і докінчив свою освіту за кордоном, у Римі. Він викладав богословіє в Київській Академії з 1710/11 уч. р. до 1716 р., приблизно 5 років²⁾. Його богословські трактати мають уже науковий характер, і зробили його ймення відомим не тільки в Росії, але й за кордоном. Разом з тим через них впала на автора тінь якихсь запідозрювань в тому, що він має нахил до лютеранства, але з часом вона все більше й більш відпадала від нього. Найкращі з наступників Теофана Прокоповича по викладанню богослов'я в Київській Академії звичайно слідували його системі, як от Георгій Кониський та Самуїл Миславський. Останній видав на латинській мові майже всі богословські трактати Теофана Прокоповича³⁾. Богословську систему Теофана Прокоповича виклав у своєму „Компендіумі“ богослов'я другий київський учений Іринея Фальковський, який доповнив з інших джерел те, чого бракувало Теофанові Прокоповичеві⁴⁾).

З давніших наук, що викладались у Київській Академії, одживилась трохи філософія, що в її викладанні керувались тепер або Пурхоцієм, учнем Декарта, або ж Баумейстером, учнем Вольфа⁵⁾; а Самуїл Миславський навіть листувався з професором Баумейстером⁶⁾).

1) „Извлечение изъ протоколовъ Совѣта К. Д. Ак.“ за 1897—98 г., стор. 247—254. Пор. „Обзоръ русской духовной литературы, Филарета“, вид. 3. Петербург. 1884, стор. 268 та слід.

2) „Кіевск. Акад. въ первой половинѣ XVIII ст.“ Д. Вишневського. К. 1903, ст. 246.

3) „Обзоръ русск. дух. лит., Филарета“. Вид. 3. Петербург. 1884, стор. 290—291.

4) Там же, стор. 429.

5) „Акты и документы, относ. къ ист. К. Ак.“, Н. Петрова, отд. II, т. II. Київ. 1905, стор. 175 та слід.

6) Там же, стор. 222 та слід.

Особливо ж під цей період життя Київської Академії оджилилась прикладна піітика, себ то драми та комедії, які склалися професорами Київської Академії, а студенти ставили їх різдвяними та великодніми святками, весняними рекреаційними днями та в інших випадках. Правда, ці п'еси творили та виконували ще й у перший період життя Академії, але вони були сухі, мертві та бліді, і грало їх, здається, не все студентство без розбору, але тільки „благородне“ юнацтво. Тепер же ці п'еси стали черпати свій зміст з рідної, ближчої до серця студента історії, приміром, про святого Володимира—Теофана Прокоповича 1705 р., про Богдана Хмельницького—в п'есі „Милость Божія“ Теофана Трохимовича, 1728 року; або ж писались на простонародній українській мові. До таких відносяться „інтерлюдії“, або „междувброшення игральща“ до різдвяної та великодної драм учителя ієромонаха Митрофана Довгалевського (1736 та 1737 рр.) і такі ж інтерлюдії до драми вчителя ієромонаха Георгія Кониського „О воскресені мертвых“, 1746 року. В тісному зв'язку з цими інтерлюдіями стоять так звані „вертепныя представлення“, які спочатку мабуть і грались студентами Київської Академії, але потім їх засвоїли собі сільські парафіяльні дяківські школи. В них найвигадливіше переплітаються поміж собою шкільний дотеп та народній гумор, і це робить ці п'еси напів шкільними, напів народніми виставами. Деякий виняток посеред цих п'ес уявляє з себе п'еса „Благоутробіє Марка Аврелія“, яку було виставлено у конгрегаційній залі Київської Академії 5-го вересня 1744 року, в день тезоіменства імператриці Єлизавети Петровни, в її присутности. В одній її дії виступає на сцену „олицетворенний“ Київ в колесниці та вітає імператрицю¹⁾.

В цьому періоді вперше введені в коло академічних наук мови німецька та французька, які особливо приваблювали до Академії дітей козацької старшини²⁾.

З часу, коли до кола богословських наук введено було богословіє, вихованці Київської Академії стали поділятися на дві конгрегації, себ-то на два церковних братства, старше й молодше. До першого належали студенти філософії та богословія, а до другого—учні інших нижчих класів³⁾. Навіть самі будинки Києво-Братського монастиря приймають з цього часу інший, кращий вигляд. Коло 1695 року було збудовано нинішню кам'яну Богоявленську церкву⁴⁾, замість старої

1) „Очерки изъ ист. укр. лит. XVII, XVIII в.в.“, Н. Петрова, К. 1911, стор. 217, 260, 294, 351 та 363.

2) „Кіевск. Ак. въ первой полов. XVIII ст.“, Д. Вишневецького. К. 1903, стор. 298; „Чтенія въ Церк.-Ист. и Арх. Общ. при К. Д. А.“. Вип. XIII, стор. 57 та слід.

3) „Акты и док., отн. къ ист. К. А.“, т. I, ч. I, К. 1904, стор. 51 та слід.

4) „Ист.-топогр. очерки др. Кіева“. Н. Петрова, К. 1897, стор. 213.

деревляної, яку було перенесено на Андріївську гору, де вона від великих вітрів року 1724 розвалилася¹⁾). Дуже можливо, що раніш, ніж розібрана була деревляна Богоявленська церква та збудована нова кам'яна,—поставлено нинішню теплу церкву Братського монастиря во ім'я святих Бориса та Гліба, що в її вищому поверсі містилась студентська конгрегація Благовіщення Пресвятия Богородиці²⁾). В 1704 році гетьманом Мазепою збудований був нижній поверх теперішнього старого академічного корпусу з шістьма приміщеннями для класів, а за часів київського мітрополіта Рафаїла Заборовського над цим поверхом збудовано було горішній поверх, де містились: конгрегаційна зала в два світла, з обох боків її—богословська та філософська аудиторії і в східнім кінці її—конгрегаційна церква, яку скінчили будувати в 1740 році³⁾).

III.

За царювання Катерини II Київська Академія загубила свій виключно богословський характер і зайняла певне місце в системі народньої освіти, що її вводила тоді в Росії Катерина II. В 1775 р. в своїх „Учрежденіяхъ для управления губерній Всероссийской Имперіи“ вона запроектувала влаштувати по містах та по великих селах народні школи, організовані по австрійському зразку, і для цього запросила до себе з Австрії директора народніх шкіл в Темешварськiм комітаті, православного серба Федора Янковича де-Мирієво. Іменним наказом од 7 вересня 1782 року, імператриця склала комісію з членів: П. В. Завадовського, проф. Єпінуса та Пастухова, і наказала їм при участі згаданого вже Федора Янковича де-Мирієво „выбрать, перевесть, и, гдѣ нужно, исправить и напечатать книги для народныхъ школъ, выработать и разсмотрѣть школьный планъ, завести самыя школы, начиная съ Петербурга, и вызвать изъ разныхъ учебныхъ заведеній молодыхъ людей, способныхъ къ учительству, дабы они подъ руководствомъ означеннаго Янковича, въ образѣ ученія наставлены быть могли“⁴⁾). Коли таким чином встановлено було систему народньої освіти в Росії, предмети та порядок навчання в народніх школах, імп. Катерина II забажала, щоби такий порядок заведено було також

1) „Ист.-топогр. изыск. и зам. о др. Кіевъ“. С. Голубева. К. 1904, стор. 21 та 24.

2) „Акты и документы, относ. къ ист. К. Ак.“, Н. Петрова, отд. II, т. I, К. 1904. Стор. 256, 257; „Кіевская Старина“, 1906. Мартъ—апрѣль, стор. 68—71.

3) С. Голубева. „Старый корпусъ Кіевской Ак.“ К. 1913.

4) „Акты и документы, отн. къ ист. К. Ак.“, Н. Петрова, отд. II, т. V, Київ, 1908, стор. XVII.

і по духовних школах. І тому Св. Синод своїм наказом від 27 грудня 1785 р. по духовному відомству наказав, щоби й по духовних школах введено було навчання тих предметів, що викладались в народніх школах. До цього Св. Синод додав таке: „что слѣдуетъ до самыхъ наукъ, то физику и о должностяхъ челоѵка изъяснять въ философіи, исторію и географію въ риторикѣ, а ариѵметику въ граматикѣ и синтаксисѣ. Малому катехизису обучать въ низшемъ классѣ, но повторять и въ высшихъ. Затѣмъ большой катехизисъ и евангелія воскресныя велѣтъ учителямъ изъяснять погодно въ воскресные дни передъ литургією въ школѣ“. Коли мітрополіт Самуїл одержав цей наказ Св. Синода від 27 грудня 1785 року—про пристосування методу навчання в народніх школах до духовно-учебних установ, з додатком підручників для народніх шкіл,—він негайно зробив розпорядження пристосувати цей метод і до Київської Академії. 13 лютого 1786 року він наказав ректорові та префектові Київської Академії „присвоить немедленно Академіи Кіевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи Россійской узаконенный“; довідатись про те, чи влаштовано у Курську народні школи, й командувати туди студентів Київської Академії, щоби вони ознайомились з методом навчання в народніх школах і приготувались до вчительства; доручити навчителеві філософії пояснювати фізику й про повинности людини згідно з присланими книжками, історію викладати в класі реторики та поезії, і т. ин. Рапортом від 5 квітня того ж таки року він прохав Св. Синод вислати Київській Академії підручники, що були видані комісією по народніх школах; прохання це Св. Синодом було виконано¹⁾. Що ж до загального кола наук академічної освіти, то загальну схему його можна бачити в реєстрі навчителів Київської Академії 1789 року. В цьому реєстрі перелічуються такі предмети: богословіє, філософія, риторика, піїтика, історія та географія, арифметика з рисунням, математика, вища, середня та нижча граматичні класи, та мови єврейська, грецька, французька, німецька та польська. В тому ж таки році до цього додана ще була класа геометрії та алгебри, а в 1795 році—російське красномовство, як предмет навчання в окремій класі²⁾.

Таке коло наук більш підходило б якій-небудь духовній семінарії або навіть світській гімназії, а ніж вищій духовно-учебній установі.

Своею участю в справі народньої освіти Київська Академія за-служила де-яку ласку від Катерини II, яка не тільки залишила Академію на старім місці та відмінила попередню думку перемістити її в

1) Там же, стор. XXI—XXII.

2) Там же, стор. 235 та 518.

Київо-Софійський собор або в Лавру, але навіть віддала Академії церкви й будинки скасованого Братського монастиря, якого було відновлено вже за часів імператора Павла I. Правда, що в Академії, або, краще сказати, в Київсько-Братського монастиря, в 1787 році забрані були всі його багаті маєтності, але за те Київська Академія з цього часу стала одержувати „казенное жалованье“ по 9000 карб. річно¹⁾. Цей період історії Київської Академії закінчився майже повним її перетворенням з учебної установи для всіх станів в сословну установу, яку тепер закріплено було за знов сформованим духовним станом. До початку XVIII ст. духовенство звичайно обіралось на Україні самими парафіянами та набіралося з місцевих письменних людей, які не одержали правильної шкільної освіти. Але в XVIII столітті місцеві архіереї почали уперто вимагати освітнього цензу від кандидатів на священство, а саме—шкільної освіти, а духовенство примушували навчати своїх дітей в духовних школах, для приготування їх до священнослужительського стану¹⁾. Таким чином в кінці XVIII століття на Україні склався новий духовний стан, який як-би став по між церквою та простим народом або парафіянами взагалі. Тепер і самі духовно-учебні установи почали вважати за чисто духовні, сословні школи, чим їх відріжнено від світських. Сама Київська Академія одержує тепер додаткову назву „Духовної“, і ставиться на загальний рівень з іншими загально-російськими духовними академіями: московською, с.-петербурською, а потім ще й казанською.

IV.

Четвертий період історії Київської Академії починається статутом духовних академій 1810 року, який оперує майже з тими ж самими науками, що їх ми бачили в колі наук академічного навчання кінця царювання Катерини II, з тою тільки важливою різницею, що цей статут відріжняє від Академії її колишні нижчі і навіть середні класи й утворює з них особливі духовні школи та духовні семінарії. В саме ж коло академічної освіти (академічним статутом 1810 року заведено: 1) словесні науки, до яких належали естетика, красномовство та граматики або аналітики слова; 2) історичні науки; сюди відносяться філософія історії, *історія вітчизни*, *світська* та церковна історія; 3) науки математичні, з окремими науками математикою та фізикою; 4) філософічні науки, з окремими науками: історією філософії та науково-учительною філософією; 5) науки богословські, себ то догматичне богослов'є з герменевтикою, полемічне, моральне богослов'є, каноничне право; 6) мови: грецька, латинська, єврейська, німецька та

¹⁾ Там же, т. I, ч. I, стор. 62—98, т. II стор. 374—5.

французька. Тут рівно перелічуються й богословські й світські науки, і не робиться переваги одним наукам перед другими. З 1819—1869 р. існували такі катедри по вищезгаданим групам наук: *А. По словесности*: загальній та церковній. *Б. По історичній групі*: загальна світська, загальна церковна. Потім до них приєднані були науки: російська світська та церковна історія з 1841 р. та вчення про російський розкол з 1858 р. *В.* На групі *фізично-математичній* були два навчителі: математики та фізики. *Г. Філософська група* мала катедри: логіки, історії філософії та психології, до яких з 1867 р. приєднана була педагогіка. *Д.* До групи *богословських* наук належали катедри: догматичного богослов'я, полемічного та морального, герменевтики або св. Письма і канонічного права та літургики. З 1841 р. до них приєднана була патристика або патрологія¹⁾. В дальшій історії Київської Академії взаємовідношення між богословськими та світськими науками змінюється, і утворює де-кілька фазисів розвитку академічної науки: то перевага над світськими дається богословським наукам, то вони урівнюються в своїх правах. Так, приміром, по академічному статуту 1869 року, духовні академії уявляли з себе деяку паралель з університетами, і складались з трьох відділів, що відповідали університетським факультетам, а саме: богословського, церковно-історичного та церковно-практичного; на двох останніх відділах перевагу мали світські предмети. Статуту 1884 та 1910 років дуже обмежують значіння світських предметів академічної освіти, і де-що з них навіть зовсім виключають з числа наук, що викладаються в духовних академіях. Статут 1910 року приписує навіть світські предмети викладати в духовних академіях не об'єктивно, а з якого-небудь виключного богословського погляду, наприклад, *всесвітню історію*—з біблейського погляду, а *російську громадянську історію*—з погляду провіденціалізму, себ-то оскільки в цій історії видні сліди промислу Божого, що керує долею Росії.

На наш погляд, світські або гуманітарні науки повинні служити основою або підґрунтом для розвитку богословських наук.

Разом з побільшенням або зменшенням кількості світських предметів навчання, показником прогресивного або регресивного напрямку того або іншого статуту духовних академії—була справа з питанням, про вибір навчителів або служачих в Академії осіб. По статуту 1810 року, не старшинуючи особи, а навчителі обірались конференцією академії, яка складалась з її професорів та з почесних осіб місцевого духовенства, причому голосування було відкрите. Ліберальним статутом 1869 року вводилась закрита балотировка

¹⁾ „Списки начальниковъ и наставниковъ Кіевской Духовной Академіи“, К. 1869.

і не самих тільки навчителів, але й інспектора Академії. Статутом 1884 року закрити балотировку було скасовано, але практикувалося подавання закритих виборчих карток. Бувший ректор Київської Академії преосв. Михаїл (Лузин) виправдував скасування закритих виборів, посилаючись на слова Спасителя: „не вы Мене избрасте, но Азъ избрахъ васъ“. Йому на це відповідали, що наші єпископи не намістники Христа, як папи римські, і що вони не можуть відносити до себе згаданих слов Спасителя; що вони тільки наступники апостолів, які *обірали* в своє товариство, покладаючи свої руки на обіраемого. Але це заперечення не допомогло справі, і до останнього часу закрити балотировку, яка поставлена на чужому їй догматичному ґрунті,—вважали невластивою духові православної церкви. Найновіший „статут“ Київської Духовної Академії дає їй право обірати не тільки навчителів, але й старшинуючих її осіб, себ-то інспектора та ректора.

Цей статут вводить в коло академічної освіти нові предмети українознавства, і цим, відокремлює Київську Академію від інших російських академій: петроградської, московської та казанської, та робить її українською духовною Академією.

Варто зауважити, що з 1869 року в студенти духовних академій почали також вступати вихованці інших станів, які одержали підготовчу освіту в духовних семінаріях або й середніх учебних установах інших відомств. Але таких досі трапляється дуже мало, бо в усіх середніх учебних установах інших відомств освіта не дає достатньої підготовки для слухання та засвоєння богословських наук.

Список важніших студій та статей по історії Київської Академії (в алфавітному порядку).

Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академии. Отдѣленіе II. („I отдѣленіе“ взято на себе С. Т. Голубевим, але поки що не видано) 1722—1795. Т. I (в двох частинах)—V. Н. И. Петрова. К. 1904—1908.

Idem. Отдѣленіе III. 1796—1819. Т. I—IV. Прот. Θ. И. Титова. К. 1910—1913.

Аскоченскій, В. И. Кієвъ съ древнѣйшимъ его училищемъ—Академією. Т. I. і II. К. 1856. Т. III. К. 8°.

Його-ж. Я. К. Амфитеатровъ, ординарный проф. Киевской Дух. Академіи. К. 1857. 8°.

Булашевъ, Г. О. Преосв. Ириной Фальковскій, єпископъ Чигиринскій. К. 1883, 8°.

Його-ж. Ириной Фальковскій, коадьюторъ Киевскій. К. 1883, 8°.

Булгаковъ, Макарій, іером. (пізніше мітр. Московський). Історія Київської Академії. Спб. 1843.

Вишневскій, Д. К. Київская Академія въ первой половинѣ XVIII стол. К. 1903, 8^о.

Голубевъ, С. Т. Історія Київск. Дух. Академії. Вип. I. К. 1886, 8^о.

Його-ж. Київская Академія въ концѣ XVII и началѣ XVIII ст. (рѣчь). К. 1901, 8^о.

Корольковъ, І. Н. проф.-прот. Преосв. Филаретъ, епископъ Рижскій, какъ ректоръ Київской Дух. Академії. К. 1882, 8^о.

Линчевскій, М. прот. Педагогія братскихъ школъ и преимущественно древней Київской Академії. В „Труд. Київск. Дух. Академії“, 1870, №№ 7, 8 та 9.

Максимовичъ, М. А. Собраніе сочиненій. Т. I—III. К. 1876, 1877 та 1880.

Малышевскій, И. И. проф. Историческая записка о состояніи Київской Академії въ минувшее 50-лѣтіе. К., 1869, 8^о.

Йому-ж належать ґрунтовні рецензії на такі студії: С. Т. Голубева: Історія Київської Академії. Вип. I, 1886, Н. И. Петрова: Київская Академія во втор. половинѣ XVII в. К., 1895, 8^о та Мухина: Києво-Братскій училищный монастырь. К. 1893. Рецензії ці друквані в „Извлеченіяхъ изъ протоколовъ Совѣта Київской Дух. Академії“ за вказані роки.

Мацѣевичъ, Л. С. Велика кількість листів різних вихованців Київської Академії і до різних осіб, переважно поіменованих в „Отчетахъ Церковно-Археологическаго Общества при Київской Дух. Академії“ за 1873—1913 р.р.

Мухинъ Н. О. Києво-Братскій училищный монастырь. К. 1893.

Петровъ Н. И. О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Київской Академії отъ начала ея и преобразования въ 1819 г. В „Труд. Киев. Дух. Академії“ за 1865—68 р.р.

Його-ж. Очерки украинской литературы XVIII в. Київская искусственная литература XVIII в., преимущественно драматическая. К. 1880.

Idem. Изданіе II, исправленное и дополненное. К. 1911.

Його-ж. Київская Академія во второй половинѣ XVII в. К. 1895.

Його-ж. Київская Академія. Въ „Богословской Энциклопедіи“ Глубоковського. Т. X. Петербург 1909.

Його-ж. Списки студентовъ и проф. Київской Академії съ 1736—7 по 1757—8 годъ. „Чтенія въ Церковно-истор. и археолог. Обществѣ при К. Дух. Ак.“. К. 1915. Вип. XIII.

Його-ж. Воспоминанія о Димитріи (Ковальницкомъ). Одесса, 1916.

Його-ж. Преосв. Феодосій, еписк. Оренбургскій и Тургайскій (Некролог). К. 1914.

Серебренниковъ В. студ. Кіевская Академія съ половины XVIII в. до преобразованія ея въ 1819 г. К. 1897.

Списки начальниковъ и наставниковъ Кіевской Академіи съ 1819—1869 г. К. 1869.

Iaŭonowsky Al-der. Akademia Kijowsko-Mohiŭanska. Kraków. 1899—1900.

Эйнгорнъ В. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. Сношенія малорос. духовенства съ Московск. правит. въ царств. Александра Михайловича. Москва. 1899.

Экземплярскій И. Т. (в мон. Іеронім, пізніше архієписк. Варшавський). Воспоминанія о временахъ студенчества въ Кіевской Академіи (в книзі, присвяченій його памяти синомъ його проф. В. И. Экземплярськимъ „Високопреосвященный архієпископ Іеронимъ Экземплярскій“. К. 1906).

Крім того, ще до джерел для історії Київської Академії можна віднести: „Правда о Кіевской Дух. Академіи“ (отвѣтъ Волинскому архієпископу Антонію Храповицкому). К. 1910.

Акад. М. Петров.

Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка.

(Нарис його життя та діяльності).

Одною з найцікавіших епох в історії Гетьманщини були часи гетьманування Бруховецького, коли, в зв'язку з його політикою, життя на Україні ускладнилося першою серйозною спробою Московщини зліквідувати козацькі „права й вольности“, здобуті на протязі часів боротьби Хмельницького за визволення українського народу. Тому ця доба має особливий характер, який відбився й на діяхах того часу, й коли уважно стежити за діяльністю співробітників Бруховецького, це стає ясным і безсумнівним, бо діяльність їх проходила в особливих умовах, які потребували й особливих якостей від усіх тих, хто хотів під цей час досягти високого стану й лишити в історії сліди своєї діяльності.

Вже досить давно збираючи біографічні відомости про деяких діячів цього часу, я особливо зацікавився постаттю й діяльністю першого військового підскарбія Романа Ракушки¹⁾. Подаючи ці відомости, мушу попередити читачів, що хоч мені й треба було торкатися в цій статті загальних питань що до тогочасного фінансового устрою Гетьманщини, але я це робив лише побіжно й настільки, щоб діяльність Ракушки стала яснішою, не маючи своєю метою охопити це питання во всій його повноті.

Роман Ракушка-Романовський походив з Ніжина. Як відомо, це місто почало знову заселяватися на початку XVII віку, на місці літописного „Уненъжа“ (1147 р.). В р. 1625 король Сігізмунд III надав „новоосѣлому“ Ніжину майдебурське право й цим поклав основу для дальшого швидкого зросту міста: людність дуже охоче до нього йшла, приваблена самоврядуванням та тими пільгами, які майдебурське право давало мешканцям Ніжина. В акті р. 1624, коли була відведена Ніжину необхідна площа землі, читаємо: „мѣсто Нѣжинъ, огь многихъ

---

¹⁾ Див. мій реферат, якого докладено в засіданні Чернігівської Губ. Наукової Архивн. Комісії: „Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей Руины“; цей реферат надрукований в 10 випуску „Трудовъ“ згаданої Комісії (Чернігів. 1913 р., стор. 17—55).

лѣтъ спустошалоє, значне за ласкою божьею ростеть и що разъ людей до него прибуваєтъ“¹⁾). Через кілька десятиліттів Ніжин стає помітним торговельним містом, а з р. 1649 являється центром Ніжинського козацького полку.

Одним з перших мешканців ніжинських був і Онисим (Ониско) Ракушка, праотець роду, про якого ми знаємо, що він, як про це свідчить його син Роман в своєму духовному заповіті, „прийшовши на слободу“ до Ніжина, „лозу рубав и березя, и там се будовал“, де потім стояли двори його сина²⁾). Чим власне займався Онисим Ракушка, чи він був козаком, чи міщанином ніжинським, чи одним з ремесників, яким так багато пільг надавала королівська грамота 1625 р.,— на жаль невідомо. З приведеного уривку можна довідатися тільки про те, що Онисим Ракушка перейшов на життя до Ніжина коло 1624 р., бо, як ми бачили, він прийшов „на слободу“, себ-то саме в той час, коли Ніжин заселявався.

Можливо, що тут, в Ніжині-ж, народився й його син Роман, який сам про себе каже в р. 1701, що йому тоді було років „близко осмидесятъ“, звідки можна довідатися, що народився Роман десь коло 1623—1625 р.р. Дитячі роки його пройшли, звичайно, в Ніжині, а в 1649 році ми бачимо Романа Ракущенка реєстровим козаком першої Ніжинської полкової сотні³⁾). Таким чином було йому тоді коло 25 років, але не вважаючи на свою молодість, Ракушка (будемо так звати його й надалі) був записаний до *першої* сотні, а не до інших. Це, з нашого погляду, вказує, що вже й у цей час Роман виділявся своїми гідностями з усєї козацької верстви м. Ніжина. Для того, щоб це з'ясувати, треба трошки зупинитися на складі Ніжинського козацтва та його реєстрах 1649 р.

В реєстрах показані полк Ніжинський, пять сотень Ніжинських, сотні Дівицька, Кобилецька (названа так по імені свого сотника Григорія Кобилецького), Березовська та ще сотні Носівська й Кобизська, при чому під назвою „полк Ніжинський“ треба розуміти, звичайно, також сотню полкову, яка, можливо, складала з себе полковничий курінь. На чолі її ми бачимо полковника Прокопа Шумейка, а також його родичів Івана та Василя Шумейків; далі в складі сотні маємо: Василя Сопленка, Васька Сопла, Опанаса Соплова зятя⁴⁾, Романа

1) О. Лазаревський, Опис. стар. Малор., II, 51—52.

2) Див. в додатку, який буде вміщено в 2 кн. „Записок“, в кінці цієї статті, документ з 17 травня 1701 р.

3) Реєстра, вид. Болянським, стор. 321. Думаємо, що прізвище Романа тут надруковано помилково: „Роскущенко“. Такої-ж думки й О. М. Лазаревський (Опис. Стар. Малор., т. II).

4) Опанас Сопел в р. 1657 був Ніжинським полковим сотником.

Ракущенко, Марка Шпаковського¹⁾, які потім займали більш-менш помітні уряди в Ніжинському полку. Низка цих імен, які й надалі залишилися в історії Ніжинського полку, свідчить, що в цій сотні дійсно були записані до реєстру найкращі представники Ніжинського козацтва. Уміння писати (а Ракушка писав дуже добре й виразно) також напевне було однією з причин, які так рано дали йому можливість звернути на себе увагу. Мабуть, власне ця видатна освіченість Ракушки визначила й дальшу його діяльність, яка переважно торкалася організації військового скарбу,—річи нової й дуже складної, яка потрібувала й пильної уваги й великої звідомости, а до того ще й була зв'язана з постійними роз'їздами.

На цьому шляху Ракушка став уже в р. 1654-му, але попереду діяльність його в цій сфері обмежувалася територією Ніжинського полку. Щоб зрозуміти краще характер обов'язків Ракушки, нам треба подивитися, як під цей час взагалі стояла справа з військовим скарбом на Гетьманщині.

Брак відомостей про внутрішні справи на Гетьманщині часів Хмельницького не дає нам змоги скласти вірну оцінку діяльності української влади в цій сфері. Можна думати, що питання про військовий скарб, се-б то про грошові засоби, повстало перед Хмельницьким зараз же після початку повстання, але, на жаль, ми не знаємо, якої системи він додержувався, й чи були тоді оподатковані на користь війська млини. Знаємо тільки, що монастирські млини були увільнені від давання певної частини прибутку до скарба, бо в універсалах Хмельницького про цю повинність навіть і не згадується. Так, в універсалі з 11 січня 1651 р. Києво-Братському монастиреві читаємо: „...Яко иннымъ многимъ церквамъ и монастырямъ для поправи и виживленя придавалемъ маетности лятцкіе и млины, такъ монастыревъ Богдавленскому Брацкому Кіевскому доминѣканскіе маетности... зо всѣми приналежними кгрунтами... и всѣми млинами и пожитками подаемъ въ владзу и спокойное уживане“...²⁾. Тут нема ніяких вказівок на обмеження права монастиря одержувати весь прибуток з млинів. Чи платили до скарбу частину „розмѣра“ млини старшинські, козацькі та міщанські,—поки що не знаємо, принаймні за перші роки гетьманування Хмельницького. Проте, можна з певністю ствердити, що видатки, які все побільшувалися слідом за зростом та ускладненням життя України, примусили гетьманську владу подбати про джерела для прибутків, бо не ставало засобів для задоволення всіх потреб війська, навіть і після встановлення мита з чужоземних купців. „Ма-

1) В р. 1654 і 1655 був Ніжинським городовим отаманом.

2) А. Ю. і З. Р., III, 444—445.

ючи великій расходъ на людей чужоземних,—писав Хмельницький в універсалі з 11 квітня 1654 р.,—а приходовъ мало маючи на тые расходи, прето углядѣвши тое, якъ здавна передъ тимъ бывало, далисьмо екзакцію скарбовую отъ купцовъ чужоземскихъ, то есть одъ грековъ, ормяновъ и турковъ, Евстаѣєви Стамаченковъ, которую повиненъ вибирати и отдавати до скарбу нашого войскового“...¹⁾. Таким чином був установлений податок з привозних товарів на користь скарбу. Але його, певне, не вистачало, й Хмельницькому треба було оподаткувати млини, що, розуміється, викликало й необхідність установлення особливих фінансових органів. Млини козацькі, здається, були при тому вільними від віддавання частини прибутку до військового скарбу і таким чином оподаткуванню підлягали млини міщанські та посполитські.

Нам невідомо, чи був при цьому утворений вищий об'єднуючий орган, який керував органами нижчими та контролював їх; думаємо, проте, що такий орган мусив бути, але, мабуть, мав він характер посади при гетьманській особі, а не при війську, бо скарб гетьманський та скарб військовий в цей час (та й надалі) не були відокремлені один від другого. Але про нижчі органи догляду за прибутками з млинів ми маємо документальні відомости. З них вияснюється такий порядок що до збудування млинів та збирання податків до скарбу. Спочатку дозвіл на збудування млинів залежав від громади даного місця, при чому, даючи такий дозвіл, громада дбала тільки про те, щоб новий млин не був перешкодою іншим та не затопляв сіножатей та ґрунтів. Ось, наприклад, дозвіл, якого дав Крелевецький уряд Миколаю Маковському на збудування млина в р. 1654:

„Мы, Хведоръ Поповичъ, сотникъ войска его царского величества Запорозкого Крелевецкій, а Ярема Поповичъ, отаман городовый, а Тихонъ Адаменко, вуйтъ, Сава Кушнѣръ, Иванъ Калачникъ, бурми-строве того мѣста Крелевецкого, вѣдомо чинимъ и сознаваемъ симъ писанемъ... ижъ съ порадою нашею и за одностайнимъ всѣхъ, такъ козаковъ товариства нашего войска Запорозкого, яко и мешановъ, зуполной громады позволенемъ, позволилисмо пану Мискови Ивановичу Маковскому греблю занять и млинъ фундовать на рѣчци Свидни тутъ же въ мѣсти Крелевцѣ, мѣстце на то пристойне упатривши“²⁾... Дальша історія цього млина дає нам цікаві подробиці що до з'ясування питання про млинарське право взагалі. На цьому ж документі ми маємо такий додатковий напис: „А повиненъ на него тотъ млинъ зо всѣмъ ити пожиткомъ до св. пророка Ілѣ въ року 1654. Волость

1) А. Ю. і З. Р., III, 507—508.

2) Цікаво одмітити, що млин цей збудований був на місці, яке купив Маковський ще за поляків, але він все-ж таки міг будувати тут млин тільки за дозволім Крелевецької громади. О. Лазаревський, „Опис. стар. Малор.“, II, 364.

Кролевецкая повинни быти послушними до справовання греблѣ тоей. Романъ Ракушка, зсланный отъ его мил. п. полковника Нѣжинского и всего сѣвера“. З усього цього можна зробити такі висновки, принаймні що до млинів міщанських¹⁾:

1) Право на збудування млина давалося під цей час громадами даного міста;

2) Встановлення податку до військового скарбу, або на користь міста, залежало від умов, при яких збудувався млин, при чому розмір податку й речинець, від якого треба було його вносити, залежали від того, чи млина було збудовано за допомогою громади, чи без такої допомоги (в данім випадку, очевидно, Маковський користувався допомогою кролевчан і хтів нею користуватися й надалі, бо *всі* прибутки мали йти на його користь тільки до 20 липня, а потім—частина їх мусила йти до військового, або мійського скарбу).

3) Встановлення речинця, від якого мав йти прибуток до скарбу, й умов що до гачення греблі залежали від окремих урядових осіб, які під цей час називалися „зсланими“ від того або іншого полковника.

Ці всі висновки й міркування приводять нас ще до одного, більш загального висновку, а саме, що в даній момент міщанські млини являлися однією з статей прибутку військового скарбу й що догляд за їх збудуванням та за забезпеченням скарбових інтересів в кожному полку лежав на обов'язках полковників, які мали для цього окремих урядовців. Ці останні („зслані“) роз'їжджали по території полку, знайомилися з умовами, при яких будувався млин, виясняли, хто й які поклав на нього кошти, хто мав надалі вести „справовання греблѣ“; й у залежності від усіх цих обставин установляли той або інший речинець початку виплати внесків до скарбу. Звичайно, ці урядовці мусили складати списи нових млинів зо всіма до них даними, стежити за переходом їх до інших рук, за звітністю млинів, збирати „розмір“ и т. и.²⁾.

Як бачимо, обов'язки цих полковницьких „зсланих“ були клопітні й дуже складні, але Роман Ракушка не побоявся прийняти їх

¹⁾ Микола Маковський, здається, не був козаком (його імени нема в реєстрі р. 1649 і в акті р. 1654 його не названо козаком).

²⁾ Продаж млинів був цілком вільний; 14 червня р. 1655, Петроній Левкович, ігумен Мгарського монастиря, „з ласки добродѣя и ктитора... его мил. п. Симеона Федоровича, бившаго державци Журавського, мѣючи... з частю Лялницкою третєю два млини на рецѣ Удаю, на прозиваючоїся Новой греблѣ, наданіє собѣ, в которихъ суть шесть коль, чтири мучнихъ, а двѣ ступнихъ“, продав Григору Васильовичу й Филипу Йосиповичу Ляльникам, „в томъ селѣ мешкаючим“, за 1030 зол. („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ.“, т. IV, стор. 106).

на себе, й треба думати, що він цю справу добре, бо й пізніше він продовжував діяльність в тому ж напрямі. Полковником Ніжинським „і всього сівера“ в цей час був Іван Ничипорович Золотаренко, шурина Хмельницького; отже Ракушка мав нагоду виявити свої гідности й стати відомим гетьманові.

Трохи пізніше Ракушка, який називався також і Романовським¹⁾ (мабуть, прізвище Ракушка вважалося образливим), титулується „ревізором скарбу войскового“ (1654) й „дозорцей скарбу войскового в полку Нїжинском (1655)“, звідки видно, що діяльність його поки-що не виходила по-за межі рідного полку. Ця зміна в його титулі, який став більш ясним, указує, що козацька власть визнала необхідним ще докладніше встановити порядок будування млинів та користування ними. В акті з 24 листопаду р. 1654-го читаємо, що Михайло Локотковський, „мѣючи лист и моц от пна Романовского, ревизора скарбу войскового“, млыном в селі Локоткувці „шафовати і яко хотечи диспозувати, продати і дарувати, заменіти і яко хотечи уживати“, продав в цьому млині свою третю частину „вѣчными часы“ Василю Прокоповичу, жоні й нащадком його за „золотых шестдесят і шест і осмаков двадцать“²⁾. Таким чином, в деяких випадках полкові дозорці мали право видавати особливі листи тим, хто хотів будувати млини, маючи на це, звичайно, дозвіл від своїх полковників, на яких лежала головна відповідальність за забереження інтересів військового скарбу.

З року 1655-го ми маємо тільки одну відомість про діяльність Ракушки, цей—ого підпис, яко свідка, на легації Ганни Остапівної Талкової, коли вона подарувала Максаковському монастиреві двір і ґрунти в с. Берестовці, Веркїївської сотні Ніжинського полку. Але цей власноручний підпис Ракушки („Прошоний о подпис руки, Романъ Рекушка, на тот час дозорца скарбу войскового в полку Нїжинском, рука власна“)³⁾ доказує тільки його вміння добре писати (почерк дрібний, рівний, смілий). Крім того, цікаво відмітити, що Ракушка назвав себе тут Рекушкою: це натякає знов таки на те, що своє прізвище він уважав для себе образливим і намагався цією дрібною зміною його примусити людність забути про його первісну форму, але, звичайно, йому не вдалося досягти даної цілі, й надалі Ракушка, здається, зовсім покинув цю безнадійну справу... На цім же документі маємо й печатку

1) В р.р. 1655—1657 згадується в Ніжині „славетний панъ, обиватель Нїжинскій“, Василь Романовський, але нам невідомо, чи він був родичем Роману Ракушці (Рум. Оп. Малор., м. Ніжин; „Отрывки изъ Нїжинскихъ магистр. книгъ 1657—1674 годовъ“, Чернігів. 1887, стор. 3).

2) Див. акт з 24 листопаду р. 1654, надрукований в „Трудахъ“ Чернігівськ. Архивної Комісії, вип. 10, стор. 48—49.

3) Див. додаток, акт з 5 серпня р. 1655.

Ракушки: хрест у щиті й дві літери: Р. Р., себ-то Роман Ракушка¹⁾.

Закінчуючи нарис першого періоду діяльності Романа Ракушки, мусимо сказати, що сфера, в якій він працював, не була виключно йому доручена. Не кажучи вже про те, що гетьман, звичайно, мав право безпосередньо видавати від свого імени дозволи на збудування млинів та звільнення їх від давання до скарбу „військової мірочки“ (себ-то звичайної, третьої частини прибутку), полковники також користувалися цим правом в тім випадку, коли справа торкалася млина, що знаходився на території даного полку. Крім того, по деяких місцях прибутки з млинів знаходилися в аренді окремих осіб, або міст, які вже сами стежили за інтересами як своїми, так і скарбовими. В подібних випадках обов'язки полкового дозорці над млинами поділялися з обов'язками арендарів, але, можливо, що дозорця навіть і при арендній системі являвся оком місцевої козацької власти. Нижчеприведені витяги з сучасних документів доводять нам все це досить ясно.

Богдан Хмельницький, даючи універсал Чернігівському войту, Івану Скіндеру в р. 1649 на користування ріжними селами та млинами пише: „з ласки наше гетманское даемо млинок Лопатинский и Застриженский и его власний Кувъчицкий... и в дозор млини подаемо, до мѣста належачие“²⁾... Тут обов'язки дозорці млинового виконував вїйт.

Полковник Ніжинський і „всього сівера“ Василь Золотаренко в універсалі р. 1659-го, данім сотнику Стародубовському Гаврилу Дащенку, дозволяє йому „двохъ мѣрочокъ з того-жъ млына, намъ належачихъ, уживати“ й при тім згадує, що Дащенко „греблю на урочищи Шуховъщизнѣ, на речъцѣ Берестянцѣ, своимъ власнымъ коштомъ засыпавъши“, млинн збудував „за позволенем листовнымъ антецессора нашего“³⁾. Приймаючи на увагу, що попередником Василя Золотаренка був його брат Іван, який полковникував в Ніжині й на всім Сівері в р.р. 1653—1654, себ-то в той час, коли Ракушка вже був дозорцем в Ніжинськім полку, бачимо, що Ів. Золотаренко дозволяв будувати млини незалежно від Ракушки.

1) Див. додаток, акт з 5 серпня р. 1655. Пізніше (р. 1665) Ракушка користувався іншою печаткою, на якій вже одверто був вирізблений рак, що раніше був йому такий неприемний, та літери Р. Р. Ця гербова емблема залишилася й надалі в роді Ракушок-Романовських, тільки мінялися літери в залежності від того, хто з представників роду прикладав печатку; лише в самому кінці XVIII в. цей рід користувався вже зовсім іншим гербом, запозичивши його з польських гербовників.

2) В. Л. Модзалевський, „Матеріали и замѣтки“, I, стор. 4—5.

3) Архив бувш. Черніг. Двор. Депут. Зібр., д. № 5244, оригінал.

Проте, треба сказати, що такий ріжнманітний порядок що до збудування млинів в Ніжинщині й Сіверщині (тай по всій Гетьманщині) являється цілком зрозумілим. Дійсно: чи міг фактично полковий дозорця їздити по всій полковій території та персонально видавати дозволи на збудування млинів? Звичайно ні, бо цьому на перешкоді стояв, перш за все, тодішній стан шляхів. Крім того, видача дозволів на заняття гребель та збудування млинів, без усякого сумніву, давала прибуток тим, хто їх давав,—отже полковий дозорця не міг, звичайно, бути на цім полі супротивником полковникові: останній був повним господарем в своїому полку.

На підставі аналізу зазначених вище документів приходимо до такого висновку: в данім часі полковий дозорця, яким в Ніжинському полку був Роман Ракушка, виконував майже виключно технічний бік справи що до видачі дозволів на збудування млинів; діяльність його залежала від полковника, й останній повинен був тільки координувати свою діяльність в даному напрямі з діяльністю полкового дозорці, який до того ще мусив розділяти її з арендарями та мійськими війтами.

II.

Як довго Ракушка працював коло млинів Ніжинського полку, витягаючи з них засоби для військового скарбу, й через які причини він покинув цю сферу діяльності,—напевне невідомо, але в травні р. 1657-го він називається лише козаком та мешканцем м. Ніжина¹⁾. Можна гадати, що Ракушка пішов з уряду дозорці одночасно з Василем Золотаренком, якого з початку р. 1656-го заступив на уряді Ніжинського полковництва Григорій Гуляницький. Вище ми вже зазначали, що гетьмани та полковники не відділяли свого власного скарбу від скарбу військового, й що через те їхні підскарбії мусили бути людьми, які користувалися особливим довір'ям своїх патронів: скарбова справа була річчю інтимною... Тому припущення наше, що Ракушка покинув уряд дозорці в той час, коли полковником Ніжинським було поставлено Гуляницького, має підстави: очевидно, Гуляницький, мав свого довіреного підскарбія, й Ракушка був йому непотрібний...

Але-ж, гідности Ракушки були настільки помітні серед місцевого товариства, що він і надалі робив кар'єру, тільки змінивши зовсім рід діяльності. Як побачимо нижче, Ракушка тепер кинувся до політики й кілка років приймав участь в багатьох політичних подіях за часів Виговського, Юра Хмельницького, Сомка; їздив до Москви, Борисова й т. и...

¹⁾ Див. додаток, акт з 26 травня р. 1657.

На політичній арені ім'я Ракушки ми зустрічаємо, вперше в м. квітні р. 1658, коли Виговський вступив у спілку з татарами. Ракушка в цей час був Ніжинським полковим сотником і вкупі з другим сотником Левком Бутом виконав досить важливе доручення гетьмана. „Тсго-жъ дня“,—розповідає Самовидець,—Карамбей повернуль на кочовиско до орди на Цибулникъ, з которымъ гетманъ послалъ Романа Ракушку и Левка Буту, сотниковъ нѣжинскихъ, при которыхъ Карамбей и мурза со всею ордою присягу выконали“¹⁾. До цієї відомости Костомаров додає, що Ракушка й Бут одібрали від татар присяжну грамату або шерть по їх закону²⁾. Але Ракушка допомагав Виговському, треба думати, тільки доти, доки його стан був певним, і покинув гетьмана в слухний час.

В м. вересні р. 1659 ми бачимо Ракушку одним з найближчих помішників Ніжинського полковника Василя Золотаренка, який знову одержав цей уряд після Гуляницького й був прихильником Москви вкупі з Чернігівським та Прилуцьким полковниками. Московський воевода Василь Шереметев та князь Олексій Трубецький, посвідчуючи на прохання Золотаренка, як він, „видя измѣну... врага Божія Івашки Выговскаго..., всегда плакалъ“ і „измѣнника Івашка Выговскаго единомышленниковъ ляховъ... в Нѣжинѣ побилъ съ тысячу человекъ и городъ Нѣжинъ освободилъ и со всѣмъ Сѣверомъ подъ... великого государя самодержителную высокую руку привелъ“,—дали свою згоду виправити представників цих полків до Москви. Ракушка, який під цей час був Ніжинським полковим суддею, стояв на чолі посольства від свого полку. З ним 17 вересня виїхали також Мринський сотник Федір Завадський, „да казаковъ и челядниковъ восемь человекъ“; від Чернігівського полку були сотники Іван Аврамович, Іван Домонтович і 12 осіб—козаків та челядників, від Прилуцького—сотники Дмитро Чернявський і Іван Молов та два челядники; крім того, поїхали до Москви й представники Ніжинського міщанства. Офіційною метою посольства було „великому государю бити челомъ о своихъ дѣлѣхъ“, а правдивим—засвідчити цареві свою вірність та одержати за неї яку-будь нагороду³⁾... Князь Трубецький послав „въ приставѣхъ“ з Ракушкою та його товаришами Степана Трегубова, якому наказав, „не доѣхавъ до Москвы“, зупинитися в с. Семеновському, залишити тут посланців, „а самому ѣхать къ Москвѣ тотчасъ и отписку подать и про нихъ

1) „Лѣтопись Самовидца“, стор. 54.

2) „Гетманство Выговскаго“, Спб. 1862, стор. 40.

3) Московське правительство розуміло посольство Ракушки инакше: на його думку, Ракушка приїхав „в винахъ своихъ бити челомъ“. („Груды Черн. Предв. Комит. по устр. XIV Археол. Съѣзда въ Черниговѣ“, стор. 117).

объявить въ посольскомъ приказѣ дьякомъ, думному Алмазу Иванову съ товарищи“¹⁾.

До Москви Ракушка й Завадський з товаришами своїми приїхали 5 жовтня, й мали помешкання в окремому дворі. Взагалі їх тут шанували, бо не було жадного сумніву в тім, що вони являються представниками лояльних до Москви течій серед українського козацтва. „На приїздѣ“ посланці були „великого государя у руки въ золотой (палатѣ)“ й одержали царські подарунки, при чому Ракушці було дано таке „великого государя жалованье: 3 пары соболей по 5 рублевъ, сукно одінець, денегъ 10 рублевъ“, але він чомусь одержав значно менше, ніж представники Чернігівського полку, яким цар дав кожному по 40 соболів на 30 рублів, „отласъ, сукно, лундышъ, денегъ 20 рублевъ“, не вважаючи на те, що вони були тільки сотниками, а Ракушка—суддею²⁾. Через три дні після приїзду до Москви, а саме 8 жовтня, була призначена Ракушці від царя їжа та пиття: на їжу по 4 алтини кожного дня (як і сотникам), пиття— „по 3 чарки вина, по 2 кружки меду, по 2 кружки пива“; крім того, цар наказав давати „конской кормъ по указу и дровъ, примѣряся къ прежнимъ, по 10 воевъ на недѣлю всѣмъ вопче“. Знаючи суворість московського етикету, треба думати, що прирівняння полкового судді Ракушки що до подарунків та иншого „государева жалованья“ до сотників, при чому деякі з них одержали навіть більше, ніж Ракушка, не було випадковим: мабуть, у Москві через своїх численних агентів знали про бувшу близькість його до Виговського, який, як відомо, входив у спілку з татарами проти Москви...

На 9-те жовтня царь призначив „у себя, великого государя, на дворѣ“ прийом козацьких посланців, але ми, на жаль, не знаємо, що власне тут говорилося; нам відомо лише про те, що Ракушка з товаришами „били челом“ цареві й „договаривались статьями“, яких було тільки три³⁾. Під час цього прийому Ракушка знов одержав подарунки, на цей раз більші й мало не однакові з подарунками Аврамовичу, а саме: „сукно лундышъ доброй, 40 соболей въ 25 рублевъ, денегъ 15 рублевъ“⁴⁾. Після цього Ракушка поїхав з Москви на Україну; чогось більшого він не досягнув... Ракушка мусив переконатися, що для того, щоб одержати від Москви грамоту на яку-будь „маєтність“, треба її заслужити або на військовому полі, або чимсь иншим добре

1) А. Ю. і З. Р., XV, 443, 446.

2) Представники Прилуцького полку одержали стільки ж, як і Ракушка.

3) Ракушку було допущено до царської руки: „Въ 9 день в недѣлю... послѣ литорги велики государь ходил в Золотую и жаловал к руке Черкасских городов посланцов“... (С. А. Бѣлокуровъ, Дневальныя записки приказа тайныхъ дѣлъ 7165—7183 г.г., М. 1908, стор. 36).

4) А. Ю. і З. Р., XV, стор. 457, 459.

засвідчити свою вірність цареві. Найлекшим способом звернути на себе увагу московського уряду та його агентів в цей час було повідомляння його про сучасні події на Україні. В цих листах, так званих „вѣстях“, яких до Москви та воевод надсилалася сила, у більшості були відомості про „измѣнниковъ его царского величества“, „шатость“ тих, хто ще не виявив дійсного свого відношення до московського уряду, а з другого боку—в них знаходимо запевнення авторів про їх особливу прихильність до царя. Звичайно, не всі ці відомості були певними: часто кореспонденти писали на підставі різних чуток, часто навмисне наклеплювали на своїх супротивників... Московський уряд і його представники старанно збирали ці „вѣсти“ й з них намагалися вивести заключення про дійсний стан речей на Україні та про „шатость“ того або іншого діяча. Цей порядок викликав цілу сітку інтриг, в яких приймали участь майже всі видатні представники тодішнього козацтва та духовенства. Ракушка не був з цього винятком, і як інші, став на цей шлях, думаючи, що він є найкоротшим за для отримання різних „житейскихъ благъ“...

Ніжинським полковником в даний момент був Василь Золотаренко, з яким у Ракушки були настільки добрі відносини, що полковник, відїзджаючи з Ніжина, залишав наказним полковником Ракушку. Ознакою цих добрих відносин було також прохання Золотаренка до царя, аби Ракушці було нададо „за вѣрную службу и за радене, и за давную и за нынешнюю работу“ село Кистьор (Шептаківської сотні, Стародубовського полку) „з млынками и иными принадлежностями, а в нем крестиянскихъ дворовъ, опрочъ козаковъ, со сто“... Але, на скільки нам відомо, це прохання не дало жадних наслідків: Ракушці на Москві ще не вповні довіряли. Золотаренко, який в останнє був полковником в р.р. 1659—1663, раніше підтримував Юра Хмельницького (до того часу, як той став прихильником поляків), потім—Переяславського полковника Сомка, нарешті ж виставив і свою кандидатуру на гетьманство. Золотаренко тримався московської орієнтації, а тому, певно, й Ракушка тримався тих-же поглядів. Коли додати до цього, що Василь Золотаренко не вмів писати, а Ракушка, як ми бачили, був людиною освіченою та здібною, то стане зрозумілим, чому Золотаренко доручав тимчасове управління полком Ракушці, хоч він у цей час був лише Ніжинським полковим сотником. Ракушка виконував обов'язки Ніжинського наказного полковника в жовтні, листопаді та грудні р. 1660¹⁾. Цей момент Ракушка використовував для того, щоб упевнити Москву в своїй вірності і навіть одержав від царя грамоту

¹⁾ Див. додаток, акт з 2 листопаду 1660 р. Другим уповноваженим у Золотаренка був Хведір Завадський, якого, наприклад, він призначив наказним в березні 1660 р.

з „милостивимъ словомъ“. Ось що читаємо в царській грамоті з 2 листопаду р. 1660-го:

„Нашего царского величества войска запорожского Нѣжинскому наказному полковнику Роману Ракушку наше царского величества милостивое слово. В нынѣшнемъ во 169-мъ (1660) году, октября въ 21 день, писалъ ты, полковникъ нашего царского величества, къ околничему к Федору Михайловичу Ртищеву про гетмана про Юря Хмельницкого и про Тимофея Цецуру, что ты, полковникъ, с Якимомъ Сомкомъ и с Прилуцкимъ и с Полтавскимъ полковники намъ, великому государю, служите и обещаетесь за насъ, великого государя, головы свои положить. И мы, великій государь... за твою вѣрную службу жалуемъ и похваляемъ, и тебѣ-бъ, полковнику Роману Ракушку, по вашему вѣрному обѣщанию намъ... служить и добра хотѣть; и мы, великій государь за твою вѣрную службу начнемъ къ тебѣ держать нашу, великого государя, милость и призраіііе, и служба твоя у насъ, великого государя, забвенна никогда не будетъ“. Цією грамотою царь заохочував Ракушку й надалі повідомляти його про становище на Україні, але реального вона все-ж таки поки, що не давала Ракушці нічого... Треба було, таким чином, ще старатися, й дійсно Ракушка виконує в цей час важливі доручення Золотаренка та приймає участь в складних справах.

Так, у першій половині р. 1660 Ракушка був укупі з своїм полковником в м. Борисові, куди мали з'їхатися уповноважені від Москви, Польщі та України для заключення миру. Як відомо, переговори ці не дали наслідків, бо поляки їх перервали. До цього епізоду з життя Ракушки відноситься лист, писаний до нього відомим прихильником Москви, Ніжинським протопопом Методієм Филимоновичем, який просив Ракушку попередити бояр, щоб вони були обережними супроти поляків¹⁾. Цікаво відмітити, що протопоп Максим писав не до Золотаренка, а до Ракушки: це свідчить про те, що Ракушка користувався впливом у Методія і в його очах був більш видатною фігурою, ніж полковник. До нашого часу збереглися ще інші відомості про діяльність Ракушки в даний момент, але, на жаль, ми маємо під рукою тільки згадки про них²⁾. З них можна зрозуміти тільки одне, що Ракушка приймав діяльну участь в подіях того часу, тримався, як і раніше, позиції Сомка та свого полковника, себ-то був прихильником Москви, й інформував її про різні українські справи.

Далі ми бачимо Ракушку на початку грудня в Сумах, де в той час стояв з московським військом князь Григорій Ромодановський.

¹⁾ С. М. Соловьевъ, „Исторія Россіи“, кн. III, т. 11, стор. 80.

²⁾ В. Энгельнъ, „О сношеніяхъ малор. духовенства“, стор. 153, 154, 179—181, 273.

Золотаренко просив Ромодановського прийти до Ніжина й послав до нього Ракушку, щоб той настоював на цьому поході. „Декабря въ 1 день—писав до царя князь—писалъ къ намъ въ Сумы изъ Нѣжина полковникъ Золотаренко и прислалъ товарища своего наказнаго полковника Ракушку Романовского, и наказный полковникъ Ракушка Романовской билъ челомъ тебѣ, а намъ словесно говорилъ, чтобы намъ съ твоими ратными людьми до приходу неприятелей, ляховъ и татаръ и измѣнниковъ черкасъ, въ Нѣжинъ вступить; и Божимъ и твоимъ дѣломъ промышлять съ нимъ, Васильемъ, вмѣстѣ, а онъ де, Василій, съ своимъ Нѣжинскимъ и со всѣми Сѣверскими полками тебѣ по присягѣ своей вѣрно служить ради и *вновь* тебѣ по святой непорочной Христовѣ евангельской заповѣди вѣру учинили“... При цьому Ракушка передав Ромодановському „королевскій листъ, за его королевскою рукою и за печатью, да 2 листа польскихъ гетмановъ Станислава Потоцкаго да Юрья Любомирскаго да листъ измѣнника Юраса Хмельницкаго“¹⁾. Передача цих документів мала бути доказом щирости та вірности Золотаренка та його козаків цареві, й Ромодановський надіслав їх до Москви. В іншій „отпискѣ“ з Сум знаходимо відомости про ті мотиви, на підставі яких „присильный наказный полковникъ Романовской“ настоював на поході Ромодановського до Ніжина. Метою цього походу було—„ратными людьми обнадежить и всякіе бунты утратить, а если де мы—писав Ромодановский з слів Ракушки—вскорѣ къ нимъ не будемъ, и въ Нѣжинскомъ де и въ иныхъ полкѣхъ, которые съ сую сторону Днѣпра, какъ Днѣпръ станетъ, а ляхи и татаровя на сую сторону перейдутъ, шатости великія будутъ и поддаваться де поневоля стануть“²⁾... Ракушка переконав Ромодановського, й той повідомив царя, що вирушає з Сум до Ніжина 5 грудня, але з Москви йому наказали стояти в Сумах... Як довідуємося з результатів наступу Хмельницького на Лівобережжя, похід Ромодановського, якого вимагав Золотаренко, не був необхідним, бо Переяслав, Ніжин і Чернігів не були заняті, „бо в тыхъ городахъ воеводи zostавали“³⁾; звідси бачимо, що місцевого московського війська було досить для того, щоб захистити ці міста й полки, які „по-старому“ (вираз Самовидца) „не давалися“ й трималися московської орієнтації, провідником якої був тоді наказний гетьман Сомко, „которій одержался щире при его царскому величеству, любо и жолнѣрове войскомъ с козаками и таѣаре, при Гуляницкомъ на Заднѣпря пришовши, докучали“⁴⁾. Таким чином, Ракушка добре виконав дору-

1) Акты Московскаго государства, під ред. Д. Я. Самоковасова, т. III, стор. 255

2) Ibid., т. III, стор. 252—253.

3) Лѣтопись Самовидца, стор. 63.

4) Ibid.

чення Золотаренка і не був винний в тому, що царь не дав Ромодановському дозволу вирушити з Сум...

стежучи далі за життям Ракушки, який протягом 1660—1663 років був Ніжинським полковим сотником і, таким чином, весь час був на оці у свого полковника, ми мали б напевне можливість подати ще не одну цікаву рису з його діяльності й ще ясніше зрозуміти його постать, але, на жаль, відомостей про Ракушку з р.р. 1661—1662 ми не маємо, принаймні вони нам невідомі, хоч і напевне зберегаються серед паперів якогось з московських приказів. Можемо тільки гадати, що Ракушка не був бездіяльним і в цей час, бо він уже досить давно почав приймати участь в політиці, яку, звичайно, важко було покинути, особливо, коли многолітня вірність Москві могла незабаром дати свої наслідки...

Але всі надії на подяку від Москви Ракушка, здавалося, мусив був відразу покинути, коли обрали гетьманом Бруховецького на відомій Чорній раді (18 червня р. 1663). Нам навіть трудно зрозуміти, як він викрутився з того стану, в якому опинився після тієї катастрофи, коли були заарештовані, а потім покарані смертю, Золотаренко, Сомко, Силич та інші їх прихильники.. Але, не вважаючи на те, що Ракушка був у Золотаренка одним з найближчих друзів, він не тільки не програв від загибелі свого патрона, але виграв, бо дістав у нового гетьмана дуже високий уряд—військового підскарбія. Як це могло статися? Не знаємо, хоч і можемо гадати, що Ракушка або заздалегідь і своєчасно покинув Золотаренка й почав зносити з Бруховецьким, або його врятував від помсти з боку останнього єпископ Методій (бувший Ніжинський протопоп Максим), чи хтось інший. „Самовидець“, докладно розповідаючи про Чорну раду й зазначаючи, що під час її та й пізніше було забито та пограбовано, а також заслано до Сибіру, багато заможних старшин, каже: „Барзо притуга великая на людей значнихъ була“¹⁾. І не вважаючи, повторюємо, на ці всі обставини, при яких Ракушка міг сподіватися смерті, заслання, тюрми або принаймні усунення з уряду,—на статтях Бруховецького, яких було складено 19 листопаду того-ж року, бачимо його підпис: „Я, дозорца скарба войскового, Романъ Ракушка, подписалъ своею рукою“²⁾. Очевидно, Ракушка був людиною досвідченою в подіях того часу й добре розумів обставини й людей, серед яких жив...

III.

Тепер наступив для Ракушки новий період життя, але раніше, ніж ми перейдемо до питання про його обов'язки та діяльність, як

¹⁾ Стор. 79.

²⁾ Істочники малоросійської історії, стор. 132. На цих же статтях Ракушка підписався й за генер. суддю Юрія Незамая.

підскарбія, треба торкнутися однієї справи иншого характеру, в якій він приймав участь, хоч вона хронологічно й не була першою проявою його праці на новому уряді.

Як відомо, Бруховецький незабаром після одержання гетьманської булави усунув багатьох полковників з урядів та по иншому поділив Україну на полки, при чому більша частина цих нових полковників була з тих, „каторіє з нимъ з Запорожа вишли“¹⁾). Очевидно, Бруховецький таким способом дякував тим, хто допоміг йому досягнути влади. Згідно з цією реформою адміністративного устрою Гетьманщини, й Сіверщина з Ніжинським полком буди розділені на три частини. Сучасник, розповідаючи про обставини, серед яких відбулася Чорна рада, каже, що „гетманъ Сомко, козаковъ значнихъ с полковниками скупивши, притягль подъ Нѣжинъ, где и полковникъ Нѣжинскій увесь полкъ свой скупилъ зо всего Сѣвера, бо то одинъ полкъ билъ и Стародубовщина“, а зараз же після присяги, — „того-ж дня своихъ полковниковъ понаставлялъ з тих людей, каторіє з нимъ вишли з Запорожжа, по усѣхъ городахъ, а Нѣжинскій полкъ на три полки раздѣлилъ“²⁾). Переведення в життя даного розпорядження було доручено Ракушці, принаймні в тій частині, яка торкалася встановлення границь полка Стародубовського; можливо, звичайно, що він же, з доручення гетьмана, виділив з Ніжинського полку й третю частину — полк Глуховський³⁾, а також переводиз і по инших полках поділ їх на частини. Про результати праці Ракушки в Сіверщині дізнаємося з листа Рославця, датованого 2 липня р. 1664⁴⁾), де читаємо, що „его милость панъ Романъ Ракушка, подскарбій войска запорожского енералній, зъ коронного повѣту Новгородка Сѣверского учинивъ три сотнѣ: Новгородскую, Шептаковскую и Погарскую, а зъ Литовского повѣту, каторій обширнѣ... за Почепъ, учинилъ четири сотнѣ: Топалскую, Стародубовскую, Мглинскую и Почеповскую“, при чому „панъ подскарбій, подлугъ волости держави Полской и Литовской,

1) Літопис Самовидця, стор. 77.

2) Ibid., стор. 76.

3) Глуховським полковником бачимо 1 травня 1664 р. Василя Черкашеницю (А. Ю. і З. Р., V, 193); в липні 1665 р. бачимо в Глухові намістника гетьманського Василя Марковича, але пізніше Глуховський полк було скасовано, і тут лишився тільки центр сотні.

4) Не можемо прийняти думки Лазаревського, який датує цей лист р. 1663-м, бо, вважаючи на складність справи, не можна припустити, щоб все це зроблено було на протязі кількох днів р. 1663. Рославець каже, що він одержав наказ гетьмана про поділ полку „в Гадячом“, тоді, як після Чорної Ради Бруховецький відразу пішов до Переяслава. (Літопис Самовидця, стор. 78—79). Крім того, Ракушка в серпні (як і в липні) р. 1663 ще був Ніжинським полковим сотником, а не підскарбієм.

починилъ имъ граници такъ, аби жили въ грунтахъ всѣ сотнѣ спокійне“. Техника справи вимагала також і встановлення границь між сотнями, через що, як читаємо в тому-ж акті, „тогда-жѣ тамъ подскарбій енералній между Мглиномъ и Почепомъ, подлугъ давнего воеводи Троцкого Абрамовича, граници понову тимъ сотнямъ розвелъ“, ґрунтуючися на свідощвах „старинцовъ, козаковъ и посполитихъ людей сотни Почеповской и Мглинской,—и они зъ сотниками своими при старинцахъ своихъ, которые отъ лядской войны остались живіи, значала лядскую межи селами Почеповскими и Мглинскими границу по старой межи на обидвѣ руки отводили урочищами отъ ґрунтовъ Полковой и Погарской сотнѣ, надъ рѣкою Дубною будучихъ, отъ вершинъ Унечи и Росухи“ і т. и. 1).

З інших справ, які пройшли через руки Ракушки протягом першого року його діяльності, як підскарбія, слід одмитити, що він в кінці р. 1663-го після смертної кари Золотаренка, Сомка, Силичѣ та інших „зрадників“, приймав їхні „животы и лошади и всякой скоть“, що все віддано було з царського наказу Бруховецькому „на військо“, а „хлѣбъ измѣнничей“, не вважаючи на прохання гетьмана, згідно з цим же наказом, мусив був віддати „царского пресвѣтлого величества ратнымъ людемъ по списку, кому что належить“. Тоді ж, а саме 21 листопаду, Ракушку було приведено до присяги на вірність цареві в Батуригьській соборній церкві. „Дьякъ тайныхъ дѣлъ“ Дементій Минич Башмаков, який був присутнім при цій присязі, дав Ракушці царські подарунки соболями: „пара въ пятнатцать рублевъ, двѣ пары по два рубли пара“, щоб генеральний підскарбій, спільно з іншими старшинами, „великому государю служилъ вѣрно и охотно“²⁾. Так, Ракушка знов одержав від Москви ознаки уваги, але маєтностей в нього все ще не було... На жаль, ми не знаємо, на якому ієрархичному ступні в той час був уряд генерального підскарбія, але список старшин, які одержали подарунки від Башмакова, починається з Ракушки, й уже після нього йдуть: арматний есаул Богдан Щербак, генеральний бунчучний Григорій Витязенко та інші. Це дає привід думати, що генеральний підскарбій відогравав в цей час значну роль, принаймні в очах московського „дьяка“.

Тепер ми можемо перейти до питання про головні обов'язки генерального підскарбія. Уже з того, що ми говорили вище про діяльність Ракушки в р. 1663-му, можна зробити висновок, що обов'язки ці були дуже складні й ріжноманітні, а що до обсягу свого ясно незазначені, бо уряд генерального підскарбія встановлювався вперше й при

1) О. М. Лазаревський, „Описаніе Стар. Малор.“, т. I, стор. 13.

2) Книги разрядныя, II, 991, 993, 999, 1003, 1029.

тому мав характер посади, тісно зв'язаної з особою гетьмана та його власним господарством і скарбом¹⁾. А через те генеральним підскарбієм міг бути тільки той, хто був довіреною особою у гетьмана і знав всі його грошові тайни. Отже, Ракушка був дуже близькою до Бруховецького людиною й мав піклуватися про впорядкування та збільшення як власного гетьманського, так і військового скарбів. Думка про утворення уряду генерального підскарбія може виникла й у самого Ракушки, який, мабуть, тільки в слушний час підказав її Бруховецькому, бажаючи цією пропозицією заслужити його довіря та засвідчити свою щирість. Сфера ця була добре знайома Ракушці через попередню діяльність, і тому нема нічого дивного, що він знову взявся за цю справу тільки в ширшому масштабі. Але, з другого боку, треба сказати, що Бруховецький, ставши гетьманом, сам виявив деякі здібності та рішучість що до переведення в життя реформ з метою поліпшити управління Гетьманщиною. До таких заходів його треба віднести, наприклад, новий поділ полків, про що ми говорили вище, бо він, звичайно, полекшував управління; зміни серед полковників, хоч і ламали права громадянства й тому неможна було їм співчувати, проте були переведені рішуче; сюди ж треба віднести й спробу встановлення порядку в сфері фінансово-господарчій через утворення уряду генерального підскарбія. Ми не думаємо, щоб ця міра була викликана з боку Бруховецького тільки бажанням хутчіше нажитися, й тому припускаємо, що він, установаючи новий уряд, дбав не тільки про свої власні інтереси, але піклувався й про „військо“.

Фінансовий устрій Гетьманщини ще й досі має в собі багато нез'ясованого та темного, бо до цього часу не було ще ні одної праці, яка була б цілком присвячена розробленню цього важливого питання. Через те, торкаючись його в загальних рисах, ми мусимо бути дуже обережними, бо не мали на меті спеціально займатися цією темою й не використовували багатьох джерел.

Вище ми говорили вже про спроби Хмельницького встановити порядок в сфері господарчій та скарбовій, але ці спроби не мали такого ясного й при тому загального характеру, як при Бруховецькому. Як і в 1650-х роках, при цім гетьмані прибуток з млинів був одним із джерел військового скарбу, при чому в залежності від того, до якої верстви належав будівничий чи власник млина, а також при яких обставинах будувався млин, визначався з нього податок до скарбу. Правом розпоряджати прибутками з млинів користувався гетьман, а також

---

¹⁾ Шафонський („Черниг. Нам. топографич. описаніє“, стор. 89—90, 107) каже, що після вигнання воевод „вся собираемая казна осталась въ рукахъ одного Гетмана, который оною по своему произволу, яко собственнымъ своимъ доходомъ, распоряджалъ“...

полковники, почасти—цілковито, почасти умовно—„до ласки пана гетьмана й військової“. Органами контролю над млинами були: загальним—уряд генерального підскарбія, місцевими—полкові дозорці над млинами¹⁾, та мірничі. Підскарбій призначав дозорців по полках, встановляв речинці, від яких мусили вноситися податки (в залежності від розміру коштів, подкладених на збудування млинів та інших місцевих умов), дозорці—збирали прибуток, контролювали мірничих та мельників і взагалі були безпосередніми поміщиками підскарбія по місцях. Ось кілька винятків з актів, які нам освічують загальні принципи, положені в основу млинського права в Гетьманщині цього часу²⁾.

Нижинський полковник Пилип Уманець в листі своїм з 16 лютого р. 1669 пише: „респектуючи на кошть и працю и робленя греблѣ пана Івана Омеляновича и Опанаса, *товаришов войскових* і обывателей Новомлинских... , теды если оны своим коштом млин и сипанне греблѣ поднѣмали, *яко войсковые люде, повинны всѣми трома мѣрочками пожитковати*, а если хто втручался і на посилок их помочи додавал, повиннй по половинѣ тот доход приходяный зо млина брат, а част половины в опатрности зоставати, зачым тые всѣ пожитки пускаем им, козаком Новомлинским, до ласки нашой и войскової“...³⁾

Демян Многогрішний, полковник Чернігівський і всього Сівера й гетьман наказний, сповіщаючи в своїм листі з 21 липня р. 1668, що товариш військовий Юрій Буначенко, мешканець Шептаківський, „своимъ власним коштом млинъ, на рѣчцѣ Ромѣ греблю занявши, зъбудовалъ зъ двома колами, однимъ мучнимъ и ступнимъ, въ томъ же селѣ Шептаках“ та „*въдаючи помененнаго товариша войскового заслуги*“, дозволив „зъ его власного млина *всѣхъ трехъ мѣрочокъ припадающихъ спокойно отбираючи заживати* и на свой пожитокъ оборочати, абы въ томъ отбиранню ни от кого и наименшой не поносилъ трудности сурово приказуемъ, *и то до ласки самого велможного его милости пана Петра Дорошенка*, гетмана войска запорозкого, *и войсковое позволяемъ*“⁴⁾.

Гетьман Бруковецький, на підставі дозволів, даних Проколу Плоскіні, товаришу військовому й мешканцю Чернігівському, від полковників Іоанікія Силича та Василя Многогрішного, затвердив своїм

1). Про них будемо говорити нижче.

2) Користуємось актами 1650—1660-х років, бо в цей період порядок оподаткування млинів був одноманітний; ґрунтуватися на одних тільки актах часу Бруковецького неможливо, бо вони нечисленні й не освітлюють всіх подробиць цього питання.

3) Бібліотека Унів. св. Володимира, рукописи Лазаревського, „Малорос. акты XVII в.“, т. 4/1, л. 29.

4) Архивъ будущаго Черніг. Двор. Депут. Зібр. д. про рід Бунаків.

універсалом з 7 листопаду р. 1667 при Плоскині його власний млин на р. Свині й дозволив „цале встми з его власного млина приходами пожитковати“¹⁾).

Гетьман Многогрішний в універсалі з 3 вересня р. 1669 пише: „...до вѣдомости доносимъ, ижъ в Новгородскомъ уѣздѣ в селѣ Пироговъце Сава и Ярема, мелники, *уфундовали млынъ на рѣчцѣ на Шусцѣ з однимъ коломъ мучнымъ своимъ власнымъ коштомъ, нького до того не притягаючи*, а уробывши, почали молоть отъ святого пророка Илиї в мисяцу іюлю в числѣ дватцятomъ,—що за *поднятую працю ихъ*, отъ того-жъ часу, якъ пустили воду на коло, *надалисмо слободи* на чверть до дванадцятого числа мѣсяца октоврия, а по *видержаню оной слободи мють до скарбу войскового двѣ мѣрочки давати*, а при *своей части третей мють зоставать и на себе мѣрочку третюю отбирать*“²⁾).

В 1656 році був такий же порядок, як і той, якого зазначено в попередньому акті: Григорій Гуляницький, полковник Ніжинський і всього Сівера, оголосивши в листі з 5 серпня цього року про те, що „господин отець Анания Полошковский и панъ Романъ Богдановичъ Понирка сотнѣ Глуховской, на рѣчцѣ Слѣпородѣ, на старом гатищи, *греблю своимъ коштомъ засипали и млинъ фундуютъ*“, дав їм „скоро уфундуют... слободи на полъ року, а по *витриманю полъ року жебы заживали мѣрочки третей звичайноу*, а *двѣ мѣрочки* [тут вирвано] *с того млина до скарбу войскового жебы йшло*“...³⁾).

Ніжинський полковник Артем Мартинович оголошує в своїм листі з 17 квітня р. 1668: „Ознаймуемъ тымъ листомъ нашимъ... ижъ Миколай, козакъ, и Кирѣй, козакъ, зъ мешаниномъ Карпомъ, обывателѣ Конотопские, ознаймили, що коштомъ и працею своею на новозанятої греблѣ, на рѣчцѣ, прозываемої Верѣвцѣ, в селѣ Поповцѣ, построивши млини на каменный чотыри, сей весны, вѣ постъ великій..., теде *взглядомъ утраченя кошту просили насъ слободы* вѣ тихъ своихъ млинахъ вѣ нагороду тоей працы мѣти; зачымъ, уважаючи мы ихъ, Миколаеву и Кирѣеву, зъ Карпомъ працу и утрату, далисмо онымъ слободы на цѣлый рокъ *впредидучій 1669*, абы зъ тихъ млинковъ *припадаючиѣ вѣ три мѣрочки на свой пожитокъ отбирали*..., засъ же по *вистю тое слободы*, помененіи Миколай и Кирѣй зъ Карпомъ [декілька слів витерто] *и до скарбу войскового зъ онихъ млиновъ роз-*

1) З копії XIX в. зі збірки О. М. Лазаревського.

2) З копії XIX в. зі збірки О. М. Лазаревського.

3) Бібліотека Унів. св Володимира, рукописи Лазаревського, „Малорос. акты XVII в.“, т. 4/1, л. 21.

мъру належная часть звикле мѣла доходити, того всего дозорцы наши дозрѣти мають“¹⁾...

Вищеприведених зразків досить для того, щоби з'ясувати головний принцип, покладений гетьманською властю в основу порядку, яким оподатковувалися млини на користь військового скарбу. На всі прибутки з млина мали право власники млинів—козаки в тому разі, коли вони не користувалися при робленні греблі та збудуванні млина поміччю з боку посполітих сусідніх сел²⁾. Що звичайно до скарбу військового бралось *дві третини* „розміру“, а не менше, це ми вже бачили з вищеприведених документів у багатьох випадках. Ось ще приклад з універсала Многогршного, виданого в жовтні р. 1669: „Ознаймуемъ... асауломъ, сотникомъ... и дозорцомъ млиновъ войскових, ижъ, поглядаючи мы на щоденніе праці в войску Запорозкомъ и роспиране в рицерских способах противко кожного неприятеля пановъ Василия Богдановского и Станислава Кохановского, товаришовъ войсковихъ, в нагороду оных млинъ их власній, на греблѣх под мѣстомъ Черниговомъ на рецѣ Стрижнѣ стоячій, *не вытягаючи належитих до скарбу войкового в прихожаню двох мѣрочокъ*, далисмо“... („Київськ. Центр. Архив“, док. манаст., № 3449). „Розмір“ вираховувався з кожного каменя окремо, що можна бачити, наприклад, з листа Ніжинського полковника Василя Золотаренка з 21 липня р. 1660: ...„мѣючи възглядъ на убогій монастирець, даемъ на виживене *каменій два* в млину в селѣ Величковцахъ черницямъ монастира Макошинского в заложению церкви святое Покрови, жеби собѣ *чотирох мѣрочокъ* мененіи законници вшелякого розміру заживали... до ласки нашое, а мелникъ жеби собѣ заживалъ *мѣрочокъ двѣ* звичайнихъ...“ (ibid., № 1408). Як що млин козацький переходив до рук посполитських, тоді змінювалися й умови користування прибутками з нього. Прикладом тому може бути історія млина, якого збудував козак Лещинський (про нього ми згадуватимемо нижче). Коли цей млин був у володінні Лещинського, останній уживав всі прибутки з нього на себе, а коли продав млин *міщанину* Пригарі, то новий власник був

¹⁾ О. Лазаревський, „Опис. стар. Малор.“, т. II, стор. 229. Див. також ibid., II, 304.

²⁾ Момент заняття греблі й збудування млина *власною працею, без сторонньої допомоги*, іноді зовсім виразно підкреслювався по деяких актах. Наприклад, у листі того ж полковника Артема Мартиновича з 31 грудня р. 1668 знаходимо такі дані: він видає, за прозьбою отамана й войта зо всією громадою Шабалиновських, дозвіл Опанасу Кириченку та Йвану Омеляненку, козакам і мешканцям Шабалиновським, „на давнем займищи на рѣчцѣ... под селомъ Шабалиновомъ греблю заняти и млин совершити для всякое людзкое выгоды а користи своей, *коштом и всегъмъ накладом своимъ, а не мирскимъ*“... (Бібл. Унів. св. Володимира, рукописи О. М. Лазаревського, „Малор. акты XVII в.“, т. 4/1, л. 33).

примушений віддавати частину прибутку монастиреві з наказу місцевого полковника. Про це ми знаходимо такі вказівки в „інквізіції“ Новгородсіверського уряду з 30 жовтня р. 1701: „Того мененного млына першый фундаторъ и цѣлый былъ господарь Марко Лѣщинский, значный войсковый товаришь, и без жадногo нѣкому датку уживальъ з оногo волности; а кгда юж онъ, Лещинский, продалъ овыи млынъ Костантию Пригарѣ, теды з тихъ мѣръ, *иж посполитый человекъ, а не козакъ*, приказаль былъ небожчикъ Семіонъ (Стародубовський полковник Самойлович, в р. 1682), абы з того млына част давал Костантий на обытелъ Всеמידостивогo Спаса належную...“ (ibid., № 3060). У тих випадках, коли млин будували представники посольства або міщанства, вони користувалися однією третиною прибутку, а дві третини йшли на прибуток військового скарбу. Але з цього порядку представники гетьманської влади по місцях часто робили винятки в залежності від заслуг перед „військом“ тієї або іншої особи, що ставила млин, та покладеного на збудування млина кошту й праці. Розбір цих усіх подробиць даного питання не є метою нашої статті, тому ми й обмежуємося тим, що сказали вище¹⁾.

Надзвичайно цікаві подробиці про перші кроки Бруховецького що до встановлення порядку в млинській справі дає нам пів-приватний, пів офіційний лист Ракушки з 6 серпня р. 1663, писаний до Лазаря Барановича з м. Мени. Перш усього цей документ свідчить, що Ра-

1) Про втручання московських воевод в млинські справи будемо говорити нижче, але хочемо тут привести деякі зразки винятків, які припускалися тодішньою властю в даній сфері. Наприклад, ми маємо акти, в яких зовсім нічого не говориться про умови, що до збудування млина. Василь Золотаренко, полковник Ніжинський „и всея сѣвери“, 28 червня 1662 р. дав дозвіл Стародубовському городовому атаману Прокопові Стороженкві будувати млин тільки при одній умові: „абы за виставленемъ того млина нижшимъ и вышшимъ млиномъ шкода не дѣялася“: „позволяемъ... млынъ своимъ власнымъ коштомъ на рецѣ Бабенцѣ, противъ кгрунту Бардачувъ, вышей млиновъ мѣсцихъ Стародубовскихъ, становити и фундовати, прето приказуемъ. абы оному в той мѣре нѣхто перешкоди не чинил...“ (з копії кінця XVIII в. серед документів Шираїв в Черніг. Архівній Комісії). Поруч з тим ми зустрічаємо документи, в яких дозвіл на збудування нового млина дається не представником влади, а власником греблі. 12 листопаду р. 1663 на Кривавецькім уряді пан Михайло Василевич Дуля заявив, що він „доброволне позволилъ пану Ивану Грыгоревичу на... гребли Подоловской, на рецѣ Рети, от мѣста Крелевца, наперед старых млыновъ, на прорвѣ бывшой, млынъ постановити таким способом: скрыня по половини, на которой скрыни заставокъ двѣ Ивана Григоревича, а з другого боку, кгда поспѣет, уробит Михайло Василевич Дуля заставокъ двѣ, а поднимат възвышь воды от старых млынов жадною мѣрою не важитися Ивану Грыгоревичу и иныхъ будынокъ и приробковъ, кромѣ двох заставокъ, абы вже большы не важыль сазит...“ (Бібліотета Унів. св. Володимира, рукописи Лазаревського, „Малорос. акты XVII в.“, т. 4/1. л. 26).

ракушка в цей момент офіційно займав посаду сотника Ніжинського Новоміського, але в той же час виконував доручення, зв'язані з млинами. Таким чином, ще до одержання уряду військового підскарбія Ракушка фактично виконував його обов'язки. З листа можна зрозуміти, що Бруховецький спершу дав йому якесь невелике доручення, але не встиг він його виконати, як Бруховецький доручив Ракушці доглядати Ніжинський, Сосницький і Стародубовський полки, хоч він і просив увільнення від цієї справи. Ракушка почав установляти контроль над млинами Сосницького полку й віддав їх „в дозор“ Яску Пустовуйту й Мартину Чорному. Серед млинів цього полку були й млини в с. Киріївці, що належали Барановичу, з приводу яких і було написано даного листа. Очевидно, в момент установлення Ракушкою контролю, йому було невідомо, чи слід оподатковувати ці млини на користь військового скарбу, чи ні, й тому він дав Пустовуйту й Чорному розпорядження, „жеби в них поставили мѣрнихъ, а збора жадного не брали до далшого вѣдомости“, або до одержання гетьманського універсала на ці млини, після чого мірничі мали весь збір віддати монастиреві¹⁾.

Кінець листа Ракушки має більш приватний характер і тому ця частина його особливо цікава: тут Ракушка висловлює Барановичу свої думки з приводу все нових і нових обов'язків, яких накладає на нього Бруховецький і, сказати-б, шукає в єпископа співчуття. Й дійсно становище Ракушки було тяжким. „Мѣлемъ был,—пише він після виконання праці в полку Сосницькому,—зараз ехати и в полкъ Стародубовский, але зайшло мене писаня от его милости пана гетмана под селом Бабою, жеби-м также дозировал полку Кіевського і полку Прилуцкого, и полку Лубенського і полку Полтавского, що барзо мене стривожило, же под сей час непослушенства не моглем сих трох полков спорядити, а то еще болшей придали турбацие!..“ Коли прийняти на увагу, що в цей час (половина р. 1663) на Україні було дуже непокоїно й що „непослушенство“ було дуже розповсюдженим явищем, можемо уявити собі міру тієї тривоги, яка охопила Ракушку, коли гетьман наказав йому їхати ще в чотирі полки. при тому ще південні... „Зараз побегу,—пише він далі,—сам до его милости пана гетмана, просячи жеби ми того тяжару уменьшил, и там,—додає Ракушка,—о усем не препомню розмовити в долегливостях преосвященности вашео“...²⁾

1) Іноді мірничі спечатували розмір до в'яснення прав на нього власника млина; такий випадок трапився в р. 1669, коли „посланий“ від Многогрішного „запечаталъ скриню з розміром“ в млині Макошинського монастиря („Обозр. Рум. Описи“, IV, стор. 17).

2) Див. додаток, акт з 6 серпня р. 1663.

Нам невідомо, чи задовольнив Бруховецький прохання Ракушки, чи ні. Думаємо, проте, що йому не вдалося одержати згоду гетьмана на увільнення від неприємної та важкої подорожі до південних полків, бо коли Ракушка, виконуючи свої обов'язки, мав сміливість не цілком, а тільки умовно, задовольняти прохання таких осіб, як Баранович, то тим самим він доводив гетьманові, що веде справу чесно й у першу чергу ставить інтереси скарбу. А коли це було так, то Бруховецькому треба було тільки прямувати до того, щоб краще та ширше використати працю та гідности Ракушки. Тому цілком зрозуміло, що нарешті Ракушка став військовим підскарбієм, діяльність якого простягалася на всі ті полки, які визнавали Бруховецького гетьманом.

Хоч із сказаного вище можна вже більш менш уявити собі обсяг та форми діяльності військового підскарбія, але треба все-ж таки подивитись на ті акти, які видані були Ракушкою; з них нам стануть ще яснішими його обов'язки, як о генерального підскарбія¹⁾.

15 квітня р. 1665 Ракушка в своєму листі, якого складено було в Глухові, пише: „Ознаймую... ижъ, *маючи* я на тоє од его милости пана Ивана Бруховецкого, гетмана... *повьренѣную власть для вшелкого розмноженя скарбу войскового по встьхъ полкахъ*, где-бъ мѣло до будованѣя млина мѣстце способное бути, прето-жъ чуючи я о такомъ способномъ мѣстцу на реци Белици, межи руднею и Шатрищами, ув уѣздѣ Новгородскомъ, *позволяю* пану Мартину Киселченъку, руднику Ивоцкому, в томъ мѣстцу *греблю фундовати и млинъ будувати*, жадной перешкоди нѣ од кого не маючи; а *якъ тот млин збудуетъ* вишѣменованнй Мартинъ, *повиненъ будетъ мнѣ объявити*, толко того варую, абы од того млина инѣшим, внизѣ і у верху застаючим, перешкоди не було“...²⁾. Очевидно, сповіщення про закінчення будовання млина було потрібно Ракушці для того, щоб установити строк, від якого Киселченко мусив платити до скарбу „розмѣръ“.

В иншому листі, писаному в Новгородку-Сіверському 12 січня р. 1666, Ракушка дає дозвіл „Юрку Буначенку, товаришовѣ полку Стародубовского, обивателевѣ Шаптаковскому, греблю ново фундовати и млин будовати на рѣчцѣ Ромѣ в Жорновцахъ“, при одній тільки

¹⁾ В сучасних актах Ракушка називається ріжно: „дозорца скарбу військового“ (так він сам себе зве в р. 1663); „подскарбіей войска запорожкого енералній“ (так його зве полковник Рославець); „ревизоръ нашъ войсковой“ (в універсалі Бруховецького з 12 березня р. 1664, про який будемо говорити нижче); „подскарбіей войска его царского величества запорожского“ (так він сам себе називає в р.р. 1665—1666).

²⁾ Київськ. Центр. Архів, документи монастирів, № 3072; О. Лазаревський, „Опис. стар. Малор.“, т. II, стор. 505.

умові, „аби иншимъ млинамъ старымъ от того млина перешкоди не было“...¹⁾). В даному акті нѣма згадки про обов'язок Буначенка оповістити Ракушку про закінчення збудовання млина для оподаткування останнього, але відсутність цієї умови цілком зрозуміла, бо Буначенко, як представник козацької верстви, був вільним від давання „розмѣру“ до скарбу²⁾).

В Новгородку-Сіверському Ракушка пробув досить довгий час, бо слідує, відоме нам, його „писанье“ було видано 21 січня р. 1666 в тому ж таки місті. Цей акт цікавий для нас згадкою про полкових дозорців та тим, що в ньому, не вважаючи на те, що дозвіл давався міщанину, нічого не говориться про обов'язок сповістити Ракушку про закінчення будовання: очевидно, порядок збудовання та оподаткування млинів до цього часу настільки був уже добре відомий кожному, що згадувати про нього вважалось зайвим. „Ознаймую симъ моим писаньемъ кождому..., а меновите *пномѣ дозорцомѣ млинов повѣту Новгородского*,... ижъ... позволяю пану Есифу Опанасовичу Головчиньцу, мешчанину Новгородскому, на рець Ромѣ, вишей войтова млина, а нижей кролевского млина, ново греблю займати и млинъ будовати своим коштомъ и працею, толко того варуючи, аби иншим млинамъ од того перешкода не была“...³⁾).

Будучи в Глухові, Ракушка, „маючи на тоє злеценя от... гетмана Івана Мартиновича Бруховецкого“, дав 7 травня р. 1666 дозвіл на збудовання млина козакові Лещинському: „позволяю греблю ново фундовати, займати і млынъ будовати своим коштом на рець Ромѣ, нижей млына Горбовецкого, в повѣтѣ Новгородском, славетному Івановичу Маркови Лещинському, козакови сотнѣ Новгородское“...,—читаємо в його листі. Але, з сгляду на те, що збудовання цього млина загрожувало підтопом иншим млинам та сіножатам, Ракушка особливо підкреслив умовність свого дозволу та відповідальність Лещинського на випадок ріжних „перешкод“ від нового млина: „...тилко того варуючи“,—читаємо далі в цім акті,—жебы не было перешкоди млынови якому старому збудованому, также і сѣножатем; ежели би яка кольвек мѣла быти перешкода любо якому млынови, албо сѣножатемъ, то сый Марко увес свой коштъ повиненъ тратити, не вступуючи у жадное право; ежели би было безъ перешкоди людем, то повиненъ, яко своей праць, *зживати ведлугъ звичаю иньшого товариства козаков*“...⁴⁾

1) Архів бувш. Черніг. Двор. Депут. Зібр., діло про рік Бунаків.

2) Кисельченко, очевидно, будовав цей млин власним коштом, бо про допомогу йому з боку посольства не згадується.

3) Київськ. Центр. Архів, документи монастирів, № 3133.

4) Київськ. Центр. Архів, документи монастирів, № 3155.

Крім цих дозволів Ракушки, відомо ще, що він дав два дозволи в р. 1665 і 1666-му Івану Плотнику (який перед цим був Стародубовським полковником): перший—на заняття своїм коштом греблі й збудування млина на р. Сечні в с. Аннушині й другий—на володіння млинами на р. Воронці в с. Городищі¹⁾, та один дозвіл Петру Бражнику й Карпу Юрковичу, „козакови и обыватели Воронизскому... на рець Осотъ греблю заняти и млин ставити“. Про цей акт довідуємося з універсалу Ніжинського полковника Матвія Гвінтовки (з 30 липня р. 1667), який, „стосуючыся.. до листу од папа Романа Ракушки, дозорцы войскового“, підтверджує цей дозвіл і нагадує, що „по выставленю млына на той гребли повинен будет Карп Юркович и Петро Бражъникъ, яко товариство в коштѣ своемъ, пану дозорцѣ войсковому обявыт и о слободѣ просит“...²⁾.

З цих численних документальних витягів бачимо, що головною метою Ракушки при видачі дозволів на збудування млинів було „вшелякое розмноженя скарбу войскового по всѣхъ полкахъ“ (його лист з 15 квітня р. 1664). Керуючися в цій справі звичаєвим правом та інтересами скарбу, Ракушка, маючи на те від гетьмана „повѣренъную власть“, піклувався про те, щоб число млинів побільшувалося, бо від числа їх залежав не тільки зріст військового скарбу, але й населення, яке охоче починало селитися біля млинів. З другого боку, однак, Ракушка мусив стежити за тим, щоб нові млини не підтоплювали раніше збудованих. Крім того, що такі випадки мали викликати обурення проти тих властей, які видавали дозволи, вони були некорисними й для військового скарбу, бо одночасно з збудуванням нового млина приходив до занепаду вже збудований та працюючий. Раніше, як ми це бачили вище, за інтересами млинів уже існуючих стежили місцеві громади, від яких і залежала видача дозволів на збудування нових млинів, але після того, як право видачі таких дозволів було засвоєно представниками влади, вони мусили нести за ці дозволи й всю відповідальність. Думаємо, що Ракушка відносився до цього боку справи уважно, бо про його обережність що до подібних дозволів свідчить нам акт, виданий Лещинському в р. 1666-му³⁾. Місцева козацька власть—полковники мусили були координувати свою діяльність в даному напрямі з діяльністю генерального підскарбія, хоч це їм і не було приємно, бо діяльність Ракушки обмежувала їх права, а таким чином і прибутки (видача дозволів на збудування млинів, зви-

¹⁾ Див. додаток, два акти з 4 жовтня р. 1666.

²⁾ „Древности, Труды Археографической Комиссии имп. Московск. Археол. Общества“, т. I, вип. III, додаток, стор. 170.

³⁾ Див. вище.

чайно, оплачувалася). Про такий характер взаємовідносин між генеральним підскарбієм та полковниками свідчить, наприклад, згаданий вище універсал полковника Гвінтовки з р. 1667; але право видавати дозволи не належало виключно ані підскарбію, ані полковникам. В руках першого був цілком зосереджений тільки догляд за збиранням „розм'яру“ до скарбу, який надходив натурою, себ-то борошном, і можливо також, що Ракушці та дозорцям полковим належало право перевіряти постанови полковників про користування прибутками з млинів, що їх одержували фундатори та власники¹⁾. Навіть сам гетьман уважав необхідним згадувати про підскарбія в своїх універсалах, яких видавав на збудування млинів. Ось, наприклад, універсал Бруховецького, датований 15 серпня р. 1664 в Канефі: „Пану полковникови Чернігівському... яко теж пану подскарбему нашему войсковому пану Роману Ракушцѣ, доносимъ до вѣдомости: ижъ, видячи способние мѣста на збудоване млина на рецѣ Снови, на греблѣ Седневской, у конци от мѣста, на прорви будучіе, же надаремно вакуют, а с того пожитку никому немашь, теди в нагороду знатнихъ и отважныхъ услугъ, на вшелякомъ мѣсцу оказаннихъ, в вѣрномъ войску Запорожскомъ пана Карпа Мокріевича, канцеляристи нашего войскового, надалемъ и позволимемъ оному млинъ з трема колами на помененной греблѣ Седневской, на рецѣ Сневѣ, на прорви, збудоват своимъ власнимъ коштомъ, а по збудованю того млина вшелякихъ з него приходячихъ розм'яровъ уживат спокійне, вѣчними часи; особливо то варуемъ, аби

¹⁾ Полковники мали своїм обов'язком піклуватися про побільшення прибутків скарбу по своїх полках; це, без сумніву, накладалося на них гетьманською властю, якій потрібні були все більші й більші грошові засоби. По деяких тогочасних актах ми зустрічаємо досить ясні відносно цього вказівки. Ось кілька прикладів: Стародубський полковник Лесько Острянин, листом своїм з 15 вересня р. 1665, „*жебы скарбъ войсковій розширался*“, дозволив Тарасу Туренку, козакові Кистерському, млин і греблю власним коштом його фундувати на р. Кистерці біля с. Андрейковичів, наказуючи, „абы не було в томъ зачатомъ дѣлѣ ку скарбу войсковому перешкоди и нѣ жадного утиску, але абы спокійне, за стараннемъ своимъ такъ ку скарбу войсковому, яко і собѣ пожитокъ и потомкомъ своимъ учинилъ“ (з копії XVIII в.); Чернігівський полковник Іван Лисенко (1669—1671) дивився на себе, як на „сторожа скарбу в полку... войскового“ (М. Слабченко, „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи“, Одеса. 1909, стор. 284); в листі Деяна Многогрішного, полковника Чернігівського й усього сівера й гетьмана наказного, з р. 1668 знаходимо такі цікаві рядки:... „поневожъ ясневелможный его милость панъ Петро Дорошенко, гетманъ войскъ Запорожскихъ, мнѣ урядъ гетманства сѣверскаго злечилъ, абымъ въ сѣхъ краяхъ такъ военними дѣлами, яко и *всякими пожитками, до скарбу войскового приходячими, загладалъ и оними резидовалъ и диспонавалъ* и ведлугъ слушнихъ прозьбъ людей зацнихъ, на расходъ потребующимъ, до далшей ласки людемъ одъ велможного его милости пана гетмана, добродѣя моего, роздалвалъ“... (Обозр. Рум. Описи, стор. 412—413).

такъ панъ полковникъ Чернѣговскій, яко тежъ и подскарбій нашъ войсковий, в томъ чинить ниякой не важился турбаціи¹⁾...

Нема чого й казати, що обов'язки Ракушки були клопітні й вимагали роз'їздів. Ми вже бачили вище, що його „писанъя“ були давані в Глухові й Новгородку-Сіверському, а інші натякають на Стародуб та Ніжин, при чому в Новгородку-Сіверському було видано два листи, 12 й 21 січня р. 1666; звідси дизнаємось, що він пробув в цим місті досить довго, й можемо гадати, що це вимагалось його обов'язками, як підскарбія.

Помішниками Ракушки по місцях були „дозорці“, які мали найближчий догляд за збиранням „розмѣру“ та звідомністю млинарів, реєстрували млини, а також стежили за їх переходом до нових власників. Таких дозорців було кілька в кожному полку й вони жили по тих місцях, де було багато млинів. Так, в листі Ракушки з 21 січня р. 1666 згадуються „дозорци млиновъ повѣту Новгородского“; в універсалі р. 1664, виданім Лазарю Горленку на прибутки з млина в м. Переволочній (Прилуцького полку), Бруховецький оголошує про це надання „ревизорови нашему войсковому²⁾ и дозорци тамошнему, въ полку Прилуцкомъ будущчому“; пізніше за часів Мазепи, в Переволочній був навіть окремий дозорця над тутешніми млинами³⁾. В Полтавському полку в р. 1665 був дозорцею Фесько Торгаш, який по актах називається „дозорцей млинувъ скарбу войскового“, або „дозорцей скарбу войскового“; він часто був присутнім на мійському уряді⁴⁾; бачимо та-

1) „Румянц. Описъ Малороссіи“, п. Черніг.; сотня Білоуська, т. 2. В такій же самій редакції й в той же самий день Бруховецький видав другий універсал військовому канцеляристу Степану Васильовичу Шубі (ibid., п. Черніг., т. 4), тільки в кінці акту згадується „дозорца скарбу войскового“, а не військовий підскарбій. Див. також „Генер. слѣдствие о маетн. Черниг. п.“, стор. 345, 392; О. Лазаревський, Опис. стор. Малор., II, 467.

2) Себ-то генеральному підскарбію, Ракушці.

3) О. Лазаревський, „Опис. стар. Малор.“, т. II, стор. 157. Тут є приведений гетьманський лист до цього дозорці, дуже цікавий і для нас, тому й ми його приводимо: „Вамъ, дозорци надъ млинами отъ насъ зостаючому, ознаймуемъ, ижъ превел. въ Богу о. Авксентій Якимовичъ, игуменъ м-ря Густынского, зъ братією, показовалъ намъ писмо отъ Стефана Вашкевича, козака и обывателя Переволочанского, на одно коло млива даное, которое коло млина найдуется на рецы Удаи, на греблѣхъ новой, вышей мѣстечка Переволочной, и просилъ насъ, абы тое надане универсаломъ нашимъ подтвердили и часть пожитковъ, зъ него походячихъ, при монастыру заховали. Любо теди не годило-б-ся тому Стефану безъ вѣдома нашего того млина надавати на монастырь (бо тое въ статьяхъ положено, жебы такові икрунтовъ надання—опрочъ самихъ грошей—ни отъ кого не были чинени), за що потреба-бъ ему, Стефану, наказаніе учинити, однакъ, чинилъ тое на прозбу пререченого отца игумена Густынского, мужа чести достойного, тое коло млина при монастыру заховуемъ и всѣхъ зъ него пожитковъ, якіи и на войско належали, заживати позволяемъ“.

4) В. Л. Модзалевський, „Актовья книги Полтавського городового уряда XVII-го вѣка“, вип. I, стор. 36, 43, 48, 50, 56, 63; вип. II, стор. 11, 12, 14.

кож „дозорцу млиновъ коноптѣськихъ“: він входив в склад місцевого уряду, коли продазалася частина млина¹⁾. Інститут полкових дозорців був росповсюджений по всіх полках Гетьманщини²⁾. З зазначених вказівок про полкових дозорців для нас особливо цінна згадка про такого дозорцю в полку Полтавськiм, бо перелічуючи універсали та „листи“, видані на збудування млинів, не можна не звернути уваги на те, що вони торкаються виключно північної частини Гетьманщини і тим самим викликають сумнів: чи був у південній частині Гетьманщини порядок що до збудування млинів та розподілення прибутків з них такий самий, як і по інших частинах Лівобережжя, чи ні; що-ж торкається питання, як і ким на Полтавщині давалися дозволи на збудування млинів, то неможна не звернути уваги на те, що ми не маємо жадної документальної даної, яка підтверджувала-б, що й тут порядок був той самий, як і в північній Гетьманщині. Але, проте, треба зауважити, що брак таких відомостей ще не вказує категорично на те, що на Полтавщині був якийсь інший порядок, бо взагалі ми майже зовсім не маємо документів, які освітлювали б минуле Полтавщини за часів Бруховецького. Очевидно, родинні архіви через те, що Полтавщина жила більш бурхливим життям, ніж Сіверщина, не зберіглися й були знищені. Близькість Запорозжя також була однією з причин, які на Полтавщині творили більш демократичній устрій життя, порівнюючи з північними полками. Тому можна припустити, що

1) Бібліотека Унів. св. Володимира, рукописи Лазаревського, „Малорос. акты XVII-го в.“, т. 4/1, л. 49.

2) Він залишився й надалі: „дозорца млинів, в полку Полтавском будучих“, згадується в універсалі Мазепи 1701 р. (Архив бувш. Черніг. Двор. Деп. Зібр., д. № 2841, л. 81); „дозорца млинів полковий Чернігівський“—в листі Черніг. полк. Григорія Самойловича 1686 р. (ibid., № 2483, л. 5). Ці урядовці також згадуються в листах Многогрішного з р.р. 1667 та 1669 (ibid., № 320, 2367). В листі Стародубського полковника Івана Плотника з 2 квітня р. 1666 читаємо: „Ознаймую... а меновите ихъ милостелъ дозорцелъ млиновъ войсковыхъ, ижъ позволилисмо пану Куриле Яковлевичу млинъ будовати на речки Косте у селѣ Бахаричахъ... А збудуючи оній млинъ, и ужизаты усѣ три мѣрочки до ласки войсковой позволяю“. (Обозр. Рум. Описи, стор. 604). Військових ревизорів зустрічаємо вже в універсалі Бруховецького з р. 1663, при чім треба зауважити, що ці урядовці згадуються в акті, в якому нічого виразно не говорить про млини: „...пилно і сурово приказуемъ, аби въ держаню Торокъ, Новоселокъ и обрубу Фаевского и всѣхъ принадлежностей менованихъ Хваеви такъ панъ полковникъ Стародубовский, сотники, атаманя, яко ревизорове наши войсковіе и нѣкто иншої зъ чернѣ найменшою не биль перешкодою“... (Обозр. Рум. Описи, стор. 829). Дозорці військові згадуються в р. 1669 в листі гетьмана Многогрішного (ibid, IV, 2—3, 34). Див. також мою статтю: „До історії млинського права Гетьманщини“, Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі, кн. XIII, стор 49—52; „дозорці млинов військових“ згадуються також в універсалах: Многогрішного з 1 січня 1671 р. і Черніг. полковника Борковського з 27 квітня 1672 р. (Київськ. Центр. Архив, докум. монастирів, № 1374 і 1408).

звичаєве право, яким керувалися на півдні Гетьманщини що до збудування млинів, могло мати деякі відміни порівнюючи з правом північним і зберегти в собі більш давні громадські форми та риси, які не дозволяли втручатися взагалі в цю сферу генеральному підскарбію та полковникам. Треба взагалі зауважити, що економічний побут Сіверщини значно відрізнявся від побуту південної частини Лівобережжя, проте нема сумніву в тім, що за часів Бруховецького млини на Полтавщині були джерелом для прибутків військового скарбу. В липні р. 1667 в Полтаві, при участі генерального судді Петра Забіли, полковника Сави Омельницького та інших осіб, розбіралася справа мельників з містечка Старого Сенжарова: пятеро мельників „ускаржалися“ на трьох своїх товарищів, які підтопили давні млини перших. Суд визнав можливим не знищувати нової грєблі, мотивуючи свій декрет тим, що сіножатей „не много стопили“; „*нехъ ся скарбъ войсковый примножаетъ*“, — сказав уряд, наказавши також, аби надалі від обох сторін „*ущербку скарбу войсковому найменшого не было*“...¹⁾).

Крім млинів, під доглядом генерального підскарбія, були в цей час ще й рудні, які козацька влада також вважала за підприємства, що мусили частину своїх прибутків віддавати на користь військового скарбу. Про це ми дізнаємося з двох актів, виданих Ракушкою в р.р. 1664 та 1665 на збудування рудні в с. Неданчичах Любецької сотні Чернігівського полку. Гетьманська власть надавала велику вагу подібним підприємствам, бо вони збільшували місцеву промисловість, приваблювали до себе населення й побільшували прибутки військового скарбу.

24 вересня р. 1664, в Ніжині, Ракушка видав свій „лист“ на „фундованъе“ рудні в с. Неданчичах двом особам—Максимові Матвієвичу й Шимку Медвідю. „Маючи я,—пише Ракушка в згаданому документі,—злещене од его милости пана Івана Бруховецкого, гетмана... взявши я вѣдомост, же есть мѣстце способное на рудню... у селѣ Неданчичах на рецѣ в том же селѣ, на котором то мѣстцу позволяю... ново рудню фундовати *для розмноженя скарбовъ войсковому*“... Але, вважаючи на те, що урядження рудні було справою новою, складною й дорогою, Ракушка надав згаданим рудникам „до той ж руднѣ... млын Евтухов на рецѣ Бѣлоусѣ для спомоганя той же руднѣ“, яку Максим та Медвідь „мают ново фундоват и ставит свсим коштом и працею“... Далі в акті зазначаються інші умови: „А якъ постановят тую рудню, подаю слободы за их коштъ и працу на пол рока, абы на них все желѣзо ишло“, а „*якъ выйдеть слободы пол року, повинны оны до*

¹⁾ В. Л. Модзалевський, „Актовыя книги Полтав. город. уряда XVII в.“, вип. II, стор. 27—28.

скарбу войскового дават желѣзомъ возковъ сорок, роздѣливши на чотиры части, на кожную чверть повинны дават по возовъ десят желѣза"... Таким чином, власники рудні обов'язалися платити до скарбу досить великий податок натурою, за що генеральний підскарбій захищає рудню від утрат та шкод і забороняє кожному з рудні „желѣза брати, а нѣ жадных речий в робленю желѣзном без росказаня его милости пана гетмана, любо и на потребу до Чернігова не повинны без заплаги робит, бо за тое плату даватимут до скарбу войскового“, при чому „села Неданчичи, Ювчи(?), Галки, Порки(?), Губичи, Миси“ та інші мусили бути „помочними до направи и будованя греблѣ“...¹⁾ З цих витягів видно, що уряджуючи Неданчицьку рудню, генеральний підскарбій надав рудникам великі пільги та притягнув до помочі в цій справі населення кількох сел. Очевидно, це вимагалось важливістю самої справи й тим, що рудня влаштувалася в селі, що з давніх часів належало чернігівським полковникам²⁾, від претензій яких на продукти рудні лист Ракушки головним чином і має завданням захистити рудників.

Урядження Неданчицької рудні, не вважаючи на вказані пільги, затягнулося, й вона почала виробляти залізо тільки з другої половини р. 1665, бо Максим Матвієвич та Шимко Медвідь „своимъ коштомъ и працею греблю фундовали и рудню будовали, а нѣ од кого жадной помочи не мали“. Очевидно, відсутність допомоги в цій справі з боку населення сусідніх сел викликала необхідність полекшити умови виплачування податку до військового скарбу, а також і змінити речінець „слободи“. Для з'ясування цих питань рудники приїхали до Ракушки в Ніжин, де поміж ними була складена нова умова, а саме: рудники мусили бути „давати до скарбу войскового за полтора року возковъ тридцят, на кожную чверть року роздѣливши по пят возков, а то в той мѣрѣ постановили так, же и слобода полтора року в том же вийдет“; крім того, Ракушка „подав“ до рудні „млин Ювтохов на рець Белоусъ з двома каменями и ступами, аби на них вес розмѣрѣ припадающий ишо“; цієї „постанови час починається в року теперешнем идучом 1665, місяця августа 5 дня, і коньчитися маєт в року прийдучом 1666, жеби полтора року вийшло“³⁾... Після заключення цієї умови, рудня почала працювати й через де-який час була куплена в рудників Чернігівським Троїцьким Іллінським монастирем.

Щоб закінчити огляд діяльності Ракушки, яко підскарбій, нам треба тепер сказати про той стан, в якому він опинився, коли гетьман Бруховецький дав свою згоду на оподаткування млинів на користь

1) Див. додаток, акт з 24 вересня р. 1664.

2) „Генер. слѣдствие о маетн. Черниг. полка“, ред. М. П. Василенка, стор. 57—58.

3) Див. додаток, акт з 5 серпня р. 1665.

цареві. Московські урядовці приїхали на Україну, склали реєстри посполитих та їхніх млинів і рудень і почали збирати з них податки „въ государеву казну“ (1666 р.). Звичайно, ця новина викликала велике незадоволення серед населення, діяльність же самого підскарбія, яка й без того не була добре окреслена, вона поставила в дуже тяжкі та неясні умови. „Переписчикъ“ стольник Кирило Осипович Хлопов та московські воеводи присвоїли собі ті функції, які належали раніше генеральному підскарбію та полковникам, і почали видавати дозволи на збудування млинів. При цьому, не вважаючи на те, що козацькі млини були увільнені від оподаткування на користь „государевой казны“ ¹⁾, ми зустрічаємо низку актів, в яких Хлопов дає дозволи на збудування млинів представникам козацтва. Московські воеводи також видавали подібні дозволи, увільняли млини від податків до військового скарбу, підтверджували раніше видані полковниками та підскарбієм дозволи і т. и., коротче кажучи—виконували обов'язки генерального підскарбія. Нижче приводимо декілька зразків подібних актів, які цікаві ще й з того боку, що вказують на засвоєний населенням погляд, що тільки „память“ Хлопова, або дозвіл якогось іншого представника Москви, укріпляли право володіння млином, землею й т. и. Бувало, проте, й навпаки: власники зверталися за підтвердженням своїх прав до козацьких властей після того, як уже мали дозволи від Хлопова, або воеводи. Очевидно, все це вносило плутанину в дану сферу, а населення, принаймні його заможні верстви, поспішало одержати як мога більше документів, на своє майно... Ось приклади, які торкаються діяльності генерального підскарбія:

4 жовтня р. 1666, в Стародубі, „в съезжей избѣ“, бувший Стародубський полковник Іван Плотник „в словесном своем челобите сказал... в прошлом-де во 173-м году [себ-то в р. 1665], по уневерсалному листу и по рассказаню подскарбія войскового Рамана Ракушки, насыпал де он, Иваѣ, греблю новою в Стародубском уездѣ, в селѣ в Аношине, на речки Сечнѣ, и на той греблѣ построил млын своим коштомъ; и нынѣ он, Иван, тем млыном бѣз указу великого государя и не явяс владет не смеет, и чтоб великий государь пожаловал, велел бы ему тем млыном владеть попрежнему“... Хлопов дав Плотнику дозвіл („память“) володіти млином „попрежнему“, але додав при цьому: „а будет платина миром делана, и нынѣ, от миру починивая, имат розмерной хлѣбъ в житницы в государевы по обыкновенію“ ²⁾. Таким чином, Хлопов оподатковував козацькі млини на користь царя в тих випадках, коли гребля й млин робилися при допомозі сільських гро-

¹⁾ „Чт. въ Историч. Общ. Нест. Лѣтоп.“, кн. III, отд. III, стор. 136. Про поділ млинів що до оподаткування див. „Источники Малорос. исторіи“, I, 145.

²⁾ Див. додаток, акт з 4 жовтня р. 1666.

мад,—себ-то тримався такого-ж принципу, як і козацька власть; ріжниця була тільки в тім, що податок ішов не до військового скарбу, а в „житниці государевы“, чого встановляти Хлопов не мав жадного права, бо козацькі млини були увільнені, як ми бачили вище, від оподаткування московського.

В той же день (4 жовтня р. 1666) Іван Плотник одержав від Хлопова другий документ—„отпись“, якою стольник підтвердив за Плотником млин на р. Воронці в с. Городищі, який дав йому в р. 1666 „по розказаню боярина і гетмана Івана Мартиновича Брюховецкого... войсковою подскарбей Роман Ракушка“¹⁾.

В слідуючому документі Хлопов уже просто касує (правда, частково) постанову козацької власти (на жаль, невідомо, чи підскарбієвої, чи полковницької) що до прибутків з млина в селі Шуморові, на р. Вусі. В своїй „пам'яті“ з 20 листопаду р. 1666 Хлопов пише, що йому подали в Почепі „челобитную почепськіє преображенской попъ Лукьянь да иллинской попъ Василій, а в челобитной ихъ написано: въ прошломъ де во 173 м году [себ-то в р. 1665] дано было им, попам, в Почепском уезде млинъ..., а с того млина шло им, попам, две мерки, а ныне де той млинъ у них, поповъ, отнят и *идеть де с того млина розмерной хлебъ на войско*; и чтобъ великій государь пожаловалъ, велель бы им, попам, тем млыном владеть попрежнему и те две мерки иматъ“... Хлопов задовольнив це прохання: „владеть им, попам, в том млине да в другом Демяновском мелива в субогня дни по обикности Малороссійскихъ краевъ и за милость государскую и за ево государское здорове и за здорovie государыни царицы й ихъ государскихъ детей за здорovie Бога молить“²⁾... З огляду на те, що до цієї „пам'яті“ Хлопова була інша постанова козацької власти, зроблена виключно в інтересах військового скарба, треба думати, що „пам'ять“ Хлопова змінювала попередню постанову генерального підскарбія Ракушки, й, таким чином, подібні розпорядження Хлопова були цілком узурпаційними відносно Ракушки.

Але не тільки Хлопов так поведився з генеральним підскарбієм; місцеві воеводи (принаймні Стародубський) робили те-ж саме. Цікавий „лист“ Стародубського полковника Петра Рославця (з 27 жовтня р. 1668, коли воевод вже було з України вигнано) доводить нам зо всіма подробицями, що ці представники Москви виконували обов'язки Ракушки во всій їх повноті й при ньому згідно з місцевими звичаями. В цьому акті Рославець свідчить, що до нього явилися Стефан Федоренко, „обыватель“ с. Гарцова, і Михайло Никитович, козак з

¹⁾ Див. додаток, акт з 4 жовтня р. 1666.

²⁾ „Румянц. Генер. Опись Малор.“, полк Старод., т. 124.

с. Борознина, які „речь своєю подали, же в прошломъ 1666 року, септеврия 1 дня, за *позволенемъ Стародубовского воеводы*, ново на рець Росусь под Борозниномъ, нижей села Росухи, млинъ своимъ коштомъ и накладомъ збудовали и греблю заняли, в которомъ млинъ колесъ двѣ, хлѣбомелное и валюшное, при одномъ камени постановили и *от того-жъ воеводы*, за працу и мозуль свои, слободи в ономъ своем млинъ по 1 число септеврия в року 1668 за *позволенемъ* уживавши и выдержавши послѣдній терминъ, *от воеводы назначоній*, намъ самимъ сповистили и писма от насъ на часть свою мелницкую жадали. Теди,—продовжує Рославецъ,—взглядомъ их праць и кошту, нк жадане их, мелницкое части, не отдаляючи от них, в вичность имъ заховуючи, надали и уваровали, же до скарбу войскового двѣ мѣрочки з каменя и з валюшнѣ двѣ части отдаючи, в ономъ млинъ третейо частью владѣючи одинѣ и з валюшни часть ку пожитку своему мають брати и пожитковати“¹⁾... Порівнюючи ці умови користування прибутками з млина з тими умовами, які встановлялися в звичайних актах, виданих Ракушкою, або полковниками, треба прийти до висновку, що й ті й інші зовсім однакові й згідні з тими правилами, що вже існували.

Щоби закінчити ілюстрування того, як московські урядовці обмежували та навіть узурпували права генерального підскарбія й полковників в сфері млинській, слід подати тут ще одну подібну ілюстрацію,—витяг з „листа“ Стародубського полковника Леска Острянина з 14 березня р. 1667. Оголосивши в цьому документі що *Хлопов „позволилъ наново греблю сыпать и млынъ ставить на реце Стечни козакамъ сотнѣ Погарской полку нашего Стародубовского, Козме Иванову и Григорію Ермолаеву, за ихъ верную услугу его царскому пресвѣтлому величеству и войску Запорозкому“*,—Острянин, *„до того жъ стосуючися“*, дозволив „имъ наново фундовати до ласки его царского пресвѣтлого величества боярина и вѣрного войска Запорозкого его милости пана гетмана Ивана Мартыновича Бруховецкого, толко, абы людемъ не на перешкоду; за ихъ услугу волно имъ будетъ владѣти, збудовавши за ихъ коштъ и працу“²⁾...

До сказаного вище ми можемо додати свідоцтва самого Ракушки про ті непорозуміння, труднощі, ускладнення його діяльності й навіть узурпацію його прав, які приніс з собою прихід на Україну московських переписчиків та взагалі новий порядок що до оподаткування посполитських млинів на користь цареві. Все це лягало великим

1) Бібліотека Унів. св. Володимира, рукописи Лазаревського, „Малорос. акты XVII в.“, т. 4/1, л. 31. Див. також „Опис. Стар. Малор.“, т. I, стор. 465—466.

2) „Обозрѣніе Румянц. Генер. Описи Малороссіи“, стор. 809—810; „Опис. Стар. Малор.“, т. I, стор. 258.

тягарем на генерального підскарбія, уряд якого й без усього цього був дуже тяжким та клопітним.

Коли в другій половині р. 1666 до Київа приїхав „для государевыхъ дѣлъ“ „дьякъ“ Євстрат Фролов, Ракушка звернувся до нього з заявою про поводження воевод і просив вирішити питання, зв'язані з харчуванням московського війська. В цій заяві Ракушка розповів про різні воеводські розпорядження, які ставили його працю в неможливі умови. Справа була в тому, що Ракушка на протязі р.р. 1664 та 1665 дав на харчування „ратныхъ людей“ в Чернігові 1658 осмачок хліба, а після цього стольник і воевода Андрій Толстой всі млини Менського, Сошницького та Понорницького повітів „на великого государя взялъ и до отпищиковъ, и посланнымъ его, Романовымъ, отъ тѣхъ мельницъ и отъ хлѣбного сбору отказалъ, и присылаеть своихъ сборщиковъ, не описався съ бояриномъ и гетманомъ съ Иваномъ Мартыновичемъ Бреховецкимъ и съ нимъ, войсковымъ подскарбіемъ“... Те-ж саме зробив з млинами Остряньськими, Козелецькими та всього Київського полку воевода Шереметев, який їх „отписалъ на великого государя... и вѣдагъ тѣхъ мельницъ ему, Роману, не велѣлъ“, при чому взяв до свого відання навіть і ті хлібні запаси, які були до цього часу зібрані Ракушкою з млинів та зосереджені в Острі й Козельці... Ракушка заявив Фролову, що він при такому поводженні воевод не може дати на р. 1666 хлібних запасів „ратнымъ людямъ“, які були в Київі, бо таких запасів немає. Шереметев виправдував своє розпорядження тим, що воно було викликано негайними потребами, а саме виправленням частини московського війська до Остра¹⁾, але це не було так, і ми маємо підстави думати, що московські воеводи захоплювали цю справу по інструкції від царя. Подібне явище було й у Ніжині. Тутешній воевода Іван Ржевський в серпні р. 1666 писав до царя, що згідно з царським наказом „давано в Нѣжине... хлѣбные запасы... ратнымъ людямъ помѣсячноя с мельничныхъ доходовъ по сбору и отдаче войскового подскарбія Романа Ракуши“... Це, сказати-б, був порядок загальний. „А нынѣ,—пише далі Ржевський,—по твоему жѣ великого государя указу Александра Измайловъ же мелницы і мелничные хлѣбные доходы описалъ на тебя, великого государя, і подскарбей Романъ Ракушка в зборе хлѣбныхъ запасовъ мнѣ, холопу твоему отказалъ“²⁾... Москва, таким чином, своїми суперечними й випадковими розпорядженнями, ускладняла справу харчування свого війська й ламала попередні умови й порядок в цій справі. Крім того, подібні розпорядження Измайлова, Шереметева й Толстого, так і інші самовільні втручання

1) А. Ю. і З. Р, VI., стор. 94—95.

2) Переписка Нѣжинскаго воеводи Ивана Ивановича Ржевскаго съ Московскимъ правительствомъ 1665—1667 г., Чернігів. 1901 р., стор. 42.

московських воевод та різних урядовців у внутрішні справи, які зовсім не були їм належні, не кажучи вже про те, що цілком ігнорували козацьку владу, ускладняли життя й працю по місцях, викликали серед населення обурення й лягали новим тягарем на Ракушку, якому й без того було важко працювати в атмосфері „непослушенства“...

Цими даними вичерпуються наші відомості про діяльність Ракушки що до впорядкування на Гетьманщині „млинської“ справи, але він займався не тільки цим, а працював і по інших сферах. Нарис життя Ракушки за часів Бруховецького був би неповним, коли б ми оминули інші прояви його діяльності. Тому мусимо тут подати про нього ще деякі відомості, зазначивши, що ми взагалі торкалися питань про військовий скарб тільки в зв'язку з особою Ракушки й не мали своєю метою розглянути ці питання во всій їх повноті¹⁾.

В. Модзалевський.

(Далі буде).

---

¹⁾ Так, ми не торкаємося зовсім інших джерел для поповнення військового скарбу, бо не маємо певних відомостей про безпосередню участь Ракушки в збірці арендованих грошей, індукти, в видачі дозволів на „закликання“ слобід, заснування гут то що. Можливо, що Ракушка мав в цих сферах окремих помішників, але, за браком документальних свідчень, можна також думати, що Ракушка стояв осторонь від цих справ. Принаймні, що до дозволів на „закликання“ слобід, то за часи Бруховецького бачимо якогось Хведора Артемовича Бруховецького (мабуть, гетьманського родича), який в р. 1667 дав дозвіл Юрку Бунаку осадити слободу на р. Ромі, біля млина (див. додаток, акт з 26 серпня р. 1667).

Про відносини Української церкви до грецького Сходу наприкінці XVI та на початку XVII ст. за нововиданими матеріялами.

Історичний нарис.

Наукове вивчення історії Української церкви має багато таких питань, які потребують або додаткових даних та освітлення на підставі нових матеріялів, або більш детального поглиблення на ґрунті відомих даних, або ж, нарешті, цілковитого перегляду вже встановлених положень на підставі цілого ряду наукових джерел. В цьому напрямі ми й намітили окремі питання, що їх дослідження за допомогою наново виданих матеріялів, дасть де-що нове науковій історії Української церкви. При цьому треба мати на увазі, що наші спеціальні дослідження мають відношення до православного Сходу та до стосунків Української церкви з автокефальними грецькими церквами. Ці церковні взаємовідносини надто міцними були в XVI—XVII століттях і велися при участі видатних діячів православного Сходу, якими були патріархи—Мелетій Піга, Кирил Лукарис, Теофан, Доситей та інші. В межах указаного й ведеться наша робота, що висновки її—в одній лише частині—й викладаються в даному історичному нарисі.

1. Александрійський патріарх Мелетій Піга й Українська церква.

Серед греко-східних церковних діячів, які мали стосунки з Україною й брали визначну участь в її церковно-громадському житті, одним з найбільш видатних був Александрійський патріарх Мелетій Піга († р. 1601). Мелетій був певно самим видатним діячем греко-східної церкви XVI ст. Він мав значну для того часу освіту й видатний адміністративний такт, був досить чулим до духовних потреб своєї пастви й широко розумів вимоги бурхливого церковно-громадського життя на Заході, мав безпосередні стосунки з деякими видатними його представниками. Крім того Мелетій завдяки своїй талановитості, незвичайній енергії своєї міцної вдачі й, нарешті, вимогам свого критичного

часу—був немов-би то призначеним для вселенської праці на користь католицької Апостольської православної церкви. По об'єктивній науково-історичній оцінці Мелетій дійсно й був всесвітнім церковно-громадським діячем, бо його діяльність та вплив поширювалися не тільки на патріархати Александрійський та Царгородський, не тільки на Богостественний Синай з автокефальною його архієпископією, на острови—Кипр, з місцевою автокефальною церквою, Крит та Хіос, але також і на Молдаво-Волошську та Грецько-Венеціянську церкви й на православну церкву Польщі й Литви. Можна дивуватися енергії Мелетія, широким його інтересам. Літературна його робота остільки велика й різноманітна, що й нині, не дивлячись на спроби багатьох учених, ще не все в їй цілком з'ясоване. З науково-історичного боку особливу вагу мають численні листи Мелетія до різних кореспондентів, а між ними й до українських церковно-громадських діячів та організацій. Питання „про участь патріарха Мелетія Піга в справах Руської церкви“, на жаль, лишається нез'ясованим у відомому ґрунтовному досліді небіжчика професора І. І. Малишевського, і зараз є головним завданням науки. Його треба дослідити й вирішити, користуючись матеріялами та листами цього видатного патріарха. Маючи на увазі деякі недавно видані матеріяли цього характеру, подамо, користуючись листами Мелетія, декілька ілюстрацій, які торкатимуться відношення його до Української православної церкви. Перш за все подамо уривок з листа патріарха Мелетія „До живущих в Польщі православних братів братства у Львові з іншими православними“, засланого з Каїра (—ἐν Αἰγύπτῳ) 20 вересня р. 1592.

„Велику радість дали нам ваші листи,—говориться там,—які сповіщають про любов до нас о Бозі, ради якої й з мольбою міцною ви запрошуєте до себе, бо, як ви говорите, ви потрібуєте лікаря за-для духовних тих ран, що їми ворог вразив Його Церкву, і надто тому, що деякі з пастирів двоєженством заплямували небесне діло священства: бідолашні, вони (щоб і нам звідси вказати нашу рану) відкидають і закони соборні, і Самого Того, Хто через отців та апостолів узаконив, що єпископ повинен бути чоловіком єдиної жінки. Але ось апостольське [слово], яке не так пояснено—[в тому розумінні], що немов-би єпископу вільно жити з жінкою, знову пошкодило де-кому. По іншому, брати, розуміли отці наші, наказуючи, щоб той, хто жив спільно з жінкою, після висвячення його во єпископи, одсилав жінку в монастир яко мога далі від єпископії, й тоді тільки був достойним єпископського сану. Це [отці наказали] не тому, що вони гидують шлюбом (бо це заборонено святими законами), а також вони не розлучають те, що Бог злучив, як—чуємо ми—говорить де-хто. Тоді роз'язуються й розлучаються злучені в Бозі й закон і устав і союз, коли

впадуть у щось чуже Богові і не згідне з життям у Бозі; коли ж зостається любов о Бозі і без тілесної злуки (якою була [любов] Адама до пра-матері Єви до гріха), то вона веде до більшого блага, яким є пастир-ство овець Христових, для яких і Сам Спаситель не тільки покинув Матір, але й батьківського лона себе несхідно виснажив і боголіпно предав себе смерті, законоположивши тим межу для найвищої любови—душу свою покласти за други. І так, коли любов о Бозі буває невід-ділима, а найнесокрушиміший духовний союз зовсім видержує животне мудрування плоті, що виросло від злочинства по естеству, а по про-мислу чоловіколюбивого Бога попущено для немощі людської, коли, кажу, животне спарування уступає духові, щоб ми більше й анголо-подібніше послужили Богові й віродилися сидами по Євангелію (від-повідно великому Павлові¹), то який іще зостається привід у архієреїв, щоб не бажати йти слідом за отцями, й, оселивши жінок в монастир, спарувати з собою іншу жінку, Церкву Божу, инакше, ніж плотію, народжуючи дітей Христових? Чи вони не знають уготованих за Ісаїєю євнухам?²). Чи вони не чули Спасителя, що для царства небесного бувають (говорить він) такі, що сами себе поробилии кастратами?³). Але може бути, вони скажуть, що й Сам Спаситель рік, що не всі вміщають це ангельське обітування, а далі Апостол каже, що кожний має дар, один—цей, другий—инший⁴). І ми разом із Спасителем не для всіх одне й те саме взаконюємо. Тому ті, що не можуть, або не, бажать щось мудрувати вище за жінок, нехай иншим уступають єпископську справу. Нехай послухають одного з зовнішніх [письмен-ників], що по мистецьки співає: велика небезпека минула і не захо-пила [доблестного] мужа. Крім цього, довго говорити про подібне нам не дозволяє теперішній час через нашу хворість, але ми маємо надію, коли Бог дозволить, прийти до вас зараз, як тільки одужаємо й добре влаштуємо справи престолу. Адже ми маємо надію знову повернути на путь Господню цих діоскоритів—коптів, які з часів третього [все-ленського] собору одійшли від церкви [і тепер] уже порозумілися з нами. На цьому ми перестаємо [говорити] про предмет листа, закли-каючи вас наслідувати не злим ділателям, але Пастирю овець вели-кому, Господу Нашому Ісусу Христові, що наказує слухати тих, що сидять на сідалищі Моїсея, ані трохи не наслідуючи нерозумних їх діл⁵). Ми радіємо, браття, що Братство там [у Львові] зростає, і ми маємо надію, прибувши з Богом, його прикрасити [і впорядкувати],

1) 1. Кор. IV, 15

2) Ісаїя LVI, 4 і далі.

3) Мє. XIX, 12.

4) Римл. XII, 6.

5) Мє. XXIII, 2.

щоби досвід і цього [Александрійського] престолу мали всі, які вибрали побожне життя, прикрашені хрестом небесного кольору на темному тлі (це є емблема престолу), причому цей символ значить, що побожні, ідучи слідом за Спасителем Христом і під'явши хрест, повинні пробувати на небесі, а мертві бути членами, сущими на землі. А коли б трапилося, що які-небудь людські справи перешкодили нам прибути, ця грамота хай буде всім вам, православним братам, свідоцтвом нашого совіта і даруванням хрестоносної милости. Господь наш Ісус Христос хай дасть поширення віри, надії та любови в день Христов вам, що збираєте в скарбницю достойні царства Божого вчинки, молитвами Пречистої Госпожі нашої Богородиці і Приснодиви Марії, святого славного всехвального апостола і євангеліста Марка, іже во святых отець наших Атанасія Великого, Кирила та Івана Милостивого, патріархів Александрії й усіх святих. Аминь¹⁾.

Але не дивлячись на щире бажання, патріарху Мелетію так і не вдалося приїхати на Україну, і його намір упорядкувати Львівське братство, при безпосередній участі в його справах, так і лишився не здійсненим на протязі всього його життя. Для нього залишався один спосіб впливу на братство, а також і на все взагалі церковне життя на Україні,—це його плодове й талановите перо. З цього боку для церковного історика України від Мелетія збереглися цінні матеріали.

В слідуючому 1593 році, пробуваючи в Царгороді, Мелетій надіслав „Братіям у Львові“ нове цікаве послання, датоване 29 червня.

„З Єгипту ми послали Вам, про що ви прохали,—як поміг Господь. Зараз із Тракії ми не пишемо про тамошні соблазни, про які ви пишете, бо це належить вселенському [патріархові], від якого є й послання, що стосується, як ви кажете, до ваших справ. Маю надію, що за поміччю Божою напишу, але прохаю вас, оскільки можете і [як] дозволяє справедливість з відповідною полегкістю, лагідно до всіх ставитись. Тому, що ви потрібуєте листів до побожного й православного царя Московського, ми з власного бажання, з любовію, яку любить ваше братство, написали [цього листа] й заслали його вам; посилаємо також копію [нашого] царського листа, щоб ви знали його зміст. Коли одсилатимете його до царя, то пошліть і одну книжку (з

¹⁾—Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Documente privitoare la Istoria Românilor—Ελληνικά κείμενα γρήγορα τῆ ἱστορία τῆς Ρωμανίας, σ. 413—414, № 1. Ἐν Βουκουρεστίῳ 1909.—Цього листа Мелетія, разом із старим російським перекладом було видано в книзі: Wladimirus Milkowicz, Monumenta confraternitatis stauroripigianae Leopoliensis, t. I, p. 379—383. Leopoli 1895. Але як грецький текст, так і російський переклад мають в цьому виданні великі дефекти, які почасті й можливо поповнити за кращим виданням А. І. Пападопуло-Керамевса. Порівн. Reg el, Analecta byzantino-russica, p. CXXII, § 24. Petropoli 1891.

тих, що ви там надрукували) про іудеїв, щоб і сам побожний цар побачив і прочитав, як вона перекладена на рідний йому діалект; і оправте книжку яко мога краще—в золоті політурки. Хай вам дасть Господь помноження, зміцнення і мир для спасенія вашого і нашої радості во славу Христа. Аминь“¹⁾.

Поданий лист займає певне місце в історії Львівського братства. Тут мова йде про спокуси, викликані сүтичкою між братством та владолюбним і невгомним львівським єпископом Гедеоном Балабаном, якому не раз писав в оборону братства царгородський патріарх Єрмія²⁾. Залишивши остаточне вирішення цієї справи патріархові вселенському, як кириархові львівської єпископії, патріарх Мелетій лише вмовляв членів львівського братства жити зо всіма в злагоді. Відомий лист Мелетія (від 21 червня р. 1593) до московського царя Федора Івановича, якого він прохав дати львівському братству милостиню на будівлю церкви Успенія Божої Матері³⁾. Що ж до книжки „Κατὰ Ἰουδαίων“, яку братство мало послати московському царю Федору Івановичу, то тут мова йде про таке видання Львівського братства: „Κυρίου Μελετίου ἀγιωτάτου πάπα Ἀλεξάνδρειας ὑπὲρ τῆς Χριστιανῶν εὐσεβείας πρὸς Ἰουδαίους ἀπολογία. Господина Мелетія. Λεοντοπόλεως. Ἐτυπώθη ἐν οἰκίᾳ ἀδελφῶν, ἐτη Θεογονίας αφεγ' (1593)“⁴⁾. В кінці цього досить цінного видання надруковано по грецькому слідує: „Цю книжку [in 16°, л. 56 не пронумерованих, текст грецький з слов'янським перекладом en regard] найсвятійшого і блаженного папи і патріарха Александрії кир-Мелетія, заголовок якої „Апология християнського благочестія“ або „Проти іудеїв“ спочатку він сам власною рукою написав на латинській мові, подарувавши цей твір як певне свідoctво любови до пробуваючих у православної вірі, потім він дійшов і до нас, подібно й иншим священної його руки [творам], подарованим нашому братству; цю ж [книжку] він подарував нам через христолубивого Мануїла Ман-

1) Ἁ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *ibid.*, σ. 414—415, № 3. *Por. Regel*, p. CXXIV, § 48.

2) *Por.* А. С. Крыловскій, Львовское ставропигиальное братство, стор. 151—153. Київ. 1904.

3) Грецький її текст надрукував Παρανίκας в журналі Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, т. XII, σ. 146 (*Por. Regel* p. CXXIII—CXXIV, § 47), а російський—проф. І. Малишевський в досліді—Александрійскій патріархъ Мелетій Пигасъ, т. II, стор. 13—14. Між иншим, про лист патріарха Мелетія до царя Федора Івановича нічого не говорить в спеціальному „Историческомъ очеркѣ о ставропигийской церкви Успенія Пресв. Богородицы“, надрукованому в „Юбилейномъ изданіи въ память 300-лѣтняго основанія львовскаго ставропигийскаго братства“, т. I. Льв., 1886 ст. 1—20).

4) *Por.* А. С. Крыловскій, стор. 294, 44.

цапѣта, грека з о. Крита, і возлюбленого брата нашого братства¹⁾; побожно принявши її, ми після того, як найменші спудеї нашої школи у Львові переклали її на слов'янську мову, видаємо на загальну користь вам—старим і молодим грекам, братам во Христі²⁾). Як раз про цю книжку патріарх Мелетій згадує і в листі до царя Федора Івановича від 21 червня р. 1593³⁾.

19 травня р. 1597 Мелетій одіслав з Царгорода нового листа „Братству, що во ім'я Боже утворилося й живе в славному Львові, православних христіан священного чину і мирського стану, превожделінним во Христі Ісусі синам“.

„Мірність наша, говориться в цьому листі, молитесь й благословляє всіх вас, усердно і безустанно призиваючи Господа нашого Ісуса Христа, щоб зберіг він вашу любов вище соблазнів лукавого цього віку, в якому Церква Христова має скорб, оточена хвилями гіркого (соленого) моря життя. Кличемо вас, братія, щоб ви, живучи достойно призначення Христова, взираючи на нагороду царства небесного, наслідуючи начальнику спасення нашого, який великими скорбями й смертю отверз нам вхід до вічного життя, однодушно сприяли Церкві Христовій і допомогали Братству. Закладіть вищу школу (συστήσατε σπουδαστήριον), тому що у нас—полонених, тіла в самому тяжкому (злиденному) стані; тих, що відпали від побожної громади православних, одштовхніть, а як що вони повернуться, прийміть їх, соборно зміркувавши; покарайте їх епітимією за те, що вони нерозумно зробили, щоб вони мали каяття й за минуле, і більш правильно й побожно обмірковували будуче, не користуючись припливами й одпливами, як якісь моревлавці, граючи тим, чим грати не слід: хоч Бог і довготерпеливий, але Він має міць, і страшно впасти в руки Бога, благодать якого з усіма вами. Аминь“⁴⁾.

1) „διὰ φιλοχρίστου Μανουὴλ τοῦ Μαντζαπέτα τοῦ Κρητῶν Γραικοῦ“.— Про цього Мануїла є відомости і з иншого джерела. 30 вересня р. 1593,—говориться в одному документі,—коли дійшов до львівського братства лист найсвятішого і блаженного папи і патріарха Александрійського Мелетія, в члені братства записалися побожні греки з острова Крита, серед яких був і Мануїл Манцапета, що записався точнісінько так: „† Μανολῆς Τζουκος ὁ πατὴρ ἡμῶν Γεωργίως καὶ ἡ μητὴρ μου Ἡρηνῆ ἀδελφὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀδελφοτιτῆς τῆς κτισθεῶς τῆς παναγίας δεσπινῆς Θεοτοκοῦ, ἣ δια χιρὶ μου ἔγραψα“. Monumenta confraternitatis stauropiagianae Leopoliensis, edidit Dr. Wl. Milkowicz, t. I, pars 2, p. 497. Leopolis 1898.

2) É. Legrand, Bibliographie hellénique au XV et XVI siècles, t. II, p. 88—89. P. 1885.

3) Проф. И. И. Малышевский, Александрійскій патріархъ Мелетій etc. II, 14.

4) Ἁ. Παπαδόπουλος—Κεραμεύς, ibid. 417, № 6. Por. Regel, CXXXII, § 153.—Грецький текст і старий слов'янський переклад листа видав і Wl. Milkowicz, Monumenta etc., t. I, pars 2, p. 797—798. В цьому виданні є й

Таким чином і цей лист дає нову подробицю що до відносин між Мелетієм та Львівським братством, якому патріарх радив заснувати спудастиріон, тоб-то академію, бо школа початкова чи навіть середня вже існувала при Львівському братстві¹⁾. Характерною є й заява Мелетія, що християне Сходу, з-за тяжкого мусульманського ярма, не мають можливости заснувати вищу школу, в той час як школи початкові та середні там існували. В листі Мелетій говорить і про тих, що через латинську пропаганду відпали від православної громади: приймаючи їх²⁾ назад, треба мудро міркувати.

У тому ж дусі Мелетій надіслав 23 липня р. 1597-го з Царгорода і другого листа до Львівського „Братства побожних при всечесному храмі Богородиці Успенія“.

„Мірність наша—читаємо тут—молиться й благословляє всіх вас во Святім Дусі. Дійсно, ви достойні молитви й благословення, бо заклали братство, не філію вселенського братства віруючих, але його несокрушиму фалангу (συνάσισιον) для допомоги нужденним. Вашу божественну ревність доказало недавнє шалене хвилювання (ζάλη) лжебратів: коли ті відокремились і вимагали, щоб ви зійшли з путі прямої, ви зовсім не могли стерпіти цього, бо вівці Христові не слухаються голосу чужих. Тому я з радістю й хвалю непохитність вашого побожного настрою. Прохаю ж вас—завжди будьте озброєні тою ж ревністю й не приймайте жадної новини. Крім того, закладіть вищу школу [спудастиріон або академію], розсадник благочестія, який дасть прекрасні плоди для зміцнення православія, для похвали і пам'яті вашої—всіх братів, зберегти яких для більшого помноження благ ми й просимо Бога“²⁾.

Бачимо, що цей лист дає нам додаткові подробиці внутрішнього життя львівського братства, відмічаючи добродійну його діяльність і боротьбу за віру з инослав'ям після Берестейської унії р. 1596³⁾. Гаряча ж ревність Мелетія до просвітньої роботи братства і невідступне заохочування до подвигів віри характеризують особу патріарха, якого ніколи не покидало гаряче бажання служити православію. Це піклування надто було цінним для братства на початку його діяльності після Берестейської унії, коли під тяжким гнітом перебував весь український православний нарід, а львівське братство повинно було дуже енергійно боронити свої права.

додаток наприкінці листа: „Чтеца Іоасафа примите любезно і помогите возможным, образомъ“. В грецькому тексті останнього видання є великі помилки, і він потребує значної коректури.

1) А. С. Крыловскій, Львовское ставропигиальное братство, ст. 230 і далі.

2) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμειός, σ. 421, № 13; Milkowicz, t. I pars 2, p. 799.

3) А. С. Крыловскій, 84.

Чималий науково-історичний інтерес мають і інші недавно опубліковані послання патріарха Мелетія, адресовані до різних церковних діячів України в XVI ст. Такі зокрема—деякі послання патріарха до відомого львівського єпископа Гедеона Балабана, освіченого та енергійного діяча, але несталою що до православних своїх переконань і неприхильного до львівського Ставропигіяльного братства, з яким він майже постійно вів боротьбу то з-за автономії братства, то з-за матеріальних його придбань. 29 липня р. 1597 Мелетій, який був єпитропом царгородського патріаршого престолу, надіслав із Царгорода до „Гедеона, єпископа Львова“ такого листа.

„Я похвалив би твою ревність по Бозі, коли-б ти не допустив похитнути твою православну думку хвилям, які підняли лжеєпископи проти православія¹⁾... Але з твого листа довідався, що ти лишився твердим [у православії]²⁾, в той час як деякі відпали й покинули благу частъ Христову: вони возлюбили, як колись де хто, славу людську більше, ніж славу Божу. Ітак „будь вірним до смерті—говорить святе слово в Апокаліпсисі (II, 10)—і дам тобі вінець життя“. А те, про що ти хочеш довідатися від мене, можна буде тобі [взнати] з католичних наших посланій, які ми послали в різні часи, а деякі й тепер засилаємо з ієродіяконом Кипріяном, нашим сином: він відтіля прибув до нас майже ради тих [листів] і з ними знову посилається до Савроматів³⁾. Ти ж і з братством живи в мирі. І у вас патріархія хай має честь Ставропигії і поминовення, як по всіх майже мітрополіях буває. Аже ж це не образа тобі, а похвала. І братство для загальної користі скрізь складається, при чому, разом з іншими, допомагають і архієреї. Про нашого Кирила [Лукариса] ми вам пишемо, щоб він залишився [у вас],—бо йому, як на його настрій, краще залишитися. Попіклуйтесь, щоб заснувати спудастиріон [академію], а також опорудити й друкарню, щоб без фальшувань (*ἀνοθεύτως*) у вас друкувалися й наші [грецькі книги]. І не нехуйте цим і нашим лихом: ажеж нас тепер посіла страшенна неволя, превище якої хай заховає вас милосердий Бог в здоровлі душі й тіла та в однодушності й дорогому мирі Христовому“⁴⁾.

1) Натяк на прихильність Гедеона до унії, яка виявилась на Берестейському Соборі р. 1595 (А. С. Крыловскій, 155).

2) Так очевидно рекомендував себе перед патріархом сам Гедеон, хитро криючи правду. Але р. 1597 його сімпатії були вже не за унію.

3) Тоб-то до поляків.

4) 'Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *ibid.*, σ. 420—421, № 11. Пор. Regel, р. СХХХІІІ, § 166. Еп. Порфірій Успенскій і проф. В. Н. Бенешевичъ, Описание греческихъ рукописей монастыря Св. Екатерины на Синаѣ, т. I, стор. 395, § 87. Спб. 1911.

Того ж 1597 року, 20 серпня, Мелетій послав з Царгорода до „Гедео́на, єпископа Львова“ другого листа такого змісту:

„На листи та прозьби вашого преосвященства (τῆς σῆς Θεοφιλίας), які кир-Симеон, ваш і наш син, привіз від вас, ми відповіли пространно, хоч багато разів і з архідіяконом Кипріяном і раніше і потім ми писали для навчення що до тамошніх суперечок. І ось ви маєте послання, перекладіть його на свою руську мову й надрукуйте в цілому всі (листи), разом з грецькими, так, щоб за допомогою цих писань Церква Христова давала вам можливу втіху. Бути у вас, як і ми бажаємо, неможливо через сучасні обставини, послати котрихось архієреїв-екзархів, придатних до потреби, ми також не можемо через турбації, що у нас діються. За це дадуть Богові відповідь ті, що володіють великими достатками, але не допомагають Східній Церкві, яка в страшному полоні,—так, щоб вона могла й усувати нужди, [що чиняться] з боку нечестивих, і мудрістю й розумом, живити душі, що потребують [необхідної] допомоги, ознайомити з святим письмом і всяким вихованням для службових обов'язків у Церкві. Бо ж роботу й небезпеки ми можемо зносити [тільки] з Богом і, дійсно, з Богом і зносимо. Підстави ж для розколу у нас нема ніякої, бо люде зневолені властителями й неспроможні здобувати найнеобхіднішого для себе й дітей своїх. За всіх їх піклуватиметься Бог, ви ж пробувайте у мирі, а ніяк не відходячи від отецьких догматів та преданій, знаючи, що й багато соборів; і сім вселенських, священним прикрашених чином (ажеж і це—не без Бога) і багатьома століттями затверджених, передали догмати східньої церкви, і ви маєте преданія отецькі—від західніх отців; і з того часу, як церква давнього Риму, порішила відступити від них, вона розділила вселенну і до цього часу збурює [її] з великим потрясінням та загибеллю вельми багатьох душ. Господь із вами!“¹⁾.

Суперечки, про які згадує в листі патріарх, в той час були з одного боку між православними та уніятами, а з другого—між єпископом Гедеоном та братством, і торкалися: перші—питань віри, а другі—переважно матеріально-економічних відносин. Що до попередніх листів патріарха, які, на його думку, могли бути корисними для православної української пастви в той тяжкий для неї момент, і оголошення яких було, на думку Мелетія, своєчасним, то до них треба віднести й відомі вже листи—до князя Константина Острожського і всіх православних братів Малої Русі (від 8 березня р. 1594 з Царгорода²⁾), побожних і православніших руських, що проживають в

1) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 435, № 19. Пор. Reg. CXXXVI, § 202.

2) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 415—417, № 4; проф. І. І. Малишевський, II, № 15, стор. 23—28 (старий переклад); Reg. CXXIV, § 65.

Польщі (з Царгорода, від 23 липня, р. 1597)¹⁾, єпископа Гедеона, духовенства і всього православного народу Малої Русі (від 4 серпня р. 1597 з Царгорода—про призначення трьох екзархів для української церкви і повчання в справах церковного врядування)²⁾ і інші³⁾.

Відомий, нарешті, ще один лист Мелетія до „Боголюбезнішого єпископа Львова Балабана, о Господі брата і спослужника превожде-лінного“, посланий з Царгорода р. 1598-го, після того, як Гедеона було призначено екзархом Вселенського Царгородського престслу, разом з протосинкелом Александрійського престолу, архимандритом Кирилом Лукарисом, і князем Константином Острожським.

„Про вашу єпархію,—говориться тут,—ми писали раніш і багато і часто, і нині знову, по можливості у відповідь на те, про що нас запитують, посилаємо розрішення, закликаючи всіх, залишивши дискусії та суперечки, піклуватися про простоту православної віри і бути, як голуби Христові. І твоєму архієрейству, як ученику Спасителя Христа і особливо, як пастирю православному і достойному, треба всяку прикласти старанність до того, щоб бути в згоді з братами, все переносити для любови по Христу (по священному Апостолу) і вельми догожати, як батько дітям. Це—про вищесказане. Просимо ж твое архієрейство й інших православних архієреїв, ієреїв, князів і весь християнський нарід, щоб ви з усякою охотою допомогли потребам Східної Церкви. Адже ж у цьому тяжкому полоні, крім страждань, злигоднів і рїжностайних пригод, ми маємо й потребу в великих видатках, і вся наша громада, під гнітом властителів, впала в бідність і не в силі задовольнити власні потреби і як слід допомагати потребам Великої Церкви і храмів, які що-дня грабуються, замикаються, переносять всякі насильства. Тому просимо і вас, щоб і ви допомогли, кожний даючи самохїть посильну милостиню, вперше—Боголюбезніші архієреї з побожнішими ієреями, потім—шляхетні й ясновельможні князі з боголюбезним народом. Адже таким способом і ми будемо в силі трохи перемогти великі нещастя і не зовсім загинути, затоплювані цим великим хвилюванням, і ви будете мати стократну нагороду і небесне царство, по обітуванню Спасителя нашого, благодать якого і безмежна милость з усіма вами“⁴⁾.

1) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 422—429, № 15, проф. І. І. Малишевський, II, № XVII, стор. 44—60 (старий переклад); Regel, CXXXIV, § 177.

2) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 429—433, № 19; проф. І. І. Малишевський, II, № XVIII, стор. 60—67 (старий переклад); Regel, CXXXIV—CXXXV, § 178.

3) Проф. І. І. Малишевський, II, стор. 70—72 (№ XX), 78—90 (№ XXVI).

4) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 433 (№ 17). Пор. Regel, CXXXVI, § 202. Єпископъ Порфирій Успенскій і проф. В. Н. Венешевичъ, Описаніе та инш., стор. 397, § 149.

Але невідомо, чи допомогли бідуючій Східній Церкві духовенство та миряне Української церкви, під впливом палких прохань патріарха Мелетія; що ж стосується до навчання про згоду, яке патріарх давав Гедеону Балабану, то воно, безумовно, зробило свій вплив на взаємовідносини між Львівським єпископом та місцевим братством, бо біля цього саме часу визначився поворот до згоди між ворожими сторонами, що нарешті закінчилося взаємними добрими відносинами; ця згода привела до кращого і братство і всю Львівську єпархію²⁾.

Потім, 23 березня р. 1597-го Мелетій надіслав з Царгородалиста до „Братів православних християн священного чину і мирського стану, во Христі Ісусі вожделинним синам, які мешкають у славній Вильні“.

„Ви тішите мое змучене серце, душі дорогоцінні, і одним тільки своїм ім'ям, бо ви складаєте священну громаду, дружину царя великого, фалангу православу, досвідчене урочисте єднання братів, які записані на небесі, в книзі Бога живого. Ви утверджуєте православіє, тішите Церкву Христову, спасаєте побожність для Матері Церкви, як шляхетні парости і чада світу, пильнуючи боговibrаний корабель, основою якого є Христос, бодрствуючи серед хвиль гіркого моря життя. Ви—ковчег, що захоче насіння побожності для здобуття та возгрівання загубленого світу, сини обітвання, для якого ви, трохи спокушені ради бездоганної своєї віри, як в горені—спробами, тоб-то очистительним огнем, і виявивши себе достойними Бога, будете прийняті вкупі з тими отцями, що вірою дістали обітвання; зберегаючи їхню віру цілою й незменшеною, непорушною для яких небудь додатків, ідучи правдивим шляхом, ви дістанете нев'янучий вінець, його воздасть праведний Суддя в день той тим, хто подвизається згідно Павлові або з Павлом, який не відкрив свого чуття для швидко зваблюючих радостей життя, і непохитно переносить скорботи, що характеризують християнство перед лицем Христа Страдника і Законоположника: „в світі—говорить він ученикам—будете мати смуток“; їх же Він і заспокоює, кажучи: „але мужайтесь, Я переміг світ“ (Іоан. XVI, 33). Тільки віру ви, як змії мудрі (Мтє. X, 16), збережіть мені вище всього нового і не звертайте уваги на софістичну мудрість слизько-язикового богословія схоластів, будучи чистими голубами Спасителя (Мтє. X, 16), уникаючи марного ошукання мудрости віку; уникайте й зіпсованих робітників, у яких черевце є тим, чому вони служать, зовсім не піклуючись про будуче. Але мені, який радіє вашими похвалами, що мене й вас, гадаю, закликають охоче йти на дальші подвиги благочестія, менш за все дозволяють [йти до цього] наші нещасливі обставини і страшні страждання, і скорботи надсильні, від яких ми

²⁾ А. С. Крыловскій, 159—160.

ніде не маємо полекшення. Будьте здорові о Бозі і не забувайте про наші страждання, беручи в яких участь, ви, звичайно, матимете помноження найдивніших нагород у царстві Бога і Отця, благодать якого з усіма вами. Аминь¹⁾.

Таким чином, патріарх Мелетій мав зносини і з Віленським православним братством, заслуги якого в справі зміцнення православ'я і поширення християнської освіти також досить значні. В поданому поетичному листі Мелетій вихваляє Віленське братство за його ріжноманітну, корисну для Православної Церкви працю, а разом і заохочує братчиків й надалі старанно служити для блага православ'я. Мелетій ще раніше відсилки згаданого листа зав'язав зносини з віленськими православними діячами. 31 липня р. 1596 в Вільні був надрукований слідуєчий твір патріарха Мелетія: „Διάλογος. Ὁρθόδοξος χριστιανός. Τοῦ μακαριωτάτου καὶ παναγιωτάτου πάπα καὶ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας κυρίου Μελετίου, εἰς τὴν τῶν σπουδαίων ὠφέλειαν. Μικρὰ μὲν ἰβίβλος μεγάλη κούβη τοῦ ἔν αὐτῇ ὄργια, τῆς κρατερᾶς πίστεως ὀρθοδόξων. Ἐν Βιλίνῃ ἀφ᾽ ἑς Μηνὶ ἰουλίῳ λα΄“, тоб-то: „Діялог—Православний християнин, Блаженнішого папи і патріарха Александрії Кира Мелетія, для пользи спудеїв²⁾“. Книга невелика [стор. 16+38], [але] криє в собі великі таїнства міцної віри православних“ і інше. Передмова до книжки має передовсім відозви до читачів, написані віршами, та коротку біографію Мелетія, в якій сказано й таке: „[Мелетій] написав дуже багато книжок. Ні один із його творів ще не виданий, крім ґрунтовної бесіди проти іудеїв грецькою та руською мовами, і тепер [видається] цей його діалог. Він склав його для того, щоб була користь читачам спудеям, особливо в тих місцевостях і містах, де переважно рясняться погані й ріжностайні ереси, від яких нам, що слідуєть канонам і наказам святої Христової католичної й апостольської Церкви Східної, хай буде даровано визволення й заховання Іисусом Христом, якому слава“ й далі. Сам „Мелетій, Божою милостію папа і патріарх великого міста Александрії і суддя вселенський“,—звертається з таким коротким листом до Константина Корнякта († 1

1) Ἁ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 418—419 (§ 8); Regel, CXXXIII, § 155.

2) Під „спудеями“ треба розуміти учнів, по теперішньому „студентів“, а в загальному змислі ретельних читачів, які цікавляться богословієм. В спеціальному ж розумінні, наприклад у звязку з організацією Свято-Гробського братства в Єрусалімі, спудеї складають окрему чернецьку організацію, яка була в святому місті з старих часів. Про спудеїв Єрусаліму Мелетій добре знав, як це видно з його листа до Єрусалімського патріарха Софронія, одісланого з Царгорода р. 1593 го (М. Α. Κλεόπας, Ἐπιστολὴ Μελετίου τοῦ Πηργᾶ, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας περὶ τῶν Σπουδαίων μοναχῶν. Νέα Σιών, 1907 (V), 927—929).

серпня р. 1703), одного з видатних тодішніх церковно-громадських діячів на Україні, родом грека з острова Крита, діяльного члена львівського братства, що брав участь власними матеріяльними засобами в будіванні братської Успенської церкви у Львові, дружнього з своїм відомим земляком-патріархом¹⁾: „колись, мандруючи по Тракії й пробуваючи ще на нижчому ступіні священства, ми склали одного Діялога, назвавши його „Православний християнин“, і посилаємо його з Тракії тобі в дар, любиме чадо Константине, як відповідний твоїй побожності і богобійності твоїх чудових дітей. Прийміть [його] в [доброму] здоровлі й старано вивчайте скарб православія. Хай він вам буде свідоцтвом і пам'яткою отецької любови до вас і піклування про церкву Христову. Будь здоров любезніший. В Царгороді р. 1593“. З свого боку, „спудей грецького діалекта—οἱ τῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου σπουδαῖοι“, що вчилися в руській академії—ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ τῶν Ρουσῶν—братства святої й єдиносущної і животворящої *Тройці,—яка була в Вільні, написали „Τῷ εὐφροσύνῳ καὶ μεγάλω πρεσβῆ ἀρχοντι κυρίῳ Ἰωάννῃ τῷ μεγάλῳ πραγματεῦτῃ“ такого цікавого листа.

„Багато гарного почувши про твою шляхетність від других, особливо ж від преподобнішого і вченішого нашого ректора Кирила Лукариса²⁾, синкела святійшого престолу Александрії, прославляючого, оскільки можливо, твою моральну досконалість і теплість віри й інше, про що довго було б оповідати, ми не можемо не начертати в нашому серці образ твоєї душі, носячи [його] як прикрасу. А щоб ти мав (хоч) малий доказ цього, ми цього Діялога, якого блаженніший і мудріший патріарх Александрії, написавши, нам передав для нашої душевної користі, після надрукування, даруємо великому мужові, тоб-то тобі. Сам же ти подвійно,—уклінно просимо,—зроби нам послугу і нас, як відповідних, прийми до своєї дружби, щоб не образити прихильності спудей, і не залишай і надалі піклуватися про нас: бо в нас і знову є потреба в допомозі блаженнішого патріарха Александрії кир Мелетія; а тому що тільки один він не може до нас прибути, то у нас є потреба в допомозі й інших освічених і вчених мужів; [з окрема є потреба] в інших його [Мелетія] дуже важливих і вчених творах, особливо ж у Строматах його,—в такій книзі, де пред-

1) Портрет К. Корнякта і його лист уміщено в „Юбилейномъ изданіи въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропігійскаго братства“, т. I, стор. 79. Львів, 1886. Див. про нього і в „Архивъ Ю.-З. Россіи“, т. XI та XII (passim), „Указатель“, т. XII, с. 666.

2) Про те, що Кирил Лукарис був ректором Віленської Академії, нема згадки в книзі прот. Е. Овсянникова „Константинопольскій патріарх Кирил Лукарис etc.“ (стор. 98—105). Новочеркаськ 1903. Але пор. проф. К. Харламповича „Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII в.“, стор. 264—265. Казань. 1898.

мети віри, як нам переказували певні люде, з'ясовуються ясніше сонця; хай не позбавить він нас [цієї книжки] по можливості скоріше. Ми ж хоч і часто в листах просили про це його блаженство, одначе нам не щастило в прозбї й навіть—у відповіді: гадаємо, що причиною цього є велике віддалення місця. Тому ми прохаємо твою шляхетність, бо ти знаходишся ближче, можливо скріше пошли до святійшого і попроси про це від нас. Ми добре знаємо, що ти, певне, почувеш [нас], нам же і всій церкві, яка в небезпеці і яка по можливості воїнствує з нападами супротивників, ти вельми поможеш. Ми ж, зо свого боку, обіцяємо і вдруге сповідати невмірущу вдячність твоїй шляхетності. Будь здоров. У Вільні, 20 метагітніона, р. 1596¹⁾.

Ми навмисне подали передмову до „Діялога“ патріарха Мелетія надрукованого у Вільні. Тут все свідчить про тісне духовне єднання між православним Сходом та південно-західною церквою,—і грецька мова твору, необхідного для воїнствующої православної Церкви, і бібліографічна замітка про наукові праці грецького ієрарха, з перекладом одного з них на руську мову, і співробітництво освіченого і впливового грека-критянина Константина Корнякта, і особливо зворушливий лист студентів Віленської богословської академії до заможного купця-грека, прихильного до освіти, написаний грецькою мовою, без додержання вищого літературного стилю, але з невідступним бажанням притягти місцевого мецената до друкування й інших творів Мелетія, (як, прадоподібно, він узяв на себе витрати на видання „Діялога“), і увійти в безпосередні зносини з відомим патріархом, щоб він допомагав ретельним спудеям в освітній роботі. Увесь цей нарис так і відбиває на собі звичай грецьких учнів, так і робить вражіння маленького закутка сходу на далекій українській землі.

Далі до 6 червня (скірофаріона) р. 1597 відноситься лист Мелетія до „Ігнатія благочестивішого протопопа, Хорепископа славнійшого і православнійшого Острога—(Ὀστροβίτας),—о Господі возлюбленого сина“,—одісланий з Царгорода.

„Хвалю ревність твою, священний Ігнатіє,—писав патріарх,—рівну по значінню ревності тєсвятянина, бо й Ілія, противостояв жерцям Ізавеля, здобувши ту спасительну для народу перемогу, яка переважила Олімпійські побіди. Гадаємо, що ти зазнав шось подібного Давидові, (це виводимо з того, що передав про тебе Кипріян, ваш архімандрит, а наш нині син), кажу—Богоотцю Давиду, який без повної зброї Саула вступив у бій з хвастливим Голіафом. Бо Дух Святий не через колісницї й їздців соділає ставлення пам'ятників перемоги побожних над ворогами, і хай жоден мудрий не сміє вихвалитися мудрістю

1) É. Legrand, Bibliographie hellénique au XV-e et XVI-e siècles, t. II, p. 115—119, Paris 1885.

своєю, сильній—силою своєю, заможний—достатками своїми. І дійсно, справедливо було тобі, Ігнатіє, йти по стопам того Ігнатія, якого й ім'я ти носиш, і який безпосередньо за апостолами і згідно з апостолами наповняв Церкву Христа Спасителя. Ми гадаємо, що ти—другий богомудрий Спиридон, що в простоті мудрості по Богові [свого] духа подолав філософа, що вихвалявся гарно складеними сплетіннями об'юроділої мудрості. Прекрасно, воіне Христа, ради якого ти ведеш боротьбу проти врат адових, тоб-то проти видумок чванливості і заблуду, ти будеш коронований і більш блискучим чином: бо „пресвітерам,— як сказано,—повинно воздати сугубу честь, особливо тим, що працюють над словом“ (1 Тим. V, 17). Але ти не попускайся й сам, як мудрий учитель, у боротьбі проти лжеіменного знання софістичного богослов'я деяких, будучи зразком і прикладом для решти, всіх готуючи до подвигів побожності за допомогою того, що ти робиш і говориш. Про це ми возглашаємо священній твоїй душі з безодні нещастя та страшного полону, який переважає й [полон] халдейський, ти ж зберігай себе вище збурених проти православ'я хвиль і, борючися, як мужній Маккавей, за отецьке, чекай небесного вінця вкупі з отцями. Будь здоров о Господі, чеснійше чадо“¹⁾.

І цей характерний лист піддержує енергію, що до оборони православ'я, одного з менш відомих церковних діячів, протопопа і благочинного (хорєпископа) Острожського Ігнатія²⁾, який, не відзначаючись великою освітою, всеж таки сміло вступав у дискусії з латинянами і чистотою свого православного настрою, і силою щирої та глибокої віри перемогав хитроскладені сілогізми латинських богословів. Піддержка такого типового для доби XVI ст. церковного діяча авторитетним і освіченим Александрійським патріархом була необхідною й, безумовно, додала сили страдницькій душі протопопа Ігнатія, самотнього, далекого від других борця за православно віру.

До 1598 року відносяться два других листи Мелетія, які мають історичне значіння, один з котрих був одісланий до „Славнішого князя і великого канцлера Івана Замоїського (*Ζαμοισκήυφ*) з велеліпнішими достойниками надзвичайного сената великого короля Польщі, чадо по Господі превожделінних“, а другий—імператору Рудольфу („*Ραδούλφω αὐτοκράτορι*“).

„Спасителем нашим Богом ми, грішні,—писав Мелетій в першому листі,—поставлені пасти, і дійсно, ми й пасемо овець Христових, по

1) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 419—420 № 9; Regel, CXXXIII, § 158.

2) Цей Ігнатій, будучи ще священником, брав участь в Берестейському церковному соборі р. 1596 і був критикієм над соборними нотаріями, тоб-то головним діловодом (Проф. П. Н. Жуковичъ „Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.)“. Стр. 223. Спб. 1901.

дарованій нам Самим Спасителем і силі і розумінню, для спільного спасення душ наших, для блага Церкви, для мира всього світу. Тому і вам посилаємо листа, славніші архонти і весь надзвичайний синклит, як [пишемо] й до славнішого цісаря, превожделінні о Христі Ісусі чада нашої мірности, що прикрашаєте преблаженну владу щасливішої Польщі справедливою і иншою чеснотою. Турбота ж у наших листах і невдоволення, яке давно почалося проти вашої влади, а нині досягло височини, має підставини. Бо з того часу, як було видано Григоріянського календаря, якесь инше яблуко незгоди схвильовало вселенну, і якийсь раптовий холод обняв піднебесну; досягнувши й до Савроматів, зло чимало стурбувало й турбує владу високої корони. Я кажу про учеників Східної Церкви—греків, які живуть під вашою владою, й у яких предання отців східних і західних і догмати остільки захоплюють всю душу, що ніяка новина, ніщо нове зовсім не допускається в Церкву Христову і жодним не приймається. Бо новини і нові установи несуть загибель для Церкви, і справедливо вони соборно забороняються отцями під страхом анатеми й у наших побожно і цілком одкидаються. Деякі ж, примушуючи їх одійти від отецьких догматів і преданій, обурюють вашу владу. Цього як-раз хочуть досягти діячі (ві) старого Риму; з цієї саме причини вони й вашу владу підбурюють проти наших, з-за честолюбства силяться знищити [право] свободи підвладних, наперекір Євангельській постанові, яку волею своєю, а не з неволі хочуть проголошувати, і наперекір закону вашої держави, який застерігає присягою зберігання прономії підданих. І так, тричі, нас (кажу—нас, тоб-то наших братів, які живуть під владою вашої держави), тричі нас ображають ті, що проти нас підбурюють ваще постійно доброзичливе відношення: поперше, вони силяться ухилитись від євангельського учення, яке забороняє насильство, подруге, перемагаються один з одним у віддаленні від отецького законоположення й отецьких постанов, які карають зрадників анатемою, і потрете, роблять збавлення прономії у вас і світлішого короля, хоч ви з клятвою обіцяли непорушно зберігти прономію підданих. Про це ми листами й прохали вашу світлість, щоб нам не позбавитися або чоловіколюбія у правителів, що ставляться прихильно [до нас], або справедливості у справедливійших суддів. Пишемо ж латинською мовсю, бо по благодаті Божій знаємо латинську мову й бажаємо, щоб наші слова і нашу презьбу ви прийняли й почули без прекладача, безпосередньо сами, тому що недоцільно помножувати, а краще [слід] припинити напади проти нас, дозволити нам заспокоїтись в волі отців, [тим більш], що ми підпадаємо під усякі нещастя ради православної віри во Христа Спасителя. Бо ті догмати, по яких віруємо, і ті предання, яких держимося, встановлені й передані отцями на семи всесвітніх соборах, які

возсіяли зо Сходу й Заходу. Боговгодними заступництвами їх Христос Бог хай збереже вашу прєблаженну й постійно триумфуючу владу завжди пануючою“¹⁾.

Таким чином, в поданому листі патріарх Мелетій з'являється оборонцем православних від переслідувань їх латинянами в Польщі, з окрема, з приводу поширення Григоріянського календаря, який, безумовно, мав і місіонерсько-віроісповідний характер. При цьому патріарх повівся досить дипломатично: він прохав польський уряд головним чином за греків, але його оборона торкалась, безумовно, і усіх православних польсько-литовської держави і наводила уряд на думку про необхідність зберігати привілеї й боронити від утисків і все взагалі місцеве православне населення.

Таке ж значіння має й лист Мелетія до імператора Рудольфа.

„Написавши мовою латинською прозбу, ми послали до тебе, цїсарю (*καίσαρ*) непереможний, господине й сине по Господі вожделинний, і просимо твою людяність прочитати прихильно і відгукнутися чоловіколюбно й благомилосердно на прохання Східної Церкви. Ти знаєш, що Церкву уставлено на основі апостолів та пророків, суццю краєугольну Христу, і вона одкидає всі новини й сама по собі дає всім бажającym тільки ті здобутки, які не відступають від отецьких постанов, і чинить справу, гідну всякої ухвали. О, коли б і старий Рим до кінця продовжував так чинити: ти побачив-би в спокійному стані вселенну, яку спустошують вогнем нового та новин. Але кожний хай іде тим шляхом, яким бажає; ми ж ідемо слідом за отцями східними й західними; на семи всесвітніх соборах (про місцеві я не говорю) вони визнали те, що ми держимо, і цим ми задовольняємося. Може бути, ми турбуємо твій найшляхетніший слух невчасно,—бо знаємо, що ти стурбований війнами, [але] маємо надію і безупинно просимо чоловіколюбця Господа, яко мога скоріше замінити їх глибоким, корисним для душі, славним миром. Але й для цього ми (Бог знає) не без зусилля [й успіху] працюємо, бо про нашу до вашої слави найзичливішу й отецьку прихильність знають і з ваших чимало—і твое милосердя блискучіше довідається після того як, за допомогою Божою, прийдуть до кінця наші поривання, прохання, праці, турботи й поради до тих, що владу мають на користь згоди світової. Про це ми прохаємо й твое милосердя, бо ти знаєш, що згода значно краша і більш дорога серцю, ніж нещастя від війни. Господь Бог хай дасть цю згоду вселенній при твоїй, королю, допомозі, з ласки Божої. Господь хай збереже твою державу непереможною й побідною. Аминь“²⁾.

¹⁾ 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 434, № 18; Reg. I, CXXXVI, § 200.

²⁾ 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 435, № 20; Reg. I, CXXXVI, § 204.

Поданий лист Мелетія був одісланий до австрійського цісаря Рудольфа II, який в зазначений час мав великий вплив на політичні справи польсько-литовської держави і міг почасти сприяти доброму стану місцевого православного населення. Разом з тим Мелетій виступає перед Австрійським цісарем в ролі миротворця, який прямує до згоди в інтересах добробуту Церкви й обіцяє цісарю свою допомогу в його війні з турками¹⁾. І коли друга місія Мелетія була викликана загальним церковним характером й назначенням його діяльності, то перше завдання, забезпечуюче права православних греків в закордонній державі, мотивувалося тодішніми особними потребами й свідчило про церковну взаємність між Александрією та Царгородом з одного боку й Україною з другого, та про широке піклування Александрійського патріарха що до блага православної Східньої церкви.

Для тої ж церковної взаємности є цікавим і слідуєчий короткий лист до „Повсюди православних христیان“, якого Мелетій написав в Каїрі 10 листопаду р. 1592-го.

„Павлу Анікієву з Польщі, мужові поважному й шляхетному, який мандрував по наших країнах, і був на богосхественній горі Синаї, ради страху Божого, і цілував священний скарб всемудрої діви страдниці Катерини, прохав посвідчення, а крім того дозволу носити на ознаці меч, знаряддя мучеництва, і фіникову гілку, символ перемоги, яку одержують від Бога ті, що зберігли віру і вславили себе славним вчинком,—Мірність наша дала цей подарунок в посвідчення праць, мандрування і в доказ випроханої нагороди“²⁾.

Оглянуті листи патріарха Мелетія досить докладно відповідають наміченому нами науковому завданню, бо дають додаткові, а почасти й нові відомости що до складного питання про історичні зносини між Українською церквою та православним грецьким Сходом. Львівське Ставропигіяльне братство, з його добродійністю, освітньою й релігійно-творчою діяльністю, львівський єпископ Гедеон Балабан в його відносинах до братства і до релігійних потреб свого часу, духовне єднання Мелетія з Віленським православним братством і освітня його діяльність спільно з цією організацією, заохочування їм до праці одного з малих церковних діячів на Україні, оборона православних, яких переслідували перед центральною владою польсько-литовського королівства, і, нарешті, нагорода прочанину святого Синая, який прибув з польського королівства,—все це моменти єднання патріарха Мелетія з Українською церквою, що мають те або інше освітлення, почасти додаткове, почасти нове в аналізованих його листах.

¹⁾ Проф. П. Н. Жуковичъ, Сеймовая борьба православнаго западно-рускаго дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.), стор. 61, 120, 177. Спб. 1901.

²⁾ 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμειός. σ. 414, № 2: Regel, CXXII, § 29; Παπώφρα, VIII. σ. 305—306.

2. Кирил Лукарис, патріарх Александрійський і Царгородський, в його відносинах до Української церкви.

Патріарх Кирил Лукарис († 1638) зв'язаний був з долею Української православної церкви багатьма моментами своєї видатної церковно-громадської діяльності. На території України з'явився він на самому початку своєї гарячої роботи на користь православ'я, коли ще був протосинкелом Александрійського патріарха Мелетія Піга; він зав'язав близькі зносини з місцевими діячами і цілком перейнявся ідеєю жертвенного служення Південно-Західній православній церкві, яку тіснили, а потім, займаючи послідовно патріарші катедри в Александрії та Царгороді, він до самої своєї смерті палко стояв на сторожі православ'я і досить енергійно боронив закордонну свою паству від войовничого нападу з боку уніятів та єзуїтів. Кирил навіть став жертвою цієї боротьби і загинув страшною смертю через інтриги єзуїтів, які не могли дарувати йому успіхів в обороні православ'я, як в Александрії та Царгороді, так і в Польщі та на Україні, де Кирил „заступав особу патріарха“ Мелетія. Але, рішуче треба зазначити, що участь Кирила Лукариса в справах Української церкви науково ще не освітлено й не досліджено, хоч вона і є дуже цікавою історичною сторінкою. З другого боку, тепер уже є можливість освітити деякі конкретні деталі церковно-громадських праць Кирила в межах України, користуючись новими виданими матеріалами. Ось деякі ілюстрації до наміченого питання, які ще не вказані в російській спеціальній літературі.

Відомо, що з ім'ям Кирила Лукариса зв'язують походження такого Сповідання віри, яке перейняте кальвінськими ідеями і кидає певну тінь на чистоту православних поглядів цього патріарха та його прихильників. З того часу, як É. Legrand видав в першому томі своєї „Bibliographie hellénique au XVII-e siècle“ (стор. 315—321, Paris 1894.) автограф „Омології“ Кирила і висловив думку, що цей документ є правдивий, деякі вчені вважають це питання вирішеним. Але досліди в цьому напрямі повинні ще,—на нашу думку,—продовжуватися, бо виникає чимало сумнівів при порівнянні „Омології“ з іншими творами, що безумовно належать Кирилові й мають безперечно православний характер, а з другого боку ще й тепер зберігають силу деякі певні дані, які свідчать, що той догматичний текст, який Legrand видає за дійсний, є підроблений єзуїтами. До нашого завдання, звичайно, не належить огляд цього питання во всій суті,—зазначимо лише, що коли було видано грецький текст, який зв'язують з ім'ям Царгородського патріарха, і який цілком не православного сповідання віри, то він, наперекір бажанням єзуїтів, не викликав на Сході серйозного неладу. Народ та ієрархія сумували з приводу неправдивого наговору на Ки-

рила, але зовсім не повірили, що їхній патріарх не сповідає православ'я. І після видання Сповідання (р. 1629) Кирила декілька раз обірали соборно—нарід та духовенство—на Царгородський патріарший престол, і всі підтримували його, як православного предстоятеля церкви. Багатьох збентежувало те, що сповідання мало підпис Кирила, але з того моменту, як патріарх¹ поклявся проти його автентичности, інкримінований йому текст в уявленні грецької пастви втратив усяке значіння. Бо вся довгочасна діяльність Кирила, все моральне його життя були бездоганними з православного погляду, а все, що він говорив і написав, принципово протирічило Сповіданню віри, що йому приписували. Отже, за життя Кирила на всьому православному Сході з-за Сповідання цього не виникло ніякого значного заколоту.

Не те було на Україні, з якою патріарх Кирил був міцно й ріжностайно зв'язаний своєю церковно-громадською діяльністю. Тут православна церква зазнавала багато лиха, яке лише почасти було паралізоване та усунуте Єрусалимським патріархом Теофаном, що відновив р. 1620-го Українську православну ієрархію. Минуло дев'ять років після цієї надзвичайно важкої й знаменної події, і на Україні з'явилося вищезазначене Сповідання віри, яке пройняте не православними ідеями, і яке приписують другому відомому на Україні східному діячу—Царгородському патріарху Кирилу. Після видання Сповідання Кирила єзуїти ніде не зробили такого галасу та заколоту, як це ними штучно було зроблено в Українській Православній Церкві. Користуючись текстами цього Сповідання, а також і іншими фальшивими документами, вони по всій Україні ширили чутки, що Царгородський патріарх зрадив православ'я і є прихильником кальвінського вчення; і хоч у єзуїтів не було даних, щоб напевне визнати Кирила автором тих або інших догматичних текстів, вони не кидали доводити їхню автентичність і називати Кирила еретиком¹). Мало того, як латиняне, так і протестанти дивилися на Сповідання з ім'ям Кирила не як на приватний погляд окремої особи, хоч би єпископа або патріарха,—від чого зовсім не може постраждати вся Грецька церква,—але говорили про нього, як про вчення всієї православної церкви, вважаючи автором його весь грецький нарід. Протестанти називали Омологію „monument de la religion des grecs“, а латиняне „сповіданням віри греків“,—запевняли, що це Сповідання є істотним виявленням соборних постанов грецької церкви в XVI ст., і користалися ним, як засобом боротьби проти православ'я, як на Сході, так і на Україні. Все це утворило на території України великий заколот серед місцевого православного населення і не тільки похитнуло авторитет Кирила, як ретельного і певного обо-

¹) Π. Δοσίθεος, Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχουσάντων, σ. 1171 'Ευ Βουκουρεστίῳ 1715.

ронця православія, але й роз'єднало українських православних діячів. Отже, патріарх Кирил р. 1643-го визнав за необхідне звернутися до Української своєї пастви з офіційальним патріаршим окружним посланням з приводу Сповідання віри, що йому' приписували. Послання має характер апології й адресоване було до Львівського братства Богородиці, з яким Лукарис був зв'язаний попередньою своєю діяльністю, а через братство—до всіх православних України. Цього документа знайдено в Женевській бібліотеці (під № 37—38), написаний він рукою Кирила і не викликає ніяких сумнівів що до його автентичности. Ось точний переклад цієї цінної апології, невідомої поки що в спеціальній російській літературі.

„Братству пресвятої Богородиці, іменуємому Успення¹⁾, у Львові, і через нього всім православним архієреям, ієреям і мирянам і всім, що стоять у влади і що приватно живуть, православним християнам Малої Русі, спасення від Бога і згода і благословення“.

„Мені стало відомим все відносно вас, чада мої по Христу улюблені, а з яким і оскільки великим горем я й існуючий при мені Синод почули про ваші скорботи і про вашу похвалу, яку ми маємо во Христі отці нашому,—[про це] я не в силі був би точно й оповісти. Коли кого-небудь з розумних овець спокушають, хіба ми не запалюємося турботами? І коли ми по силі предстоятельства нашого, яке нам ввірене, так тужимо з-за падіння одного, то що нам сказати про таку вашу державу, в якій заховано для Бога багато тисяч? І дійсно, я бачу, що здійснився на вас той час, що його предрік Павло. Бо вже хижі вовки вдерлися в стадо Христово, не милуючи пастви і вживаючи всіх засобів, як звичайно говорять, щоб відірвати [і повести] за собою правдивих учеників Христа. Але ви, вівці—свої для доброго пастиря, що не звикли слухати голосу чужих, мужайтесь, укріпляйтесь, твердо стійте в непорочній вірі, яку ви здавна прийняли від отців ваших і яку Господь наш Ісус Христос ствердив Своєю кров'ю, яку возвістили мученики правди, в якій уславили себе учителі наші, тоб-то Василій та Григорій Хрисостом та Кирил і раніш них Дионісій і Атанасій і инший сонм нашої церкви, взираючи на кінець життя яких, наслідуйте вірі. Бо Ісус Христос вчора й нині той же буде і ввіки, воздаючи достойні нагороди тим, що жили подібно йому. Ви знаєте, що нема нічого найблаженнішого, як страждати за ім'я Господа, і як Апостоли раділи, коли сподоблювалися підпасти зневазі за ім'я його. І ось, ви і цього блаженства достойними спричинилися. Тому і ми,

1) „ἐπονομαζομένη..... (Δυσανάγνωστον τὸ ἐπώνυμον τῆς ἀδελφότητος)“.— означає видавець документу (Νέα Σιών, 1905 (II), 33). Але, звичайно, слід читати „Κοιμήσεως“ (Пор. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἑλληνικά κείμενα ὑφ' ἑστίᾳ τῆ ἱστορίας τῆς Ῥωμανίας. Ἐν Βουκουρεστίῳ 1909, σ. 421, № 13.).

хоч взагалі й сумували з приводу ваших скорбот, співчували вам, як своїм членам, але разом, звичайно, радіємо завдяки надії на блаженство, яке дадуть вам скорботи з терпінням. Ви добре знаєте і засоби лжеапостолів, що завжди і ріжностайно нападають на вас: бо вони, не маючи можливости обвинуватити нарід наш за-для [його] справедливости, обвинувачують нас, пастирів, в неславі, щоб таким способом кого-небудь з усіх, як вони гадають, собі одлучити. Ми б не вдостойли їх і слова, як розпустних, що сами себе засудили, перед вами ж ми примушені їх і себе об'явити, боючись загрожуючої небезпеки, щоб вони не спокусили і єдиного від малих, а тим більш—таку численну паству“.

„Ви знаєте, чада улюблені нашої мірности, що ми, спочатку напосні млеком побожності й виховані під впливом православного вчення, завжди додержувались правих догматів Матері нашої Східньої Церкви і, визнані таким від істинних пастирів, маю на увазі—Мелетія оного славного і з ним згідних, були ним обрані на його патріарший Александрійський престол, і на цьому престолі ще ніхто не обвинувачував нас в зіпсованості і взагалі в ухиленні від православних догматів нашої Церкви, при чому ми на протязі цілих двадцяти років кермували тамошнім народом. І звідти послані на цей Всесвітній престол, або, точніше, примушені [заняти його] і не раз або два, а багато раз (тому що ми вели боротьбу й кілька раз були вигнані з престолу), взагалі не порушивши жадної з установ, які ми застали, як правильно й бездоганно поставлені, а навпаки—прилюдно затвердивши їх словами й ділами, ми чотирнадцятий рік правимо цим стадом Христовим, і ведемо до спасительних випасів, як наказали нам священні собори, від смертоносного ж, натурально, ми віддаляємо, щоб від нас не були доправлені душі пастви. В даному випадку ми знову примушені зробити відомою нашу побожність після багатьох хиротоній православних архієреїв, на котрих не покладають рук, коли вони, перед лицем всієї церкви, во свідцтво перед Богом, не сповідають священного символу та незмінного заховання [постанов] семи Вселенських святих соборів, і після багатьох ієреїв і учителів Євангелія і духовних отців, яких я щоденно призначаю мало не для всієї вселенної і доручаю вчити нарід Господень в побожності, яку здавна передали нам Апостоли та їхні наступники. Але сліпі до світу сил'ються оганьбити нас, обвинувачуючи в кальвінізмі й ересі, виставляючи на позорище власний звичайний настрій, виказуючи себе завжди лукавими й темними, бо вони, маючи намір в одному захищатися проти нас, в другому сил'ються оголосити нас відповідальними, але даремно витрачають сили, бо ворогують проти Бога й

істини. Тому що безперечно те, що ми, по благодаті Божій, від початку благодатію обрані для царства (і цим ми вихваляємося одверто, за свідочством совісти нашої) і поблагословлені, ставимося з огидою до всякої єреси від юнацького нашого віку, і ще більше тепер одвертаємося, пробуваємо в єднанні з церквою, і позаяк було б несправедливо, щоб наше світле призначення ким-небудь ганилося, тому ми й говоримо проти марних слів (τὰς φλοαρίαις) і відкидаємо базикання ворогів і наклепи тих, хто вимишляє [щось] проти нашого православ'я. Бо ми, по благодаті Божій, завжди в часи минулі напояли нашу паству водою приємною й чистою—істинним і євангельським ученням, і нині (напоємо) не инакше,—як знають ті, кого ми постійно навчаємо, і в цьому ми не потребуємо чийхось посвідчень. Ми маємо Всесвятого Духа і Ісуса Христа, які свідчать про нас і всю нашу паству, і над всіма—священний наш Синод. Надалі ніхто не повинен турбувати мене, а ми прохаємо Бога, який доглядає за всіма, зберегти Східню Церкву, тоб-то і Католичну і Апостольську, превище всіх єресів. Ви ж, чада улюблені во Христі, стійте, як я сказав, у вірі, в якій були научені, і коли й ангел з неба, не те вже що ми, благовіститиме вам наперекір тому, що ви прийняли і згідно вченню увірували, анатема хай буде. Бо не від своїх, звичайно, він буде, але від того, що змінився в ангела світа, і не Євангеліє буде проповідати, але низверження й загибель—перш усього самому собі, потім і послідовникам своїм. Бог же згоди та всякої утіхи хай прикличе серця ваші і хай зміцнить вас у вірі своїй, яже о Христі Ісусі. Аминь. Грудня четвертого р. 1634. індікціона...“¹⁾

Поданий документ має досить велике значіння для оцінки особи Кирила Лукариса, в зв'язку з сповіданням віри, що перейняте кальвінськими ідеями, і яке приписують Кирилу. Лукарис обороняє себе від висунутого проти нього обвинувачення в єресі й заперечує автентичності Сповідання, посилаючись на все своє життя й на діяльність в сані патріарха Александрійського та Царгородського. В перегляді й вирішенні загального питання про православне вірування Кирила, подане окружне його послання повинно зайняти відповідне місце: Але для нас є важливим тут указати на велике його значіння з погляду церковної взаємності між Україною та Царгородом. Первенствующого по честі первоієрарха православного Сходу й відомого церковно-громадського діяча, який уславив себе видатними вчинками в патріархатах Александрійському та Царгородському, але на прикінці його життя обвинуваченого в єресі, турбував галас, що піднявся круг його

¹⁾ Ἀρχιμ. Χρυσοστόμος Ἀ. Παπαδόπουλος. Ἀπολογία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (Νέα Σίβηρ. 1905 II, σ. 33—35).

визначного імені, а також і заколот, що виник не стільки на самому Сході, біля вселенського його трону, скільки на далекій Україні, серед пригніченого й бідного православного люду. Його душу мучили страждання закордонної пастви й гнітили думки про небезпеку, до якої призвели цю паству вороги східнього православ'я. І він поспішає розвіяти сумніви, посіяні в українському народі досвідченими його ворогами, і любовно одкриває перед цим народом свою душу. Він і пише лише для своєї православної пастви, виправдуватися ж перед ворогами вважає непотрібним. І для всіх повинно бути ясним, що ні життям, ні ученням він, Лукарис, ні трохи не одходив від основ православ'я. І Бог, і паства, на чолі з Синодом, закликаються бути свідками його чистоти і щирости. Тільки лукавство й несвідомість, злочинний настрій та те, що вороги православ'я не рахувалися з засобами боротьби—були причиною заколоту, що виник серед української пастви. Але скорботи доброї пастви повинні змінитися в майбутньому на радість, духовний же її пастирь буде радіти блаженству справжніх своїх чад.

І нема сумніву, що перейняте любов'ю послання патріарха Кирила було для змученої української пастви дуже благодійним і почасти загоїло душевні її смутки та муки. Бо становище української православної церкви в другій чверті XVII ст., як і раніше, було тяжким і потребувало авторитетної допомоги і від східньої ієрархії. Поновлена патріархом Теофаном місцева ієрархія на чолі з київським мітрополітом Іовом Борецьким лише почала впорядковувати церковні справи, при чому зустріла велику опозицію з боку уніятів та католиків, які поставили на обміркування питання про законність самого поновлення української ієрархії та про канонічне висвячення новообраних єпископів. Внутрішні церковні відносини були також не сприяючі, при чому виникли сутички навіть між братствами та єпархіяльними архієреями з-за прав та привілеїв. Правда, сойм 1632—1633 р. відновив права церкви в Литовсько-Польській державі і визнав православну ієрархію законною і з державного погляду, але фактичне становище церкви мало відповідало юридичним нормам, а славетний Петро Могила, якого обрано на Київську мітрополію р. 1633-го, тільки починав впорядковувати заплутані церковні справи й лише приступав до підвищення церкви, дуже пригнобленої за старих часів. Православна паства була пригніченою і, підпадаючи місіонерському нападу з боку уніятів та єзуїтів, хиталась у головних своїх релігійних поглядах. Звістка про нахил до ересі навіть вселенського патріарха Кирила Лукариси була в той час особливо тяжкою для українського православного народу й зробила величезне вражіння за багатьох змучених його представників. Про це свідчить не тільки вже відоме послання

Кирила р. 1634-го, але й інші історичні дані, які походять з грецького Сходу.

Серед недавно виданих нових уривків із історії відомого грецького письменника XVIII ст. Атанасія Комнина Іпсіланті є така звістка: „Езуїти, під впливом своєї злочинности, обвинуватили вселенського патріарха Кирила Лукариса, як кальвіномудрствующого. Руські, почувши про це, запитали Теофана, який жив тоді—р. 1630—в Яссах, про справедливість цього обвинувачення. І Теофан дав відповідь руським в XVI розділах, в яких довів, що розголошене є брехня і наклеп, і виправдав Лукариса“¹⁾.

Роз'яснення з приводу цих слів Іпсіланті дає ерусалімський патріарх Доситей в передмові до книжки—„*Ἐκδοξος ὁμολογία τῆς πίστεως τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς*“²⁾ видрукованої р. 1699 в Угровлахії в монастирі Снаговському (τῷ Συναγωγῶν), на кошти угровлахського вдови Івана Константина Басараби-Бранкована. Звертаючись до читачів цієї книжки ерусалімський патріарх Доситей, що брав участь в її складанні, пише, що в XVI ст. на святу Божу церкву повстали чотири противоборствующих і ворожих великих звірі, які продовжують і до нині боротися з нею, це—ересь Лютера, ересь Кальвіна, езуїтський орден та реформа календаря, яку переведено римським папою Григорієм XIII р. 1583-го з метою пропаганди латинства та унії на Сході. Коротко сказавши про боротьбу східної церкви з лютеранством, кальвінізмом і скасуванням старих соборних постанов про час святкування Великодня, патріарх Доситей продовжує:

„Езуїти, найбільш безсоромні й зухвалі з усіх ворогів церкви, ославили східню Церкву в тому, що вона шанує лютеранство та кальвінізм, з приводу зміни святкування св. Пасхи обвинуватили ту ж Апостольську церкву в помилці. Цю несправедливість вони поширили головним чином у Польщі та Малій Русі, яка була тоді під владою польського уряду. Крім інших своїх злословій, [езуїти] говорили, що той, хто не вірує в Римського папу є безбожник і не може досягти спасення.... Іудеям в Польщі вони дали велику владу над православними, так що, вигадуючи провини, христовбивці виволікали з церков священників і їх катували.... І коли православні руські так бідували в Польщі, найсвятійший патріарх Александрії Мелетій спочатку сам і один словами та творами борвся з нечестивими езуїтами, а потім, висвятивши на архімандрита ученого Кирила Лукариса і поставивши його екзархом від своєї особи, послав і учив руських (істина)

1) Єпископ Порфірій Успенській і проф. В. Н. Бенешевичъ, „Описание греч. рукописей монастыря св. Екатерины на Синаѣ“, т. I, ст. 463. Спб. 1911.

православної віри, пізніше ж заснував там і школи і зробив інше необхідне для зміцнення православної віри.

„Потім і Кирил, ставши патріархом Александрійським, повчаннями й листами, де і як міг, боровся проти вказаних новин, пізніше, переміщений на престол Царгорода, він теж саме справляв з більшим успіхом. Тоді єзуїти поширили в Польщі чутку, немов-би то церква Царгородська є кальвінською, тому що Царгородський патріарх Кирил кальвіномудрствує. Поширюючи цю пусту й навмисне сфальшовану помовку, вони всякими способами силілись повернути православних руських до папізму.

„Р 1619-го.... прибув до Москви найсвятійший патріарх Єрусалимський Теофан.... Повертаючись через Росію до дому і маючи епітропські грамоти найсвятійшого патріарха Царгородського і існуючого при ньому священного синоду, щоб оглянути святу церкву Малої Русі, він хиротонісав митрополіта Київського і Галицького... і єпископів¹⁾. Поїхавши до Єрусалиму і знову повернувшись, [патріарх Теофан] р. 1630-го пробував у Яссах, коли особливо поширився наклеп єзуїтів, що царгородський патріарх Кирил є прихильний до кальвінського вчення. [І ось] руські послали до Теофана запитати, чи є справедливим те, що поширюють єзуїти відносно патріарха Кирила. У відповідь їм він написав цілий дослід в 16-ти розділах (*ὀρθόληρον πραγματείαν ἐν κεφαλαίοις 16*), із яких перший такий—„Розділ перший [про те], що східня церква в ересі лютеран та кальвіністів не бере участі—*οὐ μετέχει*.

„Брехня латинян і велика несправедливість полягає, як гадаю, в тому, що еретики настоюють і нарікають, немов би то слава Церкви, Царгородський вселенський, учений і найсвятійший патріарх Кирил і боголюбезний сонм прєосвященних архієреїв і вся східня церква беруть участь у погані лютеран та кальвіністів. До цього-ж часу не з'явилося ніякого свідoctва для такого підозріння“... Далі патріарх Теофан говорить про почитання образів у грекосхідній церкві, про таїнство євхаристії, учення про спасення, про омани Риму. „І коли ми,—продовжує цей патріарх,—часто звертаємося до тутешніх послів [тоб-то до європейських дипломатів в Царгороді] і до інших багатьох друзів, то цього вимагає час... Ученіший же патріарх Кирил остільки далекий від ересі, що є великим зухвальством говорити це“ про щирого архієрея, який втіляє в собі апостольську вимогу до предстоятеля Церкви.

¹⁾ Тут патріарх Доситей помилився, говорячи що патріарх Теофан хиротонісав на Київського та Галицького митрополіта „Петра Могилу, мужа добродійного та вченого“, а також висвятив „і єпископів трьох“,—тоді, як слід було б говорити про митрополіта Іова Борецького та про п'ятьох інших єпископів (св'яц. Павелъ Подвысоцкій, Запдно-русскія полемическія сочиненія по вопросу о возстановленіи православної ієрархіи въ западной Русі въ 1620 году, стор. 47—48, Могилів, губ., 1915).

„Грамоти від єрусалимського патріарха,—переказує далі Доситей,—були прочитані по всій Русі і принесли значну користь, але на короткий час, тому що р. 1633 з ім'ям Кирила, патріарха Царгородського, з'явилися в формі брошури надруковані в Женеві, відомі всім розділи¹⁾, схопившись за які єзуїти по всій Русі кричали: ось безперечно—Царгородський патріарх—кальвініст. І хоч вороги не могли подати жадного доказу того, що ці розділи належать Кирилу, як ми довели це в нашому „Підручнику“ і в „Томі любови“, стор. 547, однак ті, що свавільно перекручували зміст, доводили, що розділи належать Кирилові, ... і скільки сили було, боролися проти Руської церкви й гадали повернути її до своїх порядків“. Тоді київський мітрополіт Петро Могила вкупі з собором склав „Сповідання католицької церкви“, яким православні руські зміцнилися в вірі, і яке потім розглядалося на соборах Ясському та Царгородському. Далі, біля р. 1668 в Бельгії було видано книгу „Ὁρθόδοξος ὁμολογία πῆς καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς“²⁾, яка не була поширена. Цей факт і примусив патріарха Доситея взяти участь в виданні „Православного сповідання віри“, з передмови до якого і подано нами уривок, що торкається відносин між Кирилом Лукарисом та Українською церквою.

Таким чином, грецькі джерела дають нам нові подробиці що до відносин Кирила Лукариса до Української церкви. Виявляється, що ще раніш того, як Лукарис одіслав через Львівське братство видатне своє послання до українського духовенства та народу, його р. 1630-го почав обороняти другий відомий і авторитетний на Україні східній патріарх—Теофан Єрусалимський, який написав, щоб оборонити Кирила та грецьку церкву, цілий дослід з 16 розділів. Цей дослід, на жаль, ще не надрукований в грецькому тексті у всьому своєму розмірі, але з рукописів видно³⁾, що на початку його Теофан боронить Лукариса, а потім докладно збиває учення латинської церкви. Послання було одіслано православному населенню Польщі й України. Як бачимо, апологетичне його освідчення погоджене з головною ідеєю окружного послання Кирила від р. 1634-го. Патріарх Теофан визнає обвинувачення, що висунуте було проти Кирила єзуїтами, наклепом і вважає патріарха

¹⁾ Мається на увазі слідуюче видання: „Κυρίλλου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὁμολογία τῆς Χριστιανικῆς πίστεως. Cyrilli patriarchae Constantinopolitani confessio christianae fidei. Genevae. Excudebat de Tournes. Anno 1633“.

²⁾ Докладно про це видання говорить É. Legrand, Bibliographie hellénique au XVIIe siècle, t. II, p. 202—216, Paris 1894.

³⁾ Ἄρχμ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Κυρίλλου Δουκάρως πίναξ Ὁμιλιῶν καὶ Ἐκθεσις ὀρθόδοξου πίστεως (Ἐκκλησιαστικός Φάρος, 1912 (X), σ. 487).

істинним архієреєм, чистим, непорочним, прямим, милостивим, побожним, мудрим учителем, який в своєму благочестії додержується вірного слова й розуміння. В такому-ж достоїнстві виставив Кирила патріарх Теофан і вкраїнському народові, як свідчить патріарх Доситей, на деякий час досяг мети, заспокоїв українську паству і таким чином перемиг єзуїтів. І в цьому треба бачити заслугу Теофана перед Українською церквою, подібно тому як і Кирил Лукарис приніс духовну користь місцевій пастві своїм посланням р. 1634-го, яке благодійно вплинуло на неї.

Кирил Лукарис, як відомо, двічі їздив у подорож на Україну, — коли він був екзархом і протосинкелом Александрійського патріарха Мелетія. Цікаво зазначити в додаток до відомого, що під час другої своєї мандрівки на Україну Лукарис мав рекомендацію патріарха Мелетія і до вселенського патріарха Матфея. В листі до Матфея, одісланому з Каїру (= Έν Αιγύπτω) 24 жовтня р. 1599, Мелетій, між иншим писав: „Священного-ж Кирила, нашого архімандрита, якого посилаємо в Польщу, щоб він чинив опір тим, що вводять нове і почитають новини та пасхалію папи, прийми з радістю й одішли ласкаво, щоб і тобі взяти участь в тамошніх поправах та честі, нас же, коли що можемо, ти завжди будеш мати, як брата й помішника¹⁾. Тому Кирил Лукарис, під час другого свого пробування на Україні, і виступав екзархом двох патріархів—Матфея Царгородського і Мелетія Александрійського²⁾.

Занявши Александрійський патріарший престол, Кирил Лукарис вже не мав можливости безпосередньо доглядати за станом церковних справ на Україні, але продовжував уважно слідкувати за місцевим церковно-громадським життям і керувати своїми співробітниками то з Каїру та Царгорода, то з Ясс, Букареста та инших міст Унгово-влахії³⁾. В цьому відношенні заслуговує уваги знов виданий лист патріарха Кирила до Кентерберійського архієпископа Георгія Abbot'a, написаний біля р. 1616-го і знайдений в Бодлієвній бібліотеці в Оксфордї. В листі говориться, що Кирил запізнився з відповіддю на лист англійського архієпископа не з своєї вини, але через те, що він був далеко від свого престолу, в межах Дакії, де прожив досить довго

¹⁾ Παπαδόπουλος-Καραμέυς, Συμβολαί εις τήν ιστορίαν τής αρχιεπισκοπής του όρουσ Σινά, σ. 232 („Православный Палестинский Сборник“, вип. 58. СПб. 1908). Пор. проф. И. И. Малышевский, Александрійский патріарх Мелетій Пигаь и его участие въ дѣлах русской церкви, т. II, стор. 144, 146, Київ, 1872.

²⁾ Проф. И. И. Малышевский, Александрійский патріарх Мелетій etc., II, 159.

³⁾ Αρχιμ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Κυρίλλου Δουκάρεωσ πίναξ Όμιλιών και Έκθέσεισ όρθόδοξου πίστεωσ (Έκκλησιαστικόσ Φάροσ, 1912 (X), σ. 488—492).

з тою метою, щоб звідти боронити близьких християн, що живуть в Польщі, яким велику шкоду приносить влада антихриста, яка виявляє себе через єзуїтську хитрість та облуду. Вказавши потім на оборону англіканської церкви англійським королем Іаковом, Кирил писав: „Ми ж маємо одного тільки оборонця, Христа, в Якому живемо й дихаємо. Але й від Самого Христа силяться нас відчужити злі демони єзуїти, пропонуючи другу главу і другий фундамент Церкви, наперекір Павлу. Для цього вони вже почали нападати і на самий Царгород. Тут вже діти не слухають батьків, дві віри мають місце в одному домі, незгода й суперечки скрізь, і нема оборонця. Наші, обхоплені темнотою, мовчать. Тільки я один остався живий, по слову пророка, але й мені неможливо всюди бути присутнім, тим більше, що я намагаюся рушити до мого Єгипту. При такому лихові я вирішив звернутися до тебе за допомогою, блаженнійший, яка, я певен, буде корисною для нашої церкви, бо на це виявив благовоління й чоловіколюбний король“¹⁾.— Так Кирил Лукарис описував нещастя, які переживала греко-східня й, з окрема, Українська церква через єзуїтів, а разом з тим і визначав свою роллю—служити Українській церкві, ради якої він часами навіть лишав патріарший свій престол і жив близько України, щоб більш реально й корисно виконати своє завдання оборони та допомоги нещасній Українській пастві.

Безумовно, віддалене перебування Кирила Лукариса від України не завжди забезпечувало йому доцільність заходів і не охороняло його від невільних помилок, хоч щирість його добрих намірів не підлягала сумніву. З цього боку є цікавою справа Львівського єпископа Єремії (до чернецтва — Євстафія) Тисаровського. 10 лютого р. 1607-го помер Гедеон Балабан, єпископ Львівський. На вільну катедру заявив свої претензії небіж Гедеона, Уневський архімандрит Ісаія Балабан. Але духовенство і Львівське ставропігіальне братство, незадоволені діяльністю Гедеона, не хотіли мати за наступника єпископської катедри кандидата з роду Балабанів і висловили рішучий протест проти претензій Ісаїї. Останній вжив навіть насильства і, за допомогою прихильних до нього осіб, захопив катедральну церкву і архієрейський дім, маючи надію перемогти упертість пастви. За Ісаїю був навіть відомий ревнитель православ'я, князь Константин Острожський, який і вмовляв членів Львівського братства помиритися з Ісаїєю. Але симпатії братства та духовенства були за іншого кандидата на єпископську катедру, шляхтича Євстафія Тисаровського, якого потім і обрали

¹⁾ Т. П. Θέμελιαι, Ἐπιστολή τοῦ Λουκάρως πρὸς τὸν Abbot (Νέα Σίωυ, 1909, ἰανουάριος-φεβρουάριος, σ. 30—33). Пор. Еп. Порфирій (Успенский) и проф. В. Н. Бенешевичъ, Описание греческихъ рукописей монастыря св. Екатерины на Синаѣ, I, 403.

заступником помершого Гедеона Балабана. Хоч король Сигизмунд III і затвердив обраного й наказав Львівському магистрату і всім православним допомагати Тисаровському і слухатись його, як законного єпископа¹⁾, одначе Ісаїя Балабан не хотів помиритися з утратою архієрейської катедри і, спираючись на зиданій йому р. 1595-го королевський привілей для забезпечення його прав на Львівську єпископію, а з другого боку, будучи відомим патріарху Кирилу своєю ревністю до православ'я і слухняністю що до патріарха Царгородського, він звернувся до Лукарися з проханням допомогти йому заняти Львівську єпископську катедру. Цей факт для Кирила був приводом одіслати з „Єгипту“ тоб-то з м. Каїра Ісаїї Балабану такого невеличкого листа, ще невідомого в російській спеціальній літературі.

„Ісаїї Балабану, що живе в Польщі [писав Кирил]. Ось, з тобою трапилось все те, що у нас було. Бо несправедливо одмовити в твоєму проханні, з міркуванням і божеською ревністю поданому нашій владі. Чого ж знову виконати не можна було, то ми відносно того, що ти повинен робить, ясно об'явили в грамоті, яка зветься у вас „Littera resolutoria“. І так, ти можеш там про все дізнатись, що нам здається необхідним для справи; потім, з короткої відповіді, тоб-то нашої уваги до посланого нам латинського уривка, ти зробиш висновок, що твоє священство ми виправдуємо у всьому, і при тому не через те, що це торкається любезних або наших та іскренніх, але тому, що так нам здається по Богові. І так, хай ревність твоя лишається благонадійною, і всю надію хай покладає на Бога, який лише може усунути всякі препони і вас визволити з біди, що там скоїлася. От і ми для цієї справи поспішаємо поїхати до Царгорода і там знову будемо чекати [нам] любезного з усякими іншими звістками. Благодать з тобою. В Єгипті, р. 1910, жовтня 25^а 2).

Не обмежившись цим листом, патріарх Кирил видав від імени Александрійської церкви слідуячу постанову. „Про Ісаїю—проти Тисаровського, який захопив Львівську єпископію в Польщі“. „Сила законів і могутність правди,—говориться в постанові,—що правлять всім світом і добру покоряють вселенну, не можуть до кінця допустити панування брехні над правдою і перемоги зла над добром: бо, хоч грішні й мають згоду і, здається, мають поспіх по зовнішньому чоловіку, але це [буває] тимчасово і вони, як трава, засихають і, як листя на зіллі, скоро загибають, і хоч кара часто запізнюється, але несподівано на непокірних приходить гнів і приборкує їхню зухвалість і ускромляє їхню пиху. Тому тим, які в теперішні наші

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, т. X, ч. 1, стор. 127-131. Київ. 1904.

²⁾ A. Paradoroulos-Kerameus, Documents patriarchaux („Труды V А. хеллегического съѣзда въ Одессѣ“, т. II, стор. 179. Одеса 1808).

й останні часи роблять непорядні та несправедливі вчинки і радіють з приводу ганебно вчиненого, зазираючи високою виєю не небо, треба з власного вирішення, пошанувавшись, покаятись для будучого в тому, що несправедливо було зроблено, і старанно попиклуватися, як би [ім] умилоствити Вищу правду, тим менше [повинні вони] зоставатися твердими в злочинному намірі, і непохитними во злі. Це повинно стосуватися взагалі до всіх, живучих цим тлінним життям, які вибрали, як необхідне, страх Божий, з окрема ж і особливо тих, що полюбили духовне життя, а головним чином тих, які досягли гідности архієрейської. Бо архієрей, переважно перед другими, повинен бути прикладом добрих вчинків і не робити вчинків лихих, вчити словесам Божим, і не бути порадином у злочинстві, дарувати напасникам і не проливати крови тих, що не робили несправедливо, як недавно довелося нам почути про якогось—що так називає себе—єпископа Леонтополя [Львова] Євстафія Тисаровського, який укріпившись захватом і неправдою, пролиттям крови, зробив все, що тільки було злого, аби тільки привернути собі єпископію, і займає її й нині, наперекір всякій справедливості. І от, не без суму й обурення дізналися ми про це, бо ясно розуміємо, що світло в ньому стало вже темрявою, і той, кому (коли б він був дійсним єпископом) повинно бути світільником, який би сяяв на тверді Церкви, упав у гріх, що загрожує цілковитою загибеллю його душі. Уви! Хто не заплакав би, дізнавшись про те, що трапилось? Але сильний і могутній Господь хай змінить і уладнає це, як хоче. Ми одначе знаючи про нещастя єпископії львівської, з-за якої змагається Євстафій Тисаровський, і переконавшись з того, в чому ми запевнилися, що ця єпископія належить преподобнішому кир Ісаїї не по другому [якому небудь] церковному і цивільному праву, але саме по силі першого обрання загальним [рішенням], яке відбулося на місцевому соборі посвячених осіб і клириків і інших побожних мужів, при чому тоді був ще живим во блаженному успінні живучий кир Геден Балабан, бувши єпископ, що також був присутній [на Соборі], — [обрання], визнаного привілеєм світлішого короля Польщі Сигизмунда III і затверженого бувшим святійшим патріархом Мелетієм, який тоді був патріархом у Царгороді. І ми цією нашою патріаршою грамотою і визнаємо і затверджуємо це обрання, як справедливе і законне, і об'являємо, що преподобний кир Ісаїя Балабан повинен бути законним наступником єпископії у Львові; Тисаровський же, протизаконно і проти канонів володіючи посадою (тоб *πρὸς* *σοῦ*), повинен віддати з усяким благим способом, як належить мужу духовному, який покався в смертних попередніх гріхах, що зміцнив в собі страх Божий і зовсім не бажає виставити себе учасником багатьох гріхів тут перед церковним судом, а потім перед судом Бога і Спасителя нашого

Иисуса Христа, Судді непідкупного. В посвідчення і дано цю нашу грамоту.—В Єгипті, р. 1610, листопада 1-го¹⁾.

Хоч подана грамота Кирила Лукариса й не досягла мети що до затвердження на Львівській єпископській катедрі Ісаї Балабана, одначе вона зберігла за собою значіння історичного документу і ще раз засвідчила канонічну ревність Александрійського патріарха в справі захисту основ православія Української церкви, бо Ісаїя Балабан, безумовно, мав формальне право на Львівську єпископію; з другого ж боку, вона дає деякі фактичні 'подробиці' що до акту його архієрейського обрання. Правда, Єремія Тисаровській виявив себе взагалі поважним церковним діячем²⁾, але лишається безумовним і той історичний факт, що він перед хиротонією во єпископи дав королю Сигизмунду III обіцянку прийняти унію³⁾. Патріарх же Кирил Лукарис перш усього й оцінював церковних діячів з боку чистоти їхніх православних поглядів.

Таким чином, при світлі знов оголошених грецьких матеріалів, участь патріарха Кирила Лукариса в справах Української церкви доповнюються новими подробностями, які свідчать, що церковна взаємність між Александрією та Царгородом з одного боку і Україною з другого була фактом живим і життєвим і мала корисні й щасливі наслідки в історичній долі вселенського православія.

Проф. І. І. Соколов

1) Ibid., 180—181.

2) А. Крыловскій, Львовское ставропигиальное братство, стор. 160—161.

3) Проф. С. Т. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, стор. 2—3, додат.—стор. 17. Київ 1893.

До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батія.

I.

Легенда про Батія-багатиря.

Про старий Київ склалося багацько народних легенд, переказів і преданій, наприклад: про Либедь, Почайну, Скавику (Щекавику), Кожем'яки, Кирилівське, Китаєво (тепер дачна оселя), Шулящину, Голосієво, про Звірінецького відьмара й инш. Є також легенди про Київо-Печерську Лавру, Андріївську церкву, Десятинну, Михайлівський монастир і инш.

Усі ці твори викликають увагу до себе й цікавлять не лише самий народ, що утворив їх собі, ніби то народню історію про минуле Київа,—вони цікаві також і для історика України, як і для історика словесної творчости, і не лише тому, що, як зазначає один з тих, що збірив їх¹⁾, „преданія народа это его литература и его история, и въ нихъ то особенно отразились стародавнія его понятія и вѣрованія“. Цікаво ще простежити й те, як джерела цих оповідань, (в більшості випадків—можливо й а ргіогі зазначити—напевне письменні, історичні,—з'окрема оповідання про старий Київ та його тисячелітню долю), своєрідно відбиваючися в фантазії народній, обернулися нарешті в казкові, що до обробки, оповідання, але все ж таки з історичним зерном. Простежити еволюцію народної творчости та своєрідну уяву народу про Київ та його минуле, його святині й оселі, манеру з'єднання історичного зерна, взятого з книжки, або з життя, з улюбленими мотивами епічного оповідання—ось завдання дослідника легенд та преданій про старий Київ.

В даному разі нас цікавить одна з подібних легенд, яка ще невідома, оскільки пам'ятається, ні одному зі збірачів їх, що друкували

¹⁾ Трусевичь, Народныя легенды про Кієвъ и его окрестности, „Кієвлянинъ“, 1886 г., № 4.

свої записи. Це дуже своєрідна легенда про Батія-багатиря; вона, як побачимо, тісно зв'язана з легендою про Михайлика й Золоті ворота.

Список її, певніше сказати, запис її, що маємо під руками, зроблено Тр. І. Біленьким, здається біля 70-х років минулого століття. Як свідчить власноручна приписка його, легенда ця „записана на пароплаві недалеко од Кременчуга“. Дальша історія його запису така: в 70-х р.р. її було надіслано у Київ до В. П. Науменка для вміщення в якій-небудь з періодичних часописів, але не було надруковано до останнього часу. Тепер з ласкавого дозволу власника В. П. Науменка її було взято нами для видання, що й викликало цю нашу розвідку про зазначену легенду.

Зміст цієї легенди в загальних рисах такий. За часів дуже давніх („давно колись, дуже давно“, так починається легенда), коли монастирі ще володіли великою силою селян та землі, Лавра (Київо-Печерська), не знаючи, що з ними робити, задумала скористувати селян для будівлі церков—Софії та Десятинної. Робота була тяжка, звичайно, як за кріпацтва. По скінченню будівлі Десятинної робітників було виражено в поле. По-між ними був і Батій, людина вже підстаркувата. Шануючи його літа, до роботи його було приневолювано менш, ніж других; після обіда йому навіть давався дозвіл на одпочинок, іноді навіть на дуже-довгий. Один раз приказчик, намірившись будити Батія, запримітив над ним якусь тінь. Коли глянув він угору, аж бачить: орел розпластався над головою Батія й, утворивши йому тінь, захищає його від пекучих промінів сонця. Коли він побачив це вдруге і втретє, то розказав другим людям, а ці, сами побачивши, сповістили про це ігумена. Ігумен зібрав братію на раду та розказав їй про Батія. Тоді один старець з братії оповідає таке: „Я—каже—пан-отці, вичитав у книжках, що воно значить. Отой Батій—багатирь-лицарь, йому треба вольну дати, бо він колись і нас поб'є й монастир зруйнує“. „Коли вольну, то і вольну“,—в один голос відказала братія. Покликали Батія й сповістили його про це. Він спробував був відмовлятися, але прийшлося покоритись. Тим часом старець, той самий, що з'ясував, хто є Батій, порадив ще таке: „не можна його так одпускати; треба з нього квиток взяти, щоб він нас не посмів рабувати“. Як же Батій не вмів писати, то йому казали вмочити руку в золоте чорнило та приложити її потім до паперу, щоб залишився після його знак.

Після цього пішов Батій „в инше царство, в басурманське господарство“ і став там жити. Але незабаром почалась там війна. За те, що Батій побідив ворогів, його було нагороджено половиною всього басурманського царства, за нього було оддано заміж дочку царя, й сам він став царем. Коли він згадав про утиски, що робили йому

лаврські ченці, то попросив у свого тестя дозволу, щоб „збирати військо, на города хрестьянські йти. Хочу я—каже—Київ з церквами золотоголовими звоювати“. Прийшов до Києва і звелів розруйнувати Софію та Десятинну, а Михайловського—не чіпати, бо там монахи були „добрі і гарно жили з своїми кріпаками“. Потім пішов до Лаври та звелів її спалити. Але монахи з процесією вийшли назустріч; попереду всіх ішов ігумен та ніс високу палку, до якої було причеплено „квиток“ Батія. Хоч він уже був басурман, але все ж од свого не міг відрікатись „... „Як побачив він той „квиток“, та на втікача; прибіг ік Дніпру, сів у човна і посередь Дніпра лопнув“. З того часу—кажуть люде—Лавра так вилюдніла, що в ній під престолом вовчиця привела дітей. „От таке то було колись“,—закінчує легенда—„тепер цього і спідку не має“.

Легенда ця, як видно з переказу її змісту, одзначається народно-історичним характером. Тісний зв'язок її з старим Києвом безумовний. Також безперечний і дуже близький зв'язок її з київськими монастирями, які, можливо, дали гарний ґрунт до утворення цих легенд, особливо Лавра. І поруч з тим виявляється утворення цілої низки казково-фантастичних напластувань, які оточили історично-реальні назви та навіть і переживання, аж до кріпацького побуту—останнього з пізніших анахронізмів нашої легенди.

Коли ми почнемо наш аналіз легенди про Батія-багатиря з цього останнього, то це дасть нам можливість установити приближну дату оповідання з тим її змістом, з яким вона збереглась. Скинувши потім визначене таким чином напластування—одбиток кріпацької доби, ми будемо мати можливість поглибити аналіз надалі та дійдемо по змозі до стародавніх елементів нашої легенди, яка самим уже ім'ям багатиря веде нас до історичного Батія.

Отже оповідання про Батія-багатиря, що є об'єктом нашої розвідки, в своїй останній формації, цеб-то в запису Тр. І. Віленького, складено незадовго перед його записом. Сімдесяти роки, коли воно було записано,—*terminus ad quem*. *Terminus a quo*—не старше 1861 р. Докази: 1) вираз самого оповідання: „звісно, як нашому братові було ще за кріпацтва“; виходить, що кріпацтво в даному оповіданню уявляється вже минулим; 2) кріпацький стан виставляється дуже яскраво, дуже свіжо, ніби самовидцем усіх утисків, які чинили робовласники своїм кріпакам, а між ними й монастирі. Це виявляється в окремих виразах легенди, як наприклад: „і що-то вже за робота була тяжка: цілісенький день роблять люде, не одпочиваючи“; „робочих на поле погналі, а інших куди-інде, як кажуть, аби, значить, без роботи не сиділи“. Про теж саме свідчить увесь фон, на якому розроблено наше оповідання. Його героя Батія спочатку, до вигнання,

виставлено теж кріпацьким робітником у Лаврі. Як і інші, він (Батій) „був кріпаком та церкви будовав“ спочатку, а потім і його „на поле погнали“ на жнива, не дивлячись на те, що він був уже „поштенний на літа“. „І то вже він робить зранку й до обіда“, і тільки після обіда, на який подавалось „сухий хліб з водою“, він міг, не рівняючись з другими, одпочинути „під снопами“. В легенді є й типовий для кріпацької доби приказчик (пригонич). Він примічає, коли одпочинок Батія тягнеться довше, ніж треба; виконуючи свої обов'язки, він кинувся „звісно до нього..., щоб пригнати до роботи“... Але надзвичайність Батія, якого захищав од сонця орел, що літав над ним, запримітила й братія Лаври. На неї зробило це таке вражіння, що коли старець сповістив, ніби Батій—„багатир-лицар“, і йому, „треба вольну дати“, братія хтіла просто вигнати його з Лаври. Боячися, щоб Батій їх не побив, ченці навіть не стали вважати на його старість. В цей мент легенда показує нам його, як бідолашного та нікчемного од старости кріпака-робітника. „А Батій, звісно вже чоловік у літах, не хотів тинятись по світу і каже: „яж вам, к-а, робив скілько, то за молоду і держали мене, а на старість проганяете. Кудя ж тепереньки піду: сили вже не стає і хліба не зможу вже собі заробити“. А ченці пробі[г]: „йди та йди!“ Не мав чоґо казати бідолака, треба йти, бо звісно начальство, як його не слухати“... Отже, не маючи не тільки підмоги на старість, але навіть вигнаний із Лаври, позбавлений куска „сухого хлібця з водою“, Батій показується тут з рисами пригнобленого кріпацтвом, в даному разі від київських ченців. Одначе з другого боку, через особливу признаку, яку виявляв літаючий над ним орел, Батій, чудесно визволений від кріпацтва, з правом іти на всі чотири сторони („йди собі куди хочеш“), є ніби символом визволення селян від кріпацтва. Він ніби легендарно-народний багатир, персоніфікація „народної волі“, яку їм одержано „свыше“, завдяки орлу, що ширяв над ним¹⁾. Самий похід Батія, вже царя-„бу-

¹⁾ Царська влада, як відомо, дарувала зверху волю кріпакам; орел, що шугає над Батієм-кріпаком, і завдяки якому він дістав „вольну“, чи не є тут символ цієї царської влади (двохголовий орел)?—В старому письменстві цей образ орла був дуже популярним за доби Петра В., коли звичайно кохалися в усяких символах, алегоріях та емблемах. Образове та різьбярське виявлення цих алегорій, а також приклад їх в народній творчості, як стилістичного прийому, з'являлись народіві ніби увоссбленими загадками, і недарма одною з першодрукованих „гражданських“ російських книжок була: „Символы и Емблемата“. Амстердам 1705 г. Пор. И. А. Шляпкина—„Ужасная измѣна сластолюбиваго житія съ прискорбнымъ и нищетнымъ. Вновь открытая комедія конца XVII вѣка“. Пор. „Памятн. Древн. Письм. и Искусства“, в. XXVIII, СПб. 1882, стор. V—VI, з приводу великого числа символів та притчів у цій комедії, яку було зложено на Україні ще в XVII ст., і яку виставлено в Москві в листопаді 1701 р. Пор. стор. XIII й інші. В тому-ж самому рукопису кінця XVII ст. з якого видано И. Шляпкиним зазначену комедію,—рукопис,

сурмена“, на Київ, головним чином для знівечення монастирів, вказується в легенді ніби актом його помсти. „Згадав він, що колись то його ченці притісняли, як ще він кріпаком був, та церкви стрів“. і почав він тоді „військо збирати, на городи хрестянські йти: хочу я Київ з церквами золотоголовими звокувати“.

Як і у всякій іншій легенді, тут джерелами з'являються почасти життєві події та почасти фантазія.

Доба кріпацтва, як видно зі змісту легенди про Батія-багатиря, дуже виразно відбилась на ній. Виявлення Батія-багатиря це є головна канва, на якій снується все оповідання від початку до кінця. В зв'язку з цим тут є історично-певний малюнок кріпацького стану селян в момент перед 1861 р.; до цього прилучені героїчний мотив про кріпака-Батія, що одержує „вольну“, як символ визволення всього селянства, а не одного тільки монастирського; все це дає можливість віднести легенду в запису Біленького до періоду між 1861 та 1870 р.р.; така думка справджується й підкріплюється науково-історичними даними, які торкаються становища Київських монастирів у ту добу. До цих даних ми й звернемося.

Легенда оповідає нам про те, що монастирі володіли великою силою кріпаків, землі та всякого добра. „І Лаврія мала стільки кріпаків-селян, що не знала, що з ними й робить“. Можливо, що це

цікавий силою укра нізмів,—на л. 22 уміщено російського герба, якого намальовано фарбами—двохголовий орел з трьома коронами, а посередині червоний щит, і на ньому образ Юрія Побідоносця. Внизу підпис:

Господь просвѣщеніе мое и Спаситель мой, кого убоюся;

Господь защититель живота моего. отъ кого утрашуся.

Порівняй передрук подібного герба на заголовному листі до книжки: „Символи и Емблемата“, 1705 г. в виданню „Библиотека А. В. Петрова. Собрание книг, изданных въ царствованіе Петра В., изд. 2, дополненное, съ 34 рисунками“, СПб. 1913.—Заголовний лист. Тут, крім портрета Петра В. в осередку, по боках уміщені: сходяще сонце з яскравими проміннями, орел з орлятком піднімаються до сонця; двухголовий орел з Юрієм на грудях та написом: „приводца на неприятеля“, також щит—„*dux in hostes, pariter ac clupeus*“. Див. П. Пекарскій. Наука и литература въ России при Петрѣ В. СПб. 1862 г., т. II стр. 113. № 69. Таке-ж видання, але з додатками, було передруковано ще два рази в СПб, 1788 і 1811 р.р.

Такого-ж самісінького герба, з виображенням двухголового орла, було напруковано на заголовному листі до „Аритметики“ Магницького („Библиотека А. В. Петрова“, 1913 г., стор. 8), а також де-чим відзначного на заголовному листі до „Описанія артилеріи“ Бринка, 1710 Пор. (там же стор. 14; р. П. Пекарскій, № 62 і 181). Такі-ж самі малюнки були в моді й у виданнях дійсно літературних творів доби Петра В., напр., у панегирику на побіду під Полтавою. Перед заголовком на окремому листі намальовано двухголового орла; на грудях у нього портрет Петра В. (Пекарскій, 365; Пор. А. М. Лобода, „Лекціи по исторіи новой русской литературы“. К. 1910, стор. 18). В зв'язку з цим і в письменстві того часу образ орла робиться розповсюдженим; див. П. Пекарскій, т. I, стор. 438—440; Петро В.—російський орел.

загальне місце, епічний засоб шаблонного характеру. Але цікаво зазначити, що ці обставини легенди погожуються з тогочасними історичними звітками про Лавру: „по штатамъ 60-хъ г.г. полагається въ Лаврѣ 110 монашествующихъ; на лицо же состояло въ 1860 г. 116 ихъ и 305 послушниковъ, да служителей и типографскихъ переплетчиковъ до 100 человекъ, и разныхъ служителей столько же“¹⁾... „Въ лаврскихъ хуторахъ содержалось рогатаго скота 220 штук, лошадей 135. Крестьянъ доходило в недвижимыхъ имѣніяхъ до 56.000“²⁾. „Въ Кіево-Голосѣвской дачѣ 1.145 десятинъ по об'ѣмъ сторонамъ рѣчки Лыбеди“... „Коноплянка (лаврський маєток), въ выгонной чертѣ города, 136 десятинъ..., огороды на Высшей Лыбеди 23 десятины, пещерное—сады на Звѣринцѣ—въ 12½ десятинъ, Темный Лугъ (къ Голосѣвской пустыни) 108 десятинъ“.

Трохи менше число кріпаків-селян та землі лічилося в 60-х р.р. за другими київськими монастирями³⁾.

Йдучи далі в старовину, ми примічаємо нерівномірне, відповідно часові, зменшення володінь, які належали до київських монастирів, а разом з тим і до Лаври. В XVIII ст., до 1786 р., їх було ще досить багачко; перед 1786 р. кріпаків за Лаврою лічилося до 28.510⁴⁾. Але з 1786 р. число їх значно зменшується; тільки збільшується воно в XIX ст., особливо біля 60-х р.р.

Коли з'єднати до купи все вище зазначене, виходить, що покликання легенди на велику силу селян-кріпаків та землі в монастирях Кієва найбільш наближає її до 60-х років XIX ст.

Все це ще раз стверджує нашу думку про те, що в оповіданню про Батія-багатиря яскраво відбилась доба кріпацтва, як дуже свіжа та недавно минула для автора цього оповідання; ця доба залишила в його пам'яті живий слід і зробила міцне вражіття.

Не дивлючись одначе на таке яскраве освітлення легенди про Батія в напрямку певної історичної доби, яка поклала дуже свіжі та яскраві фарби, з під них виступають інші риси, в яких відбилась далеко більша стародавність; разом з тим риси ці застаються неохитними в своєму існуванні на протязі багатьох століть.

Такі мотиви нашої легенди, як збудування Софії та Десятинної, поруйнування їх Батием, виходять далеко за межі доби кріпацтва і через те вимагають дальшого поглиблення аналізу переказу для свого з'ясування. Тому необхідно одхилитись од рис кріпацької доби, про

1) Л. Похилевичъ. Монастыри и церкви г. Кіева, К., 1865, стор. 11; пор. стор. 13, 14, 16, 17, 29.

2) Ibidem, стор. 13.

3) Ibid., стор. 16.

4) М. Евгеній. Описаніе Лавры. Кіевъ. 1826 г., стор. 65.

які була раніш мова, щоб-то зняти пізніше напластування, щоб докопатись до більш стародавніх пластів.

Коли слідом за легендою триматись порядку поглиблення в старовину, виникне перш усього питання: про яке зруйнування Київа, власне його церков, оповідається в легенді про Батія-багатиря?

Адже-ж таких поруйнувань в тій чи іншій мірі історія Київа на всьому протязі свого існування знає багато. Не забудемо при цьому, що наша легенда оповідає про Лавру. „З того часу свята Лаврія—кажуть люде—так запустила, що в ній під пристолом вовчиця дітей виводила“. Коли ж вона могла так вилюдніти та коли, на підставі такого історичного факта, могли це розповідати про неї в народі?

Матір городів—Київ, з його печерським монастирем, має настільки ж довгу історію свого існування, як і вся наша Україна. Особливо незабутні як для історії, так і для свідомости народних мас, такі переломи в життю старовинного Київа, як наступ Батія 1240 р., що повернув в руїни це місто. Ця історична подія, вірна сама по собі, на протязі історичного шляху не стільки з'ясовувалась що до її суті, скільки помалу перетворювалась в легенду. Ця легенда, що найбільш важно, утворювалась вже на сторінках літопису перш, ніж було зарековано її до „науково-історичних“ подій, які дали підвалину для гіпотези Погодіна про вилюднення Київа та всієї України, а також про заселення її зовсім новим плем'ям. Оця книжна літописна легенда не могла не утворити відповідних словесних переказів, як побачимо, коли зробимо розвідку одного з них.

Подивимось же, що це за літописна легенда про знищення Київа Батієм та як вона відбилась в народній творчості? В найстаршій відомості про звоювання Київа Батієм, яку записано в Іпатіївському літопису, оповідається лише про зруйнування Десятинної церкви: склепіння в ній завалилось під тягарем народу, що в ній скупчився. „Взидоша Татарѣ на стѣны и сѣдоша того дне и ноци. гражанѣ же создаша пакы другии град около стое Бѣцѣ. наоутрѣя же прѣдоша на нѣ. и быс бранѣ межи ими велика. людем же оубѣгшимъ на цркъвь. и на комарѣ црквныя и с товары своїми. ѿ тягости повалишася с ними стѣны цркъвныя“¹⁾. Більш ні слова не промовляється про розруйнування Київа в цьому літопису. В пізніших літописних збірниках ми не примічаємо сливе ніяких фактичних додатків, але зате зустрічаємо прикраси та художньо-поетичні подробиці, які поступово нарастають на протязі довгого часу. Вже список літопису Лаврина, що дійшов до нас в редакції кінця XIV ст., в тій частині своїй, яку

¹⁾ „Полн. Собр. Русск. Лѣтопис., изд. Импер. Арх. Ком.“, т. II, вид. 2, СПб. 1908, стор. 785.

зложено не в київській землі, а в ростовській, додає лише кілька спів про грабування церков та поголовне вигублення людности міста; додається це до коротенької замітки про знищення Києва, замість докладного оповідання, яке міститься в Іпатієвському літопису. Особливо характерно відокремлюються додатки загальних частин в оповіданню про зруйнування Києва, яке є в Густинському списковій літопису. Хоч автор при складанню його користувався Іпатієвським списком, одначе до зазначеної вище звістки додає слідуєчі вирази: „татаре изсѣкше людей безъ числа, а прочихъ связанныхъ въ плѣнь поведоша, а градъ Кіевъ огнемъ и монастырѣ всѣ запалиша“. Найбільш цікаві для нас доповнення, як паралелі до словесної легенди, дає Воскресенський літопис, зазначаючи ті подробиці, які подібні до останньої: „иные (гражанѣ) бѣжаша въ дальные страны, иные же крыяхуся въ пещерахъ земныхъ и въ горахъ и въ лѣсахъ“.

Всі ці легендарні напластування ріжнومانітних літописних збірників знаходять для себе конечно завершення в Київському Синописові. Тут вже перед нами цілком закінчене оповідання, що з'єднало в собі всі художні прикраси та додатки загальних частин до історичного зерна фактичної правди, яке покладено в основу. Сумлінно зазначивши на боках сторінок своє джерело—„отъ русскихъ лѣтописцевъ“, Синопис дійсно слідує за ними в своїому викладі, чи то з'єднуючи звістки багатьох з них в одно ціле, чи то переймаючи вже з одного, таким робом скомбінованого, джерела. Ось його оповідання: „Прииде же проклятый Батый съ силою многою подъ Кіевъ, и обступи его, и нача пороки [на маргінесах—„штурмы“] ставити, и бити въ стѣны градскія. Людіе же изъ града крѣпко обороняхуся, а потомъ окрестъ десятинынѣ церкви Пресвятыя Богородицы окопашася; и на палаты церковныя много людей взбѣгоша, яко отъ тяжести ихъ палаты обвалишася, и многихъ побиша“. До цього місця мало не все буква в букву взято з Іпатієвського літопису—можливого джерела того Густинського, з якого теж сливе до слова перейняті, але з новими додатками, що ще більше згущують фарби, слідуєчі рядки Синопису: „а татаре всея Россіи стольный градъ Кіевъ взяша, церкви Божественныя раззориша, градъ и мѣсто огнемъ сожгоша, людей же иныхъ посѣкоша, а иныхъ плѣниша, и все государство Кіевское ни во что обратиша, Богу тако грѣхъ ради челоуѣческихъ попустившу“. Далі йде мова про знищення печерської Лаври¹⁾. Отже з оповідання Іпатієвського літопису про

¹⁾ Заголовок статті: „О разореніи прекрасныя святыя великія чудотворныя Лавры печерскія кіевскія“, 2 вид. 1678 р., стор. 118—119. Цей розділ, як і слідуєчий, що виставляють печерську Лавру за часів наступу, складено автором Синописиса, певніше—джерела його, можливо, хроніки Теодосія Сафоновича.—П. Н. Милуковъ. Главныя теченія русской исторической мысли, 3-е вид. СПб. 1913, стор. 13.

облогу Батием Київа та про розруйнування Десятинної церкви, при допомозі цілої низки легендарних напластунів, до яких приєдналось загальне тяжке вражіння од татарського наступу, знищення та гніту, виросла книжна легенда про повне випюднення Київа та України. Цю легенду зміцнили записи мандрівників-чужоземців, що завітали до Київа в XVI ст. Герберштейн, Гванїні, Ляссота, Гейденштейн та інші яскраво малюють у своїх оповіданнях руїни нагірної частини Київа та висловлюють жаль за занепадом великої слави цього, колись славетного, міста.

Але-ж коли ми уважливо станемо читати літописи, ми зустрінемося з звістками, зовсім протилежними поетично-складеній загальній частині про цілковите знищення Київа та всієї України. Під 1250 р. йде мова про пробування в Видубицькому монастирі Данила Романовича по дорозі в Орду¹⁾; під 1257 р.—про намір його звозувати Київ²⁾; під 1243—49 р.р.—про залежність Київа од Ярослава Всеволодовича на підставі ханського ярлика; під 1249—1263 р.р.—од Олександра Ярославича; під 1263—1271 р.р.—од Ярослава Ярославича. На протязі всього сливе XIV ст. споминаються в літопису київські князі. Крім цього є також, хоч і коротенькі, звістки про існування київських церков та монастирів після наступу Батия. Під 1274 р. повідомляється про висвячення київо-печерського архімандрита Серапіона на архіерея до м. Володимира; під 1289 роком називається другий печерський архімандрит, для XIII ст. вже третій; оповідається про похорони в печерському монастирі багатьох значних осіб, як от князь Скиргайло та інші. Надто важлива для нас в даному разі звістка 1399 р. про одкуп од тої орди Темир-Кутлука, що зробила напад на Київ та київо-печерський монастир, який заплатив татарам „окупу 30 рублевъ“.

Крім того є також низка звісток про те, що в XIII та XIV ст. Київо-Софійського собору не було зруйновано.

Тільки в XV ст. татари двічі заволоділи містом, пограбували його й спалили (1416 і 1482 р.р.). Лише після того чужоземні мандрівники, завітавши до Київа, бачили „слѣды церквей и опустѣвшихъ монастырей и зданій“. Цікаво, що й тоді, серед руїн, уціліли, як пише Ляссота (1594 р.), церкви св. Софії та св. Михаїла. Київо-печерський монастир, зруйнований 1412 р., незабаром було відновлено князем Семеном Олельковичем; зруйнований же вдруге 1482 р. було хутко відбудовано „усиліями духовенства и содѣйствіємъ всѣхъ кїевлянъ“³⁾. В XVI ст. він доходить до росцвіту: „поземельныя владѣнія монастыр-

1) Полн. Собр. Русск. Лѣтоп., вид. 2, т. II. СПб. 1908 р., стор. 806.

2) Ibidem, стор. 838.

3) В. Антонсвичъ. Кїевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI стол. Кїевск. Стар. 1882, т. I, стор. 45.

скої общини досягають громадних розмірів; она владѣть многочисленными землями и угдьями, становясь однимъ изъ самыхъ богатыхъ землевладѣльцевъ великаго княжества литовскаго“.

Певна річ, до цього росвіту Лавра дійшла не зразу. Як свідчать чужоземні мандрівники кінця XV ст. та початку XVI ст., „видны только слѣды развалинь Кіева и церквей его, а Софійській соборъ сдѣлался помѣщеніємъ рогатаго скота, лошадей, собакъ и свиней, теряетъ украшенія отъ дождей, протекающихъ черезъ дырявую крышу. Кое-гдѣ и стѣны уже начали падать“¹⁾.

Ось таке становище Київа та його церков, на наш погляд, найбільше зближається з слідующим виразом легенди про Батія-багатиря: „з того часу свята Лаврія—кажуть люде—так запустила, що в ній під престолом вовчиця дітей виводила“. Те, що оповідається в записках сучасників-чужоземців про Софійський собор, в нашій лєгенді цілком віднесено до Лаври.

Цікаво зазначити, що в одному з варіантів²⁾ до нашого оповідання ми маємо, як і в історичних документах, вказівку ще власне на Софійський собор: „оце Київ, де монастир (alias-собор) Софійський, тридцять літ пустував розбитий, і львиця на хорах дітей привела“, чи в Рулікоського: „Kijow przez 40 lat taką był. puszcza, że w monastyrze (Софійським?) wilczycza wilczęta wywiodła“. З цього ясно, оскільки легко в народній творчості зроблено заміну Софійського собору монастирем, спочатку Софійським-же, а потім Лаврою, все одно як і львиці—„зовчицею“ (wilczycza).

Грунтуючись на цьому, можна висловити догадку про можливість для народної фантазії зробити заміну прибільшеного, на наш погляд, виразу чужоземців про таке вилюднення Київа, що „Софійській соборъ сдѣлался помѣщеніємъ рогатаго скота, лошадей, собакъ и свиней“ більш поетичним виразом про те, що в Софійським соборі, чи то монастирі, чи то в Лаврі, львиця або „вовчиця“ (wilczycza) „під престолом“ чи на хорах „дітей виводила“ (привела, wywiodła).

Таке величезне вражіння на сучасників-письменників та простий люд. можна гадати, зробив власне наступ хана Менгли-Гирея в 1482 р., коли він пограбував та спалив сливе весь Київ з його околицями, печерський монастир, який тоді вилюднів в останне, хоч за часів короля польського Олександра (1501—1505) татари ще раз володіли Київом, лише окремі частини його плюндруючи. Відбудування Лаври сталося

¹⁾ Див. Записки о Московіи С. Герберштейна 1517 и 1526 г., чи А. Гваньїні, 1581 р. Пор. „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей“. Изд. Времен. Ком. для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ, 1874, отд. II, стр. 9, 12, 15, 23 та инш.

²⁾ Про це див. нижче, в розд. II.

в XVI та найбільше в початку XVII ст. за часів архимандритів її Єлисея Плетенецького, Захарії Копистенського та їх наступників.

Звичайно, бували й за цей час для Лаври небезпечні часи. Так, 1630 р., на першому тижню петрівки, поляки, що йшли проти запорожців до Переяслава, мали намір знищити Печерський монастир, але їх в цьому намірі було затримано чудом, яке описано у Кальнофойського¹⁾. Спомин про це чудо Лавра щорічно святкувала, утворюючи процесію навколо монастиря та верхнього міста.

Цей історичний мент уявляється ніби джерелом опозідання про Батія: в ньому Лавра також чудом визволяється од знищення, утворюючи процесію.

Паралель історії та легенди стане ще яснішою, коли ми пригадаємо „квиток“ Батія та сопоставимо його з грамотою, яку було дано польським королем Сигізмундом ще 1522 р. печерському монастирю та козакам і в якій було обіцяно деякі привілеї їм за оборону меж держави від нападу татар. Але, звісно, поляки зрадили цьому обіцянню, і з 1596 р. унія почала робити утиски православної церкви та разом і печерському монастирю. Одступник од православія Київський мітрополіт Михайло Рогоза присвоїв собі титул архимандрита печерського і тому виганяв тодішнього побожного архимандрита Никифора Тура. Печерський монастир Рогозі не покоровився, а Рогоза предав анагемі Никифора та силоміць заволодів кращими монастирськими землями та вгоддями.

Однак, недивлячись на ці турботи, монастир більш до вилюднення не доходив і відплатився тільки страхом та сумуванням. Зруйновань його в пізніші часи історія теж не знає. В пізніші часи більш небезпечними моментами вважаються слідуєчі. 1648 р. війна козаків з поляками утворила те, що Київ перемінно переходив до власности то тих, то других, і це наводило страх на всіх. 1673 р. львівський владика Іосиф Шумлянський випросив у короля Яна Собеського дозвіл на титул печерського архимандрита й присвоїв собі всі вгоддя монастиря. 1676 р. турки та татари загрожували Києву, і все місто поклато надію тільки на оборону Божої матері; її чудотворний образ печерський вперше 1677 р. було винесено з церкви та обнесено навколо верхнього міста. 1686 р., згідно з умовою Москви та Польщі, всі маєтки та волості було одібрано од печерського монастиря. 1703 р. погоріли всі монастирські келії, зосталась лише велика лаврська церква. 1706—9 р.р. загрожувала Києву та Лаврі небезпека од Карла XII, союзника Мазепи. 1718 р. вигорів увесь монастир, якого було відбудовано ще за часів Петра В. Нарешті 1772 р. згоріла лише одна друкарня лаврська.

1) М. Євгеній. Описаніє Лаври, Кієвъ, 1826, стор. 18

Таким чином після пожежи 1482 р., цеб-то на протязі XVI—XIX ст., не може бути мови про поруйнування Києва та вилюднення Лаври, хоч було багато пригод в життю його та його монастирів взагалі.

Отже виходить, що найпізнішими історичними подіями, цеб-то вихідними точками нашої легенди, в її оповіданню про поруйнування київських церков та цілковите вилюднення Лаври аж до того, що вовчиця під престолом виводила дітей, могло бути знищення її Менглі-Гиреєм 1482 р., а в зв'язку з цим зазначене сучасниками користування руїнами церков за для розміщення скотини, коней, собак та свиней. Хоч, можливо, тут є прибільшування, але, як запис сучасника, це для нащадків є історичний документ, навіть вказівка на дійсну подію. Для народної творчості—це тим, більш правдива подія, яка розбудила фантазію в відповідному напрямку, коли було замінено домашню скотину диким звірем (львиця, вовчиця).

Правдоподібності нашого домислу не шкодить очевидно, на перший погляд, протиречність, коли ми в початку легенди, власне в словах її про те, що ченці лаврські приневолювали будувати Софійську та Десятинну церкви, визнаємо одгук відновлення їх в XVII ст. В історії спочатку було, дійсно, поруйнування їх Менглі-Гиреєм 1482 р. і лише потім відбудування остаточно в XVII ст.; в легенді-ж навпаки: спочатку—будування, під яким, можливо, зазначається відбудування їх в XVII ст., а потім—зруйнування Батієм, що можна вважати за одгук подій, які були не пізніш 1482 р. Подібні до цього анахронізми цілком не могли зупинити народної фантазії; не можуть вони також зупинити дослідника народної творчості в його шуканнях можливих історичних джерел, переплутаних переказами.

Версії нашої легенди про будівлю київських церков, власне Софії та потім Десятинної, найбільш точно відповідає історичний момент початку XVII ст., за часів Петра Могили (1633—1647 р.р.); він дійсно піклувався про відбудування Софійського собору, потім Десятинної і инш. Він же впорядкував попований будинок Софійського собору, а на руїнах Десятинної церкви збудував нову невеличку дерев'яну церкву, прибудувавши її до уцілілої кам'яної стіни. Крім того Могила відбудував напіз зруйновану церкву св. Василя (тепер Трьохсвятительська), а потім—Спаса на Берестові.

Таке напружене церковне будівництво в народному визнанні могло, звичайно, перетворитись в думки мало не про первісне будівництво багатьох з цих церков.

Для пізнішого часу ці події початку XVII ст. могли зберегтись або в формі споминок у переказах, або книжні записи могли стати джерелом для народних оповідань, як про повне вилюднення Софій-

ського собору аж до оселення тут звірів, так і про одбудування-відновлення церков у Києві.

Що-ж до способів передавання книжних записів про Київ простому народу, то, на наш погляд, цілком правдоподібним можна вважати повідомлення Ігн. Трусевича про те, що він „во многихъ хатахъ встрѣчалъ собранный кружокъ ремесленниковъ, внимательно прислушивавшихся къ историческимъ разсказамъ, читаемымъ однимъ изъ грамотныхъ товарищей“...¹⁾; „значительное число историческихъ описаній Кіева, жадно читаемыхъ кіевлянами, изгладило изъ памяти преданія“ иншого характеру, крім тих, які складаються на підставі тих матеріалів, що є в книжках²⁾.

До того ж самого напластування в легенді про Батія, яке живиться історичними подіями XVI—XVII в.в., на наш погляд, може бути віднесено також потурченство героя переказу. Після вигнання з Лаври, коли Батій помандрував „в инше царство, в басурменське господарство“, він не тільки сам став басурманом, але зробив велику послугу басурманському цареві, після того як поріднився з ним, одружившись з його дочкою та одержавши, як посаг, половину всього турецького царства.

Одгуки досить частих історичних фактів потурчення українців, що дуже яскраво відбилось в українських думках, вплелись безумовно і в нашу легенду. Ще 1554 р. Тревизіано, посол з Венеції, розказує про турецьку флоту та споминає багатьох із служачих в ньому бідних рабів, що робляться турками, не стерпівши биття й голоду та постійних загроз смертю. (Relationi, Ser. III, Vol. I, 143)³⁾. Деякі з ренегатів займали високе службове становище. Так, наприклад, в хроніці Іоахима Більського говориться, що 1595 р. турки прислали для переговорів з поляками потурченого козака (Joach. Bielskiego—Dalszy ciąg kroniki Polskiej, стор. 246). За часів царювання Сулеймана I Величного (1520—1566) та Селіма II (1566—1574), цеб-то за доби найбільшої могутності турків мало не всі вищі урядовці були ренегати. За той час з „руських“ ренегатів відомі: Гасан-Паша, намістник Іємена, та євнух Джафер-Паша, можливо—як раз українці. (Hammer, Geschichte d. Osm. Reiches, III, 614). За пізніших часів відомий (в початку XVIII ст., 1703 р.) великий візір Ахмед, „руський“ з походження (Hammer, op. cit., VII, 95)⁴⁾.

1) Народныя легенды про Кіевъ и его окрестности. „Кіевлянинъ“, 1866, № 6.

2) Ibidem.

3) В. Антонович и М. Драгомановъ. Историческія пѣсни малорусскаго народа. Кіевъ. 1874, т. I, стор. 224.

4) Ibidem, стор. 225.

Цілу низку одбивання таких історичних фактів ми примічаємо в українській народній поезії, наприклад, у думах. Так, у думі „Плач невільників на турецькій каторзі“¹⁾ ми зустрічаємось із „пашою: недовірком християнським“—ренегатом, який розуміє руську мову. В думі „Побіг Самійла Кішки з турецької неволі“ говориться про сотника Ляха-Бутурлака, який потурчився та побусурманився, перетерпівши „много літ неволі“. Він став навіть ключником галерським, цеб-то доглядачем за порядком на галері²⁾—четвертою особою серед вільних урядовців на галері.

Крім того, лише почасти подібний до нашої легенди мотив, що ніби Батій одружився з дочкою басурманського царя, маємо й у думі „Байда“, де

Цар Турецький к нему присилає,
Байду к собі підмовляє:
—„Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Возьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку“³⁾.

Проте далі Байда, що зостався вірним рідній вірі, є протилежний потурченцеві Батієві. Поданий нами мотив з думи про Байду має

1) Ibidem, стор. 88—91.

2) Ibidem, стор. 224.

3) Ibid., стор. 145; проте, це—мотив казочного характеру; порівн. стор. 156. З паралелів легендарно-оповідального змісту вкажемо ще на дуже цікаву стародавню „Повѣсть о нѣкоемъ презвитерѣ, впавшемъ въ тяжкій грѣхъ“, яку вставлено в російський переклад з польського Wielkiego Zwierziadła. Герой її—піп Тимофій, родом з Володимира. Коли він згвалтував дочку значного чоловіка, то злякався кари й осідлав коня, передягнувся воякою та втік до Казані в турецьку землю (діялось це ще за часів Грозного в XVI ст., а повість складено мабуть в XVII ст.). Там він, як і наш Батій (за др. варіантом—послушник Лаври), прийняв басурманську віру, одружився одразу з двома та став служити казанському татарському цареві. Як самий хоробрий „воевода татарський“, він „воеваль страны стечествія свого“, як і Батій (у легенді)... Коли-ж здумав повернутись на рідну сторону, то одержав від хлопчика, якого зустрів, грамоту (вона хоча й подібна що до загального зовнішнього характеру до „квитка“ Батія, одначе й відрізняється від нього, бо то була грамота з розрешенням від гріхів). Ренегат Тимофій, як тільки zobачив грамоту, як і Батій свій квиток, зараз же вмер (Батій лопнув).

Звертаючи увагу на те, що до наших часів не збереглося українських записів „повѣсти о презвитерѣ Тимоееѣ“, яка походить з північної Росії, все ж таки можна гадати, що вона була відома на Україні в XVII ст. Підставою для цієї гадки може бути присутність її в складі російського перекладу Великого Зеркала та його популярність не тільки в російській, а й у українській літературі XVII ст. Нарешті можливий був також і обмін списками. Звичайно це лише один домисел, який вимагає для свого ствердження дальніших розвідок в обсягу цього мало дослідженого питання.

крім того ще й інші паралелі, зближуючись з іншими формами українського та мабуть і міжнародового епосу, який одначе прийняв в даному разі певну етнографічну окраску. В низці колядок, що записані П. Чубинським в кінці 60-х років минулого століття в Київській та сумежних губерніях, між иншим про героя їх, що зветься „пишним, гордим, славним паничом Іваном (Івашко)“, читаємо слідує:

Як загледів його да турецький король:
 „Колиб же я знав, чий син конем грав,
 Доб я за його свою дочку оддав,
 Половину царства дав, половину панства дав?“

З погляду на такі пісенні паралелі до нашої легенди можна вважати цей мотив у ній за загальну народно-поетичну вставку. Саму ж легенду про Батія можна приблизно відносити до XVI—XVII в.в., коли могло бути складено думу про Байду. Про цю ж козацько-запоріжську добу свідчить також назвисько Батія „багатирилицар“, що дав йому складач переказу, пославшись ніби на старця-ченця, який вчитав про те в „книжках“.

Отже, як бачимо, в легенді про Батія, крім самого свіжого та пізнішого напластування з доби кріпацтва, близької до 1861 року,—доби, яка дала самі яскраві побутові фарби та загальний фон, що проходить через увесь переказ, ми маємо можливість, знявши цей верхній пласт, визначити стародавніший історичний кістяк того народнього твору. Такі одгуки певних історичних подій, що тим чи иншим робом відбилися у легенді про Батія, як зруйнування Києва, власне церков—Софії та Десятинної, з'осібна ж і перш усього цілковите вилюднення Лаври (=Софії) аж до того, що під престолом (чи на хорах) вовчиця (чи львиця) привела дітей; далі—потурчення героя переказу і в зв'язку з тим будовання (=відбудовання) київських церков—все це зв'язує нашу легенду з добою козацтва XVI—XVII в.в., яка тільки єдина підходить до тої групи подій, що яскраво відбивається в українській народній творчості. Ще видавці „Исторических пѣсень малорусскаго народа“ В. Антонович та М. Драгоманів в поясненнях до них, на підставі аналізу всього надрукованого їми матеріалу, зауважили, що енергійна участь українського народу в своїй історії визначається як раз у формі козацького руху кінця XVI та XVII ст. Реально-історичний характер, яким в значній мірі відзначається український народній епос, як раз і з'ясовується саме тим, що в ньому відбився досить виразно той козацький рух.

Коли це твердження може показатись надто категоричним, а самий принцип—шукати одбитку історії в піснях, наприклад відносно

князівсько-дружинного епосу,¹⁾ прибільшеним, то відносно деяких пісень та легенд, як легенда про Михайлика й золоті ворота, або споріднена з нею, але невідома видавцям, наша легенда про Батія, вказівка видавців є досить правдоподібною.

Попередній аналіз легенди почасти підтвердив це вже тим, що дав для нас такий упереджений висновок. Коли в легенді про Батія панує дух пізнішої історичної доби кріпацтва, яка яскраво тут відбилась та надає переказові реально-побутовий відтінок у змалюванні „кріпаків“, що працювали на монастирських роботах, то сама суть легенди, яка встановлює міцну підвалину для пізніших напластувань, виявляється більш історичною, і крім того вона значно старше самого кріпацтва, що на Україні з'явилося пізніш.

Отже ця старіша основа нашої легенди, як показав її аналіз, уявляється більш перенятою з книжних джерел історичного змісту, ніж фактом пізнішого народно-побутового напластування—одгука не тільки кріпацтва, але й визволення з нього селян в особі символічного героя переказу, що одержав „вольну“.

Коли ця остання формація може бути певно датована добою 60-х років (з 1861-го до 70-х р.р.), то заслонена нею старіша історично-книжна основа легенди підводить нас уже до менш певної з хронологічного боку доби, не старішої 1482 р.—приблизно згідно з вихідним пунктом цілковитого вилюднення Лаври; це могло вже відбитись в оповіданні, яке зложено на ґрунті цих подій кінця XV ст., в XVI та на початку XVII в.в. Звідси виходить, що для згрупування споминів про всі ці події, переказ міг житись книжними історичними оповіданнями, а разом стати джерелом нашої легенди лише в XVII ст., як раз за доби найвищого розцвіту легендарних мотивів, на ґрунті книжно-монастирському, що в сей час як раз в кийво-печерській Лаврі набуває собі вищого ступіня розвитку.

Отже легенда про Батія уявляється нам релігійним оповіданням історичного характеру, яке зложено в XVII ст. Але надалі в історії свого розвитку її ускладнено пізнішими напластуваннями, які відбили реально-побутові риси кріпацької доби в народно-символічному образі Батія, що одержує „вольну“, цеб-то визволення від кріпацького стану.

На цьому можна було б і закінчити наш аналіз легенди про Батія, колиб не саме ймення героя, яке стоїть дуже близько до історичного Батія. Мало того, „Батій“ є народня вимова книжного „Ба-

1) Порівн. напр. А. А. Котляревського „Отчетъ о присужденіи наградъ гр. Уварова“, 1877, „Сборникъ отдѣленія русскъ яз. и словесности Имп. Акад. Наукъ“, т. 48, 1890, стор. 416—431.

тий" 1). Самі обставини, в яких змальовано в легенді „бусурменського царя“ Батія, що йде з військом на „городи хрестянські“, щоб „Київ з церквами золотоголавими звоювати“; а після руйнує Софію та Десятинну, доводять нас ніби до історичного Батія та його наступу на Київ 1240 року.

Дійсно, висловлене нами цілком вичерпує всі частини легенди, які можуть бути віднесені до походу Батія XIII ст. З приводу такої недостачи було б легко просто визнати їх цілком пізнішими пригадуваннями в XVII ст. подій, що дійсно були в XIII ст. Ці спомини в такій формі та на протязі такого довгого часу було неможливо зберегти для народної пам'яті, тоді як в книжках вони могли зберегтись. Отже з книжних джерел спомини ці міг легко перейняти народ, як і оповідання про вилюднення Лаври аж до розведення в ній звірів.

Це тим більш правдоподібно, що деяка київська старовина, зв'язана з іменням Батія, свідчить, що на ній відбилися не словесні оповідання, які зберегла народня пам'ять, а антикварні пригадування книжників XVII ст.

Дуже цікава, наприклад, назва київських воріт так званого Володимироваго города, які були там, де перехрещуються вулиці Велика Володимирська та Велика Житомирська. Ці київські ворота називалися ще Батиевими. Але коли це було? Ось у цьому вся загадка.

„Со времени разоренія города (Кіева) татарами (1240 г.)“—читаємо в „Описаніи Кіева“ Н. Закревського 2)—„извѣстны они въ народѣ подъ названіемъ Батиевыхъ, но нѣкоторые именують ихъ Миниховыми, потому что этотъ графъ съ 1732—1737 г.г. исправиль укрѣпленія стараго Кіева“. Але в другому місці в того-ж Закревського ми читаємо вже і де-що инше: „Батиевы ворота назывались такъ въ XVIII в. 3). Так і не розібрати, коли-ж кінець кінцем вони називались Батиевими, з'осібна-ж у XVIII ст.—чи звали їх воротами Батія чи Миниха? Одне тільки в твердженнях Закревського не викликає сумніву—те, де він не безпідставно говорить, а де посилається на певний документ: „по офіційальній Росписи Кіева 1682 года эти ворота названы Софійскими“ 4).

Така неозначеність вказівок є і в М. А. Максимовича, який слідом за Закревським стверджує, що „ворота сїи въ прошедшемъ столѣтїи (себ-то в XIII в., Ф. С.) назывались Кіевскими воротами, а также и

1) Порівн. Г. Ляскоронській. Прошлое Триполья и окрестныя о немъ легенды. Ж. 1900, стор. 20, прим. 2.

2) Н. Закревській. Описаніе Кіева. Кіевъ, т. I, стор. 201.

3) Ibidem, стор. 374; пор. 438.

4) Ibidem, стор. 201; порівн. ст. 61.

Батыєвими“¹⁾. „Камення, такъ называємыя (sic! коли-ж?) Батыєвы ворота, на планѣ Кієва 1745 года названы Кієвскими“²⁾.

Виходить, що в XVIII ст. ті ж самі ворота мали дві назви: Київські і Миниха. Але навряд чи вони одночасно мали ще й третю назву — Батієвих.

При такій плутанині цілком розумна обережність В. Щербини, який на плані старовинного Київа, що був зложений 1840 р. М. А. Максимовичем, під № 10 визначає: „Кієвскія (впослѣдствіи прозванія Батыєвими) врата Владимірова города“³⁾. Незайва ця обережність не дає, звичайно, певної відповіді; нею підкреслюється тільки неможливість точно датувати, коли ж саме появилась назва воріт— Батієвими.

Таж сама невиразність здібує нас і в питанню про час знищення їх. На думку Закревського⁴⁾ це було 1856 року; Максимович гадає, що „остатокъ ихъ существовалъ еще въ прошломъ столѣтїи и разобранъ уже при комендантѣ Массе въ 1799 г.“⁵⁾.

Так, шляхом взаємних суперечок, легко довести скептиків до сумніву навіть в тому, чи дійсно вони існували весь час. Але ми обмежимось лише сумнівом в існуванні їх назви „Батієві“, принаймні „од часів поруйнування міста татарами“ 1240 р. аж до XVII ст., а при такій довгочасній традиції, що було б цілком звичайно—і до знищення їх 1799 р., чи 1856 р., що в даному разі однаково⁶⁾.

Оця назва київських воріт Батієвими цінна для нас можливою народністю свого характеру, коли існували ще й інші подібні назви, як у самому Київі, так і в околицях його. І дійсно, той же Закревський оповідає, що „куча кургановъ за Лыбедью, близь Васильковской дороги, носить названіє Батыєвыхъ“⁷⁾.

Подане повідомлення його підтверджується назвою, яка збереглась і до нашого часу,—гори, що є на Соломенці, а саме—„Батієвої“. Небіжчик В. Б. Антонович висловив один раз в розмові з Л. П. Добро-

1) Собрание сочинений. Кієвъ, т. II, 1877 г., стор. 101.

2) Ibidem, стор. 101, примітка.

3) „Описание Кієва“. Кієвъ, т. I, стор. 374, пор. 61 і 201.

4) Op. cit., стор. 374.

5) Собрание сочинений, т. II, стор. 101.

6) Коли літом 1913 р. було наново оплановано вулиці В. Володимирську та В. Житомирську, то було знайдено на ріжку цих вулиць сліди якихось стародавніх будівель, що їх визнано місцевим археологом А. Д. Ертелем останками стародавніх воріт, які називались Батієвими. Чи не є це ті зруйновані ворота, про які писав А. Максимович, що вони існували в XVIII ст. та були розібрані за часів коменданта Массе 1799 р.?

7) Описание Кієва, т. I, стор. 438.

вольським своєю догадкою: „на цій горі, здається мені, спинився з військом Батий, коли обложив Київ“.

Показують ще на містечко Батієво, поблизу Київа, біля Монастирища, яке відомо нам з 1600 року¹⁾.

Але всі ці, можливо, цілком народні назви, які зміцнили в пам'яті українського народу ймення Батія, ще не можуть сами по собі стверджувати, що в легенді про Батія ми маємо цілком історичні традиційні пригадування. Виникає питання: чи не є це ймення в нашій легенді не стільки історичним, як епічним?

Відповідь на це питання стане більше можливою, коли переглянути нашу легенду про Батія-багатиря в паралельному порівнянні з легендою про Михайлика й Золоті ворота, з якою перша має де-що спільне, а іноді—здається—й генетично близьке.

(Далі буде).

---

¹⁾ Див. Źródła Dziejowe, т. XXI, st. 52, 90, 284, 478, 479, 480, 481.

† Олександра Яковлевна Єфименкова (1848—1918).

(Оцінка її наукових праць¹).

О. Я. Єфименкова народилася в р. 1848-му, в с. Варзуга, Архангельської губ., в сім'ї повітового урядовця. Скінчила вона Архангельську гімназію, після чого 5 років була навчителькою мійської школи в Холмогорах. Року 1870-го О. Я. вийшла заміж за П. С. Єфименка, відомого українського етнографа, і під його проводом почала свою наукову діяльність. Олександрі Яковлевні довелося працювати в виключно гарних умовах, бо вона мала змогу користуватися, як дуже цінними матеріалами, зібраними П. С., так і його вказівками, особливо цікавими в галузі етнографії й української історії; цим пояснюється й напрямок її наукових праць, з початку в галузі російської етнографії або фольклору, а потім історії північно-російської й української, переважно культурної, економічної й побутової. Починаючи від р. 1879-го О. Я. працює переважно над українською історією; всього працювала О. Я. мало не 50 років, за який час надруковано багатько її наукових творів. В 1907 році Олександрю Яковлевну запрошено було викладати українську історію на Петербурзьких Вищих Жіночих курсах, де вона й працювала до часів революції, коли в неї ослабли очі. Тоді вона оселилася на хуторі біля Вовчої на Харківщині, де займалася виключно педагогічно-науковою працею, написавши гарний підручник для сільських шкіл Слобожанщини. Там її було вбито в грудні 1918 року.

Після цього короткого огляду її життя звертаємось до оцінки наукових праць О. Я., розкласифікувавши їх для цього по відділах.

---

¹) Цей некролог складений мною на підставі моєї офіційної записки про наукові праці О. Я. Єфименкової, за які вона одержала ступінь доктора руської історії honoris causa в Харківському університеті („Зап. Харьк. У-та“, 1910, кн. 2).

I.

Першою помітною працею О. Я. були збірники матеріалів до етнографії та юридичного побуту людности на Архангельщині— „Артели Архангельской губ“. Спеціаліст в питанню про артїлі в Росії проф. Ісаєв визнає цю працю за зразкову що до методів. В передмові О. Я. аналізує артільну термінологію й зазначає джерела своєї праці: крім матеріалів П. С. Єфименка й інших, були матеріали, зібрані й О. Я. Автор розділяє дані про артїлі на кілька відділів і перед кожним викладає історичні відомости, здобуті переважно з місцевих актів, як друкваних, так і невиданих: напр., джерелами історичного нарису про артїлі для влову морських звірят були для неї невидані холмогорські акти, прибутково-видаткові книжки „Архієрейского дома XVII вѣка“. В додатках знаходиться докладна бібліографія. Історичний нарис організації артїлей для влову риби визначається також своєю докладністю.

Відомий економіст проф. А. Ісаєв вважає працю О. Я. про артїлі Архангельщини за найціннішу серед інших подібних. „Особливу увагу“, пише він, „звертають на себе праці п. Єфименкової, які з'являються прекрасним нарисом артїлей Архангельщини; монографії п. Єфименкової можна визнати справді зразковими“. І він широко користується описаннями архангельських артїлей О. Я.

Таким чином не тільки економісти або юристи, але й історики знаходять для себе цінний матеріал в цих працях Єфименкової.

В другому збірникові О. Я. описує юридичні звичаї чужородців Архангельщини: Лопарів, Корелів та Самоїдів.

II.

Другу групу праць О. Я. складають монографії з обсягу звичаєвого права. До неї відносяться статті: 1) Народні юридичні погляди на шлюб; 2) Жінка в селянській родині; 3) Родинні поділи; 4) Трудове начало в народньому звичаєвому праві; 5) Суб'єктивізм у російському звичаєвому праві.

Матеріали для цих праць автор здобував або безпосередньо від людности Архангельщини, або через Архангельський статистичний комітет. Ці праці звернули на себе увагу вчених спеціалістів, особливо істориків російського права й юристів, які працюють над російським звичаєвим правом. По більшості, ці спеціалісти не згожувалися з висновками О. Я., але серйозно рахувалися з ними. Напр. проф. Пахман в своїй відомій книжці „Обычное гражданское право въ Россіи“ полемізує з О. Я. з приводу основної думки її статті про трудову основу, але він же не раз посилається на праці О. Я.

К. П. Побідоносцев в своїм „Курсь гражданского права“ розбираючи статтю О. Я. про народні погляди на шлюб, вважає її за дуже цікаву, але не згожується з основною думкою автора про умовний характер шлюбу в народніх поглядах; про те він згожується з тими висновками О. Я., які торкаються не церковної, а громадської сфери шлюбу.

На цю статтю звернув увагу також і відомий дослідувач російського звичаєвого права Е. Якушкин. „В цій гарній статті, пише він, докладно викладено умовну форму шлюбу й відношення до неї сучасного законодавства, але значіння шлюбу й вінчання вияснено мало“.

Ми бачимо, що юристи поставилися досить критично до висновків О. Я. Але серед новіших праць в обсягу юридичного фольклора прийнято навіть положення О. Я. про працю, як одно з джерел права власності в юридичних поглядах російського селянства; а це положення викликало найбільш суперечок. Цим висновком О. Я. користуються й при розв'язанні питання про джерела походження первісної власності, за які вважають з одного боку працю, з другого — захоплення (привлащення). В своїм курсі етнографії М. Харузин каже: „В Росії вийшла велика суперечка з приводу теорії О. Я. Єфименкової, яка перша встановила принцип праці в російській селянській родині“. Ця теорія має особливу цікавість. Вона й раніш і досі відіграє значну роль, крім того вона торкається й загальних питань, основних в розвитку власності.

В зведенім виданні своїх статей з обсягу звичаєвого права О. Я. Єфименкова сама відповідає своїм опонентам і покликається на досліді німецького вченого Роберта Шельвіна „Arbeit und sein Recht“.

III.

Вище згадані праці були мов-би школою для чисто історичного досліді небіжциці — „Про селянське землеволодіння на далекій півночі“. Це докладна монографія в 200 сторінок, для якої автор повинен був поринути на 2 роки в архівні документи, щоб вивчити питання про общину. Праця над здобутими матеріялами переконала О. Я., що община не єсть первісна форма російського землеволодіння, а перед нею існувала форма, яку відкрито О. Я. і яку вона назвала „дольнымъ землевладѣніемъ“. Для цієї праці О. Я., скористувалася невиданими стародавніми документами, що переховувалися в архівах Архангельщини. Зібрані матеріяли охоплюють XVI, XVII і XVIII віки й разом з надрукованими поповнюють матеріял, який знаходиться в „писцовыхъ книгахъ“ бувшої Новгородської землі.

Пособляло О. Я. в її праці також безпосереднє ознайомлення з побутом селян на Архангельщині, а власна інтуїція допомогла їй іти

своїм шляхом і там, де в науці висловлювалися протилежні її висновкам погляди.

В своїм досліді О. Я. докладно описує селянське землеволодіння на півночі Архангельщини, починаючи від Новгородської влади й до XIX віку, переважно за XVI—XVIII віки. Але ця праця не має виключно місцевого характеру: маючи всі вартості областної монографії, вона дає багато матеріалу для в'яснення загальної еволюції форм селянського землеволодіння в Росії, завдяки широкому досвіду автора в сферах історичного життя не тільки російського, але й інших слов'янських і західно-європейських народів.

Щоб пояснити характер селянського землеволодіння на Архангельщині за Московський період, О. Я. дає з початку короткий нарис колонізації Двинської землі в новгородську добу, коли склалася велика боярська землевласність і дрібна— боярських половинників і своєземців.

Московське завоювання перевернуло всі основи землеволодіння Двинської землі; боярщини були конфісковані, замість боярського стало великокняже землеволодіння, а половники й своєземці поробилися „государевими крест'янами“.

Найціннішою частиною праці являється та, яка характеризує форми селянського землеволодіння. Насамперед автор встановлює характер сучасного хліборобства на Архангельщині, на якому так виразно відбиваються умови місцевої природи—клімата: воно характеризується щирою любов'ю до нього селянина і відносно великою інтенсифікацією господарства, вже в XVI—XVII віках. Селища мають цілком архаїчний характер доби „писцовыхъ книгъ“; переважно зустрічаються села („деревни“), як цілковита земельна одиниця, на чолі якої стоїть двір, або декілька дворів, чи до яких належать всі землі і угоди (грунти). На думку О. Я. всі ці земельні угоди притягнені до села „трудовимъ захватомъ“. Тут О. Я. сперечається з відомим дослідувачем північної російської общини П. Соколовським з приводу його думки, що сільська земельна організація була общинною; за основну земельну одиницю він приймає волостну общину на зразок германської марки Маурера.

О. Я. доводить, що поземельна сільська організація була не общинною в точному розумінні слова, а являла собою особливу форму, з якої пізніше могла утворитися община. Для пояснення цього О. Я. посилається на певний матеріал: матеріал цей—„веревныя книги“. Для цієї особливої форми землеволодіння О. Я. встановлює особливу назву—„долевое землевладѣніе“, тому що в основу його покладалися частки, кожного дворища, або рівні між собою, або в кротному відношенні один до другого ($\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$).

В першому розділі О. Я. докладно описує „долевое землевладѣніе“, дає аналогію відкритої нею долевої форми ведикоросійського

землеволодіння з старогерманським „mansus“ (двір), який описує Маурер. Долеву форму великоруського землеволодіння О. Я. називає матерньою—відносно общинного й подворно-участкового землеволодіння і цією гіпотезою прокладає новий шлях для розв'язання питання про справжній характер староруського землеволодіння (до XV віку).

В слідуючих 10-ти розділах докладно оповідається про історію селянського землеволодіння на Архангельщині, а також про землеволодіння великих землевласників та монастирів і про особливі шляхи, якими йшло закріпощення селянства про розпад долевого землеволодіння та про переведення селян на общину.

Вищезгадану працю О. Я. треба визнати цінним вкладом в науку російської історії та історії російського права. Вона дає новий цінний рукописний матеріал і було б дуже бажано, щоб його було надруковано в його первісному вигляді. О. Я. не тільки систематизує новий матеріал, вона критично розбирає й попередні погляди та дає свою теорію селянського землеволодіння на далекій півночі.

Як кожний оригінальний твір, і праця О. Я. викликала критику деяких учених, між якими особливо слід зазначити В. І. Сергієвича. В. І. Сергієвич в III-му томі „Древностей русскаго права“ присвячує цілий розділ критичному розбору всіх праць про общину і між іншими і праці О. Я. Він каже: „описана в „веревныхъ книгахъ“ (відкритих О. Я. Єфименковою) сільська організація являє собою тип стародавньої руської організації, в цьому не може бути сумніву“. Він тільки не згожується з тим, що ця організація була общиною, а також і з думкою О. Я. про початок „складничества“; В. І. Сергієвич указує на інші умови сформування долевого землеволодіння крім основи—поділу загального майна між кривними родичами. Але взагалі В. І. Сергієвич дав дуже добре заключення про працю О. Я. Єфименкової, що дуже цінно, бо про інші праці в цій галузі, які було написано відомими професорами, він висловлювався дуже суворо.

IV.

Останню, саму численну групу праць О. Я. складають монографії з історії України. Ці праці надруковано й видано окремим виданням в 2-х книгах під заголовком „Южная Русь“, і вони й придбали О. Я. почесну славу в українській історичній науці. Не можна визнати випадковим, що серія праць О. Я. з української історії починається біографією проф. В. Б. Антоновича. Це сама рання стаття О. Я., яка відноситься до української історіографії. Стаття виявляє докладне знайомство небіжчиці з численними працями цього патріарха новішої української історії. О. Я. дає коротку, але яскраву характеристику В. Б. Антоновича, як ученого дослідувача, відзначаючи в його

працях гармонію між ідеєю й фактами, коли ідея сама по собі витікає з правильної наукової систематизації критично перевіреного матеріялу.

Через те, що до праць В. Б. Антоновича додавалися й відкриті їм в архівах акти, а також і через те, що В. Б. Антонович розробляв тільки на їх підставі певні історичні питання, зрозуміло, що О. Я. могла скористуватися цими матеріялами, як і іншими подібними, а також і висновками спеціалістів, щоб освітити перед широким громадянством ті важливі питання з української історії, які могли зацікавити не одних тільки спеціалістів. Так я уявляю собі початок перших праць О. Я. в царині української історії; видно, що вона мала на увазі не спеціаліста, а взагалі освіченого читача.

Такий характер має й досить простора монографія О. Я. 1872 року — „Изъ истории борьбы малорусскаго народа, съ поляками“, який систематично описує Гайдамаччину й Коліївщину. Основою для цієї праці були спеціальні досліді й акти, видані В. Б. Антоновичем (про селян XVIII в. та про Гайдамаччину). За головне джерело для неї був 1-ий том „Архива Юго-западной Руси“ з актами про гайдамаків; для подій Коліївщини вона користувалася й польськими мемуарами. Але О. Я. не тільки підтримала висновки спеціаліста, а й самостійно пояснила події в їх внутрішньому, органічному зв'язку, дала багацько пояснень, необхідних для зрозуміння головної ідеї та питань, з нею зв'язаних. В цій праці О. Я. вміло скористувалася, для освітлення Гайдамаччини, і деякими матеріялами з „Архива Малороссійской Коллегии“. На основі всього цього матеріялу О. Я. встановила причину руху й дала нарис його розвитку й кінця. Вона критично ставилася до питань, не ідеалізуючи героїв цього руху, а виявляючи суть його, як соціально-економічного, національного і релігійного моменту.

Друга докладна монографія О. Я. „Очеркъ истории правобережной Украины“ (144 стор.) має теж не спеціальний, а загальний характер і являє собою критичне вияснення важливіших подій цієї доби — Люблинської й Церковної Унії, козацького руху Богдана Хмельницького, Руїни й Гайдамаччини. Тут О. Я. не дала майже нічого нового, бо поставила метою тільки викладання й вияснення важливіших подій цього історичного моменту.

Більш самостійною й оригінальною являється друга праця О. Я. — історичний нарис південно-руських братств. Там вона зупиняється з особливою увагою на встановленні органічного зв'язку між первісними братськими організаціями й пізнішими братствами, що вийшли на боротьбу за національні інтереси українського народу проти його ополчення, а ці братства О. Я. зв'язує з існуючими й тепер братствами й оповідає, як вони помалу занепадали на правому березі Дніпра, потім тимчасово відродилися, а далі перетворилися на ліво-

бережній Україні і Слобожанщині в цехові та церковні братства, які дбали про прикрасу церков, про утримання шкіл та шпиталів. Ці братства мали велике значіння для культури й моралі українського народу тому, що вони покладали в основу своєї діяльності широкий моральний принцип і переводили його в життя в громадських формах. Цікаві й спостереження О. Я. над сучасними цеховими та братськими організаціями, в тім числі й над так званою „парубоцькою громадою“; але це вже „жалкіе обломки формъ, изъ которыхъ все болѣе улечивается животворящій ихъ духъ“. Що до питання—про походження братств, то О. Я. не задовольняється висновками попередніх дослідувачів: Флерова, який виводив братства з християнських „вечерь любви“ й С. М. Соловйова, який виводив їх із староруських братчин.

На підставі даних Богишича й Вільда О. Я. описує південно-слов'янське родове братство в порівнянні з данськими братствами для захисту—*Schutzgilden*. В зв'язку з ними О. Я. ставить і українські братства. В супереч пануючому погляду О. Я. вважає цехові організацію явищем самостійним, а не позиченим у Германії. Проти цього можна сперечатися, але залишається в силі висновок автора, що українське братство не єсть явище одиноке.

Однакове значіння з цієїю монографією про братства має історичний нарис „Малорусское дворянство и его судьба“. Це талонovitий яскравий етюд про походження українського дворянства. Після цього виданий був спеціальний дослід на цю ж тему Д. П. Міллера, але загальний зміст цього важливого процесу з'ясовано О. Я. так правдиво, що навряд чи наступні досліджування змінять що-небудь по суті. О. Я. спочатку вияснює, що стара шляхта не брала участі в утворенні українського дворянства, до якого вона лише приєдналася пізніше і то не вся; потім, на підставі документів, О. Я. доводить, що нове українське дворянство цілком утворилося з військового козацького уряду, з початку виборного, а далі й призначуваного.

О. Я. не тільки виявляє перед нами цей процес, але й зазначає причини, що визвали його до життя. Разом з небіжчиком О. М. Лазаревським, О. Я. показує негативний бік цього процесу, кажучи її влучними словами—„содержаніе того волшебного котла, въ которомъ перекипала болѣе удачливая часть козачества, превращаясь въ благородное дворянство“.

В основі цього процесу було утворення всякими способами великої земельної власності й закріпощення посполитих, при чім „тоненькая ниточка зависимости, первоначально связавшая пана съ посполитымъ, обратилась въ мертвую петлю“. Потім пани одгородилися від народу зовнішнім глянцем культурности, а там скористувалися

новими російськими законами, які поширювали право дворянства й на козацьку старшину.

Інші, досить численні праці О. Я.—чисто спеціальні статті, які ґрунтуються головним чином на архівних матеріалах, відкритих самим автором переважно в архіві „Малоросійської Коллегії“. На межі більш загальних і спеціальних студій стоїть стаття О. Я. „Народный судъ въ Западной Руси“ (45 стор.). Для цієї статті О. Я. скористувалася актами про копні суди, які обхоплюють протяг часу від 1552 до 1702 року; крім того О. Я. скористувалася й старими матеріалами про копні суди, що були видані в „Архивъ Юго-Западной Россіи“ Іванішевим.

О. Я. дала коротку характеристику копного суду і, щоб оглянути походження його в історичній перспективі, користується працями Гримма, Мацієвського, Иречка—з історії німецького, польського та чеського права. Доповненням до цієї праці являється стаття спеціального характеру „Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ“. Тут О. Я. зв'язує історію побуту з етнографією.

Значне місце займають праці О. Я. в дослідженні історії землеволодіння на Україні. Головна стаття—„Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси“.

Провідна думка цієї статті є встановлення аналогії литовсько-руського „дворищного“ землеволодіння з великоросійським „долевым“, що було в дворищах на півночі в Росії. Щоб характеризувати дворищне землеволодіння литовської Русі, О. Я. користується первісними джерелами—ревізією волинських замків, виданою Яблоновським, ревізією пущ, „писцовими книгами“ пінськими й клецькими та инш. Все це—пам'ятки XVI віку; схема та ж сама, що й на півночі. Далі автор показує нам розпад дворищної форми головним чином під впливом „волочної“ системи, яка прийшла її замінити і, нарешті, знаходить наслідки дворищного землеволодіння і в лівобережній Україні; цим же питанням присвячена праця проф. І. В. Лучицького і моя стаття „Займанщина въ лѣвобережной Украинѣ“. Між иншим слід зазначити, що О. Я. сперечалася з проф. І. В. Лучицьким з приводу того, що він змішував общинне й спільне землеволодіння на Україні.

В статті „Архаическія формы землевладѣнія у германцевъ и славянъ“ О. Я. ознайомила нас із змістом капітальної праці відомого Берлінського професора Августа Мейцена, в якій розглядається так зван. *gewandorf*—кланове село; на думку проф. Мейцена такий тип села існував тільки в Германії, і слов'яне про нього не відали. О. Я. сперечається з Мейценом і доводить, що кланове село цілком аналогічне північно-російському, про яке вона оповідала в студії „Окрестьянскомъ землевладѣніи на крайнемъ Сѣверѣ“. Стаття „Литовско-русскіе данники и ихъ дани“ має своєю основою широкий матеріал,

виданий проф. М. С. Грушевським, а також 2-й том 7-ої частини „Архива Юг.-Зап. Росіи“ та інші раніш видані первісні джерела. Ця стаття дуже цікава ще тим, що підтверджує переконання новіших дослідувачів литовсько-руської доби нашої історії, а саме: як раз литовська (а не московська) Русь зберегла традиції й форми великокняжої київської Русі.

До більш стародавньої доби української історії відноситься ще одна невелика стаття О. Я.—„Бѣдствія євреєвъ въ Южной Руси XVII вѣка“. Останні праці О. Я. присвячені історії лівобережної й слобідської України, й джерелами для них були документи з Харківського історичного архіву. Стаття „Турбаевская катастрофа“ може бути зразком блискучого оброблення архівних матеріалів: на 30 друков. сторінках автор викладає зміст величезного, більш як з 1000 сторінок, діла про вбивство дідичів Базилевських; їх було забито селянами, які раніш були козаками, а потім незаконно були закріпощені Базилевськими. Також уміло пояснює О. Я. велике значіння історичного документу в статті „12 пунктовъ Вельяминова“. Ці статті відносяться до історії лівобережної України, а три слідуєчі—до історії Слобідської України. Одна з них—„Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожанъ“ освітлює нам темний куточок з побутової історії Слобожанщини XVII—XVIII в.в.; джерелом був архівний список майна, конфіскованого в ахтирських слобідських полковників Перекрестових. В статті „Два намѣстника“ характеризуються два слобідсько-українських „намѣстника“—Щербинин і Леванидов.

В окрему групу можна виділити праці О. Я., присвячені українським письменникам; серед них звертають на себе особливу увагу дві статті про відомого українського філософа Григорія Савича Сковороду і стаття про батька нового українського письменства Івана Петровича Котляревського.

Перша стаття О. Я.—„Философъ изъ народа“ є короткий, але блискучий етюд про життя й філософію цього першого українського філософа в справжньому розумінні цього слова. Друга стаття уявляє з себе спеціальний філософський реферат, в якому О. Я. дала різнобічну оцінку філософської системи Г. С. Сковороди, ґрунтуючись не тільки на знайдених мною й виданих до того часу творах цього великого філософа з народу (він навчав так, як жив, і жив, як навчав), але почасти й на інших не надрукованих ще доти творах його. Ця стаття О. Я. повинна зайняти видатне місце серед інших наукових праць про Г. С. Сковороду. Стаття про І. П. Котляревського цікава з того боку, що вона пояснює ті історичні умови, які вплинули на характер художньої творчості Котляревського. До цієї-ж групи студій треба віднести статті про Гоголя та про Шевченка.

З цього короткого огляду наукової діяльності О. Я. Єфіменкової видно, наскільки корисною була вона як для російської, так і для української історичної науки. Сміливо можна сказати, що працюючи над історією України, вона здобула собі почесну славу своїми талановитими дослідженнями, які, завдяки блискучій формі, звернули на себе увагу широких громадських кол і тим сприяли розповсюдженню серед них здорових історичних уяв і науковс-обґрунтованих фактів. Об'єднуючи в своїй особі, що надто рідко буває,— і вченого дослідувача й історика з виключним талантом викладання, О. Я. Єфіменкова натурально напала на думку написати на проголошений конкурс загальну історію українського народу, яка й задовольняє нас як своїм змістом, так особливо й формою викладу; це хоч і популярно написаний підручник, але основа його наукова, і в ньому теж одбилися самостійні думки небіжчиці на історичний процес у життю українського народу, бо вона завжди в своєму розумі перетворювала історичні джерела й розвідки і давала своїм висновкам оригінальну форму. Крім того О. Я. видала й зовсім популярні очерки з історії України для народу.

Для середньої школи О. Я. написала оригінально скомпонований підручник російської історії, а незадовго до своєї несподіваної смерті склала популярний підручник для шкіл Слобожанщини, куди ввійшли такі відділи: історія Слобожанщини, історія України, історія стародавньої Київської Русі та історія Великої Росії. Ця книжечка видана Харківським кооперативним видавництвом „Союз“. Було б бажано, щоб і її історія українського народу і її двохтомовий збірник „Южная Русь“ були видані в українському перекладі, щоб таким чином дійшли до широких кол громадянства, яким і були присвячені, як і все життя небіжчиці, починаючи з 1879 року, коли вона оселилася на Україні, де її й спіткала така несподівана, тяжка, трагічна смерть. Це була смерть людини, з надзвичайно розвинутим розумом, з видатною кетотою до аналізу й синтезу, з блискучим, яскравим художнім історичним талантом викладу, з високими думками й кристалево-чистою душею й серцем, з надзвичайно підвищеною етикою й постійним шуканням правди й добра. Все своє життя вона присвятила двом рідним народам—великоросійському, з якого сама вийшла, й українському, з яким злилася—й пам'ять про неї повинна зберегтися на довгі часи і в того, і в другого. Я знав небіжчицю на протязі декількох десятків років, дуже поважав її, як і її чоловіка П. С. Єфіменка, і був дуже радий, коли зміг запропонувати харківському університету дарувати їй ступінь почесного доктора по згоді з петербурзькими, моїми колегами спеціалістами по науці, які теж хотіли дати їй цей ступінь, щоб пошанувати її за її видатні праці. І вона була першою жінкою в Росії й на Україні, яка одержала цей ступінь.

Акад. Дм. Багалій.

Про різьблену панагію з Звіринецьких печер, що ніби-то належала першому київському мітрополіту Михаїлу Сирину.

Відомі тепер Звіринецькі печери роблять майже правильний трикутник, що складається з трьох коридорів або вулиць; одна з них названа І. М. Каманиним „вулицею поодиноких похоронів“, друга— „вулицею недосліджених похоронів“ і третя— „олтарною“, бо на ній був печерний олтар. В осени 1888 року грабарями, що копали тут глину, випадково одкопана була перша з цих вулиць. Вона була пограбована одвідувачами, обвалилась і знову закидана того-ж 1888 р.; план її був зарисований військовим інженером Червиновим 2-м і поданий до Імператорської Археологічної Комісії. В 1911 році знайдені були два входи в печери, і до першої „вулиці поодиноких похоронів“ добавилися ще дві вулиці: „недосліджених похоронів“ і „олтарна“. В останній на печерних стінах знайдено декілька написів, поки-що—нерозгаданого походження; а в одній із „запечатліних“ печер цієї вулиці на кістякові знайдено панагію з витиснутими образами: на одній стороні—Богородиці з Христом-дитям, який поклав свою ручку на руку Богородиці, а на другій—Успіння Богородиці з написами, зробленими вгорі з обох боків.

Панагію знайшли ченці—здається ієромонах Серапіон—але при яких обставинах—невідомо.—Дісталася вона Вл. Д. Жевахову, як орандарю садиби, а той передав її місцевому вченому п. Каманину для обслідування. І. М. Каманин визнав панагію вирізьбленою на кипарисі і, спільно з А. В. Стороженком, прочитав напис по боках Богородиці так: „Споручница грѣшныхъ въ скорбѣхъ“... „сен мі... сиринъ митр. в Акр. сириистей“. Вся ця фраза з розгаданими скороченими словами, на думку Каманина, означає, що власником панагії був „сен [келлѣ] Ми [хаилѣ] сиринъ митр [ополитѣ] в Акрѣ Сирійской“. „Зважуємося думати,—каже д. Каманин,—що це був ніхто інший, як синкел Єрусалимський св. Михаїл-Сирин, себ-то родом з Сирії, якого у нас уважають за першого руського мітрополіта, що прибув до Києва разом з Володимиром св. і хрестив як самого вел. князя Володиміра й його сім'ю, так і всю Київську Русь“.

Я довідався про це вже після видрукування книжки І. М. Каманіна „Звіринецькія пещеры въ Кіевѣ (ихъ древность и святость)“ К. 1914 р.

Тогож 1914 року я мав можливість оглянути й саму панагію. На мою думку, вона не вирізьблена на кипарисі, а вибита штампом на розпареному волівому розі. Ключем до прочитання напису з боків Богородиці стала мені назва Богородиці „Споручница грѣшныхъ“. Під іконою Споручниці грішних звичайно був такий силабічний підпис:

„Азь Споручница грѣшныхъ Ко Моему Сыну,
Сей даль Мнѣ за нихъ руцѣ Слышати Мя выну,
Да ти, иже радость, Вину Мнѣ приносять,
Радоватися вѣчнѣ Чрезъ мене испросятъ“

Напис цей зроблено 13-складовими силабічними віршами, з цезурою після 7-ми складів і з римою на кінці. Вірші ці не мають жадних прикмет українського правопису і, запевне, складені на півночі Росії, не раніше XVII віку.

На панагії перші два рядки цих віршів були написані на 4-х стовжках, навколо образу Богородиці і при тому не церк.-слов. шрифтом, а „гражданкою“,—значить, не раніше XVIII віку.

Ні про якого митрополіта Михаїла Сирина не може бути й мови.

Щож до з'ясування техніки виробу цієї панагії, то ми можемо вказати ще на такий самий образок (мадаліон) із рогу, з випуклими написами, на якому вибито з одної сторони—Тайну вечерю, а з другої—моління о чаші. Видимо, такі образки вироблялись цілими сотнями і зображали Богородичні свята або страсті Христові і т. и. Панагія, ніби-то Михаїла Сирина, відрізняється від мадаліона лише тим, що, так мовити, „препарована“ була з археологічного погляду, тоб-то попомокла в воді та припала землею.

Свою думку про цю „панагію Михаїла Сирина“ я своєчасно переказав авторові книги про Звіринецькі пещери д. Каманіну, голові розпорядчого Комітету Київського Товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва А. І. Мерлеру і небіжчикові митрополіту київському Володимиру. Здається, з огляду на це панагія ця забрана князем В. Д. Жеваховим до своєї приватної власности.

Але, висловивши такий, здається, цілком уґрунтований погляд на Звіринецьку панагію, я ні трохи не збавляю тим церковно-археологічного та релігійного значіння Звіринецької пещери. Вони, без сумніву, стародавні; певне ж освітлення їх походження знаходимо в обрядах чернечих похоронів на Афоні, де померших ченців звичайно закопують у землю і тримають там аж доти, доки тіло не зотліє і не опадє з кісток; тоді кості небіжчика виймають із землі, обливають водою і знову складають немов-би дрова в стоси, а черепи ставлять на особливих полицях. Щось подібне ми бачимо й у похоронах Звіринецьких

печер. Тут тіла померших ченців замурувалися в окремі печери або комірки, а потім, через певний час, кістяки померших виймалися звідти й склалися в особливі стоси, які й досі зберіглися в великих печерах Звіринецького некрополя.

На деяких кістяках Звіринецьких печер знайдені шкурятяні чернечі параманди, на яких вибиті були металічним штампом дрібні образки Господських і Богородичних свят. Найдавніші з них, з назвою свят, відомі були й до Звіринецьких печер і віднесені були Ізм. Ів. Срезневським до XIV в.; але інші, пізніші, що знайдені, крім Звіринецьких печер, ще і в Смоленських чернечих похоронах, можна віднести до XV—XVI в.в. (Див. „Альбомъ достоприм. Церк.-Арх. Музея при К. Д. А.“, вип. III. К. 1913, табл. II).

Акад. М. Петров.

Осадження м. Крилова.

Гільом Левассер-де-Боплан згадує про Крилов та містить його на р. Тясьмині, на одну милю від Дніпра на московській стороні (1650 р.). Новий перекладач та видавець праці Боплана проф. В. Г. Ляскоронський, додає від себе: „Крилов—місто Чигиринського повіту на лівому березі р. Тясьминя. Навкруги Крилова глибокі піски. Це місто осаджено в початку XVII в. на шляху татарським. Мабуть до того була там якась селитьба, яка так розрослася, що 1616 р. Сигизмунд III надав їй мійське право“. (К. 1901. Стор. 10). Автор статті про м. Херсон (Słownik geograf. T. I, str. 572 W.1880) каже про Крилов, що це давня селитьба на гряді між Польщею та Москвою. Ф. Сулімірський в своїй короткій статті, вміщеній в 4 т. Słownika geograf. (W. 1883) на стор. 747 оповідає про м. Крилов так:

„Крилов знаходиться на 4-й в. від гирла р. Тясьминя, що впадає в Дніпро, на 36-й в. від Чигирина, та на 309-й від Київа. Є то найдавніша селитьба на землях Чигирина, до якого належало гирло Тясьминя, хоч люстрація 1616 р. оповідає, що „м. К. в старостві корсунським, на переправах татарських років (?) тому як осаджено; слобода йому належить до 30 років; осілого люду є 200 д.“. Пізніше К. переписано до староства чигиринського. Мійське право одержано, по привілею Сигизмунда III від 1616 р., наданому старості Іоні Даниловичу. У Крилова була веша, що складалася з рову, на валу якого укупаний був штакет. У 1625 р. біля К. билися козаки з поляками. У козаків гетьманом був М. Дорошенко, у поляків Конецьпопільський. Одержали верх поляки, і було написано Куруковський трактат. В 1662 р. Юрко Хмельницький розбив біля К. московське військо. Під той час К. було дуже розруйновано.

В 1741 р. К. мав 400 домів та 2000 мешк. В люстрації 1765 р. написано, що К. поділений на дві частини: меншу, з 24 хат.—польську, більшу—руську. Король Станіслав Август надав Крилову 1782 р. (?) новий привілей. В 1789 р. в К. було 26 дм., церква та польська митна комора. Після прилучення чигиринського староства до Москви, все воно, в тім числі й Крилов, було оставлено під керуванням міністер. фінансів до 1845 р., але з цього року було заведене особливе волостне правління, заснована волостна школа, і весь добробут міста почав зміцнятися. В 1864 р. в К. було 1948 мешканців, в тім числі 1688 прав., 260 жидів. Тепер є дві церкви, а колись був і римсько-католицький костьол“.

Така коротенька історія Крилова.

Якось недавно пощастило мені знайти на ринку біля Братського автентичний привілей короля Станіслава Августа, від 30 марта 1792 р.

Цей привілей написаний на восьми сторінках двох пергаменових листів, прошитих шовковим червоним шнуром, в шкіряній оправі та з восковою великою печаткою в круглій жерстяній коробці на кінці шнура. Кожна сторінка обрямлена зеленою рямкою.

Починається він так: „W imie Pańskie amen. Na wieczną rzecz y pamiętką. My, Stanislaw August z Bożey Łaski y Woli Narodu Król Polski, Wielki Xiążę Litewski, Ruski, Mazówiecki, Zmudski, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Smoleński, Siewierski y Czerniechowski“. При кінці власноручний підпис короля.

Привілей цей був записаний до „книг гродских“ київських регентом, яким на той час був Онуфрій Любич-Садовський.

До привілею цього заведено (по українськи, тільки польською транскрипцією й з полонізмами) й привілей на осадження Крилова, наданий ще в 1616 р. Сигизмундом III; в автентичнім екстракті читається він так:

„Zikhimont Treti etc. Oznaimuiem sim listom naszym wszem wobec i każdomu zosobna, komu to wiedati należyt. Dał nam sprawu wielmożny Jan Danilowicz, woiewoda Ruski, starosta nasz Bełski, Korsuński y Czyhirinski, iż powiecie Czyhirinskom w woiewodztwie Kijewskom meży rekoіu Dnieprom i Tiasminom iest uroczyszczе, Kryłow nazwanoie, na szlaku tatarskom, khdy tot nepriatel Kriża Swiatoho Tatarin zwykł w panstwa naszymie wchoditi, i koronie, także panstwom naszym prilehłym szkody czyniti. Na ktorom miestcie iestlibychmo miasto naszoie założit roskazali i pozwolili, mieloby to byti z dobrym Reczipospolitoie, i z pokoіem tamtoі Ukrainy, i z pożytkom skarbu naszoho. My to uważiwszy, iż osażaniem miasta panstwa naszymie ozdoby mająt i poddanyie naszymie w pokoіu żyti budūt, a obywatelom tamtoі Ukrainy wsiakoho dobroho poradku i pożytku życzczy miłostiwie na osażenie i fundowanie tam miasta pozwolilieśmo. Jakoż sim listom naszym pozwolaiem i zakładaiem tam miasto naszoie

Kriłow tym sposobom: że obywatelem tego miasta, kotoryie tam osiadut, daiem slobodu i wolnost ot wsiakich czynszow i podatkow pieniężnych, ot diesietin i koladok, bydła, pasiek i inszych podatkow, myt y ceł w państwach naszych, z kupkami wsiakimi ieduczi do wyistia tridciati let ot dati toho listu naszoho— a ktomu ot poborow i czopowoho wolnych czynim mieszczan kriłowskich do czotyroch hodow ot dati toho listu naszoho. A khruntow i pol nad rekoiu Dnieprom na Bełobereżu i na Zboinom i na Piunom za Dnieprom pozwalaiem obywatelow toho miasta Kriłowa użiwati tak, iako innye mista ukrainnyie, także futory obapol-reki Dniepra aż pod Kremienczuk czasy wiecznymi mieti i wszelakiie požitki sobie wynaydowaty tak na Dniepru, iako i nad Dnieprom, młyny, stawy na rekach wkoło Kriłowa wolno im budet sypati, i pożytki na siebie obořczati. Ktomu pereiezd czerez Dniepr pod miestom tymże mieszczanom nadaiem. Do toho tymże mieszczanom i obywatelem miasta Kriłowa nadaiem Prawo Maideburskoie, ktoroho oni w tom miestie prereczonom wowsich członkach i artikulach ieho użiwati i ich w rzeczach welikich y małych zawždy na wsi potomnyie czasy raditi i suditi sia tak sami meži soboiu, iako też i z hostmi, ludmi priiezdczymi ni peredkim innym, odno pered woitom, abo pered burmistrom i radoiu miestkoiu onoho miasta maiut i powinni budut wowsiem priikładom iako w miestach naszych hołownych obyczay prawa pospolitoho zachowuiet. A my moc i władnost zupołniu otom burmistrom tamosznym i radie miestkoii daiem wsie sprawy, szto ich wradom prawnie poradkom zwykłym należati budet, tak meży mieszczany tamosznymi, iako i meży hostmi, kupcy pryiezdczymi, sprawedliwost słusznuiu w owsich sprawach miestkich sudowych i w rěczach krwawych prawom maideborskim, szto komu z nich prawnie naležit czyniti, suditi, zdawati, karati, ktomu dopuszczaiem wtom miestie Kriłowje wodle zwyczaiu prawa maideburskoho Ratusz, do ktoroho wazhowoie i woskobnoie nadaiem, iatki i łazniu zbudowati i wtom sia priikładom i poradkom innych upriwilejowanych miest sprawowati pozwalaiem tymże mieszczanom kriłowskim pry ũradzie i za wiadomostiu starosty Gzyhirinskoho tepereszneho i potom buduczych, czotyry osoby meży soboiu na woitowstwo miestkoie obirati i ich starostie swojemu podati, kotoryj odnoho z nich na toie woitowstwo stwierditi maiet. Także dozwoiliesmo i sim listom naszim dozwołaiem w tom miestie iarmarkę i torhi ustawiti, to iest na każdy tyzden, to iest torh odin w piatnicu, a druhi w nedelu, a iarmarki, odin w den preczystoi Bogarodiczy, a druhi w den swietoho Michaiła Archanieła, a treti na nowoie leto, kotoryie ustawiwszy po wsich miestiech, miesteczkach naszych, także też kniazskich, panskich, duchownych i swieckich kazut wyklikati i to wsiem oznaimiti. Daiuczy też wolnost w tom miestie mieszczaniom korczmy wolnyie mieti, nie plateczy z nich kapczyznu do skarbu naszoho i žadnych powinności nepołniasz.

wino, med, piwo, horelku, i inszyie wsiakiie trunki ku pitiu, i reczi w domiech hostinnych ku żywnosti potrzebnie derżati i szynkowati, także handel wsiakymi towary i kuplami tam w mieście tom howati. A na iarmarki y torhi wolno budet do toho miasta wsim obywatelem państw naszych i czużoziemskim kupcom z towary wsiakimi zwykłymi priiezdżaiuczy torhowati, prodawati, i kupowati płateczy myto torhowoie ot wsiakich towarow swoich po zwykłomu obyczaiu, iako sia w inszych takowych miestach zachowuiet. I khdy sia trafit w iarmarki y torhi ludei priiezdżnych suditi, tohdy meży ludmi sprawiedliwost słusznaia czynena byti maiet takowaia, kotoraiaby zwyczaiu y prawu pospolitomu p̄rotiwno w niwczom ne była, prikładom używania słusznoho takowoie wolnosti inszych obywatelei państw naszych. To odnak waruiem, aby kozaki ludi swawolnyie i biehunowie tam nebywali, i nie mieszkali, także żydowie aby w tom mieście domow swoich niemiewali, i zadnych handlew nie wieli wiecznymi czasy. A budut powinni tie mieszczenie naszi korolewskiie protiwno niepriatelowi kazdому naszomu i koronnomu pri staroste swoim zawzdy stawati i zwierchnosty ieho iako pod czasom pokoju, tak i woiny newyłamowatysia. I na to dalieśmo sei nasz list z podpisom ruki naszoj i pod peczatiu koronnoiu. Pisan w Warszawie dnia misięca Iunia roku tysięcza szestsut szesnādcatoho panowania korolewstw naszych polskoho dwadciat dewiatioho, a szwedzkoho dwadciat treteho roku. Sigizmundus Rex.

Король Станислав Август ствердив цей привілей та надав від себе Крилову, дуже спустошеному за увесь час війни, в нагороду за те, що він кількокроту боронив межі Речипосполитої від ворогів, про що писано в московськiм трактатi, зложенiм Гржимультовським у 1686 р., права вільного міста, непідлеглого старостам і маючого свої власні магістрат та суд.

М. Крилову тим же привілеєм наданий був і герб: на круглomu тарчу, обрямованому срібною рямкою, намальовано у глибині перспективи, мабуть, наддніпрянські гори, ближче гай, а спереду лужок, на якому стоять прикладами до землі три кремінних карабіни з багнетами.

Щоб привілей цей надалі під теперешній небезпечний час не згинув, я подарував його Київському Центральному Архіву, де знаходяться всі гродські київські книги, що зберіглися до наших часів.

М. Стороженко.

K. Weule, E. Bethe, B. Schmeidler, A. Doren, P. Herre. Kulturgeschichte des Krieges. Verlag und Druck von B. G. Teubner in Leipzig und Berlin. 1916 (з серії „Aus Natur und Geisteswelt“). 561 Bändchen.

Книжка ця надрукована була під час світової війни, а тому вона залишилася зовсім незвісною у нас. Як зазначено в передмові до неї, вона складалася з тих відчитів, що було влаштовано в Липську взимку 1915—16 р.р. А позаяк культурної історії війни ще й досі ніхто не написав, то видавництво Тейбнера запропонувало лекторам надрукувати їх відчити. Так повстав цей збірний твір.

Відчити було поділено поміж лекторами по черзі історичних доб, яких прийнято п'ять: передісторична доба, старинна доба, середньовіччя, доба абсолютизму, доба національних війн. Про кожен з цих доб викладав один з зазначених вище п'яти лекторів в тому порядку, як їх перелічено на горі. Такий склад книжки має наслідком надзвичайну ріжноманітність її окремих частин не лише що до манери викладання, але й що до якості самих викладів. За найкращий з наукового погляду споміж цих п'яти відчитів мушу визнати студію проф. др. К. Вейле. На мою думку, тільки він розглянув війни передісторичної доби з погляду історії культури. Його товариші розглядають питання з інших поглядів. Але нема чого тут дивувати, бо проф. К. Вейле має ще й іншу працю про передісторичну війну¹⁾. Студії ж інших лекторів про війну мені невідомі. Отже всі вони розглядають війни взятої кожним доби не з культурно-історичного, а з якого-небудь іншого погляду. Проф. др. Е. Бете подає скорочений огляд старинних війн почасти з погляду військової техніки того часу, почасти з погляду тих соціальних та політичних наслідків, що утворювалися через війни. На культурному боці питання автор ледве зупиняється. Крім того, він склав свій нарис хронологічно, а тому всі його спостереження якось роспорошилися серед зовнішніх подробиць. Майже так само поставився до питання про середньовічні війни проф. др. Б. Шмейдлер. Але він уділяє більше місця культурним явищам, ніж його попередник. Про відчити професорів др. А. Дорена та др. П. Герре нема чого й розмовляти, бо обидва автори розглядають свої теми надзвичайно тенденційно. Навіть можна сказати, що вони зупиняються на явищах сливе одної німецької історії, а історії інших держав майже не торкаються. Крім того їх нариси уявляють з себе якісь апології німецького мілітаризму, що викликає занадто велику однобічність цих

¹⁾ K. Weule. Der Krieg in den Tiefender Menschheit. Stuttgart. 1916.

праць. А замість наукових висновків вони пропонують читачам низку напастувань на ворогів Німеччини у світовій війні. Не спинився перед такою зайвою проявою шовінізму й проф. Е. Бете. Такі риси деяких відчитів цієї книжки дуже неприємно вражають читача.

Мушу завважити ще деякі вади що до наукового боку цих нарисів. Відсутність майже у всіх лекторів певного культурно-історичного погляду на війну має наслідком те, що вони не звертають жадної уваги на такі матеріали й явища, що мають велику вагу власне для істориків культури. Наприклад, ніхто з них не згадує про ті твори устної народньої словесности, що торкаються війн. А проте вони уявляють з себе надзвичайно важливе джерело для вивчення сучасних їх утворенню поглядів народа на війну. Так само вони не звертають жадної уваги на твори мистецтва, що мають за теми різні військові події. Проф. Б. Шмейдлер забув згадати й про таке цікаве явище звичаєвого права середньовіччя, як *ius emtionis* (*peremtionis, vindicationis*). Проте цей жорстокий звичай був дуже росповсюджений у середніх віках. В українських літописах можна знайти теж чимало згадок про ті випадки, коли воюючі користували це право. Так само автор не згадує зовсім про „рейзи“ (*Reisen*) в країнах, що були заселені поганськими народами. Ці „рейзи“ мали велику популярність серед лицарства, гуртуючи навколо себе лицарів зо всієї Європи.

Одначе, всі зазначені мною вади зовсім не збавляють значіння цього збірника. Як спроба культурної історії війни, книжка ця безумовно цікава, особливо цікавий у ній нарис проф. К. Вейле. Хиби інших авторів легко виправити в примітках або спростувати в окремому додатку, й тому я висловив би побажання—побачити цю книжку в українському перекладі.

Проф. В. Данилевич.

В. Г. Ляскоронській. Київский Вышгородъ въ удѣльно-вѣчевое время. СПб. 1913.

Заголовок книги проф. Ляскоронського обіцяє зовсім не те, що дає його книга в дійсності. Ми звикли вважати за Вишгород Київський, відрізняючи його від Вишгорода Привислянського, місцевість, що лежить за 20 верст від Києво-Подола на північ, де роскинулось тепер село Вишгород, що було за давні часи північним форпостом Києва. Але п. Ляскоронський має на увазі інший Вишгород, що був, ніби-то, в самому місті, там де нагірній Київ. Підстави для своєї думки п. Ляскоронський знаходить по перше в ріжноманітному та бурхливому й мінливому житті цього маленького форпосту Києва, житті, яке не можна уложити в вузькі історичні рамки і яке не залишило після себе жадних матеріальних пам'яток; по-друге—в історичному переказі, про існування Вишгороду в самому місті на горі Хоревіці і взагалі на теперішньому верхньому Києві. У польського історика Стрийковського, який безумовно користувався літописями, є звістка про те, що один з братів-будівників Києва Хорив жив на горі Хоревіці, себ-то Флоровській горі, і що город його звався Вишгородом. До цього саме центрального Вишгороду, назва якого пізніше перейшла й на весь нагірний Київ, п. Ляскоронський і пристосовує більшість літописних

звісток про вишгородські події й переносить сюди мало не всі історичні пам'ятки, що мають зв'язок з назвою Київського Вишгороду.

Тут саме, під охороною стародавньої фортеці, що містилася на високому шпилі над Дніпром, ще від часів глибокої давнини поганської розпоміщався стародавній центр релігійний, в межах якого містилися всі найголовніші святині, як за часів поганських, так і після хрещення Русі: у Вишгороді був найдавніший храм християнський—церква св. Василя, найдавніший Миколаївський монастир, церква св. Федора і багато інших найбільш поважаних народом храмів; у Вишгороді, в його найбільш почесних, князівських храмах ховають київських князів і їх наступників; у Вишгороді ж, вшановуючи пам'ять славетних князів, поховали й свв. кн. мучеників—Бориса та Гліба, над нетлінними тілами яких потім споруджено було в честь їх величній храм і дивно прикрашені їх пишні гробниці. Отже життя давнього Вишгорода визначалося і його видатним релігійним змістом і тісним зв'язком з київськими великокнязівськими подіями.

Як бачимо, п. Ляскоронський переніс до центрального київського Вишгороду й первісну Василівську церкву Вишгородську, збудовану ще св. Володимиром, і величну, ніби-то кам'яну церкву свв. Бориса й Гліба—з Києво-Подолі і церкву Никольського монастиря з Печерська і инш. Але п. Ляскоронський не з'ясовує докладно, на яких підставах він ці церкви попереносив на верхній Київ. Києво-Подільська Борисоглібська „небесниподобна“ церква через щось називається кам'яною, тоді як в історичних джерелах немає й слова за камінь, а епітет „небесиподобна“ пояснюється чисто особистим масштабом автора історичної замітки помятника.

У другому місці п. Ляскоронський, щоб підтвердити існування Борисоглібської церкви на київському акрополі, вказує на те, що у половині XVI ст. у Литовському замку на Флоровській горі був „дім попа Борисоглібського“ але ж дім не єсть церква.

Взагалі п. Ляскоронський занадто вільно поводить ся з історичними звістками: так він не відрізняє ікони Пирогощої Божої Матері від Володимирської.

Не більше підстав у п. Ляскоронського і для того, щоб переносити церкви з київського акрополю на ті місця, де вони стоять тепер, як от Миколаївський монастир—на Печерськ, а церкву свв. Бориса та Гліба—на Києво-Подолі. „Упадокъ и запустѣніе Кіева,—каже п. Ляскоронський,—були причиною оскудѣнія, а затѣмъ и разрушенія многихъ его церквей, которыя, однако, не сразу прекратили свое существованіе: вмѣстѣ съ переходомъ центра экономической жизни Кіева изъ его нагорной части въ низменную на Подоль, начинается перенесеніе многихъ церквей, бывшихъ на старомъ городѣ“. Але й ці твердження автора не обгрунтовані серйозними фактами.

Щоб користуватися книгою п. Ляскоронського з науковою метою, треба спершу очистити приведені їм фактичні дані від його власних тлумачень та роз'яснень, але це важка і до того ж не дуже корисна праця.

Акад. М. Петров.

К. В. Шероцькій. **Київъ.** Путеводитель. Съ планомъ г. Києва и 58-ю иллюстраціями. Изданіе В. С. Кульженко. К. 1917. Стор. 2 нум. +346+VIII. Ц. 3 р.

Книжка пана Шероцького вже з першого погляду робить гарне вражіння на читача, бо надруковано її на гарному папері, добре прокоректовано, і прикладено до неї гарні фототипії з планів Києва, його місцевостей та будинків.

Звертаючись до змісту цієї книжки, ми повинні вказати на деякі приємні новини, які роблять ніби епоху в літературній історії провідників по Києву, а саме: автор указує на художні будинки м. Києва стародавнього й нового з визначенням їх художнього стилю, а також з'ясовує особливі відміни служби Божої по Київських церквах взагалі і по деяких церквах та монастирях зокрема. Але через це деякі монографії про Київські святині виходять дуже довгими, схожими на лекції професора з катедри і навряд чи підходять до хутких екскурсій по Києву з його святинями. Це скоріш кабінетна книга, з якою перше треба добре познаться, а потім уже йти оглядати місто, але тим цінніший цей провідник, бо він дає можливість добре познаться з київською старовиною.

Як і всякий людський твір, книга п. Шероцького має свої помилки, яких не можна уникнути, вишукуючи нові шляхи в науці, але про помилки п. Шероцького так багато говорилося в місцевій пресі, що, далекі, якось прискучило й читати за них. Тим часом і ми вкажемо декілька таких помилок, щоб можна було виправити їх в наступних виданнях.

Наприклад (стор. 7), п. Шероцький каже, що „въ 1764 г., когда гетманство было возстановлено снова, Киевъ нѣсколько воспрянулъ“, тоді як у цьому році гетьманство було скасовано, а не відновлено. За церкву св. Катерини, що стоїть на нагірньому Києві, автор каже (ст. 28) слідом за прот. П. Г. Лебединцевим, що вона містилася раніше десь коло південної брами софійської огради, між тим як в дійсності вона була на Трьохсвятительській вул. проти Трьохсвятительської церкви. У 1500 році ікона Пресв. Богородиці з десятичної церкви була перенесена не до Двинську а до Минську, де вона знаходиться й нині (стор. 87). Головна копуля Андріївської церкви зіпсована недотепним реставратором не на початку, а прикінці XIX ст., і результат цієї „реставрації“ дуже незначний, як на те вказує фотографія церкви, зроблена до реставрації (стор. 101). Стародавня церква у м. Овручі була збудована не св. Володимиром, а Рюриком Ростиславичем у XII ст. (стор. 103). На трапезній брамі Михайлівського монастиря зазначено не 1707 рік, а один з 1760-х років (стор. 123). У 1744 році театральний князь Кий зустрів царю Єлисавету Петрівну не за містом (ст. 150), а у конгрегаційній залі Київської Академії (Максимович), Не відповідає фактам і те, що бібліотеку Київської Академії поповнено було архівом Почаївської Лаври та бібліотеками київських монастирів на початку XIX ст. (стор. 163): наказ про це вийшов тільки після ревізії Академії в 1874 році, але мітрополітом Арсенієм не був виконаний.

Ми чули, що перше видання книжки п. Шероцького вже спродане й потрібне друге видання; побажаємо п. Шероцькому з кожним новим виданням робити свою книгу кращою, звільняючи її від помилок.

На послідок мені хочеться висловити моє власне відношення до книги п. Шероцького, який запевняв мене, що він зрозумів мою ідею про спотворення штихарем, через часткове неправильне пеерекручення, виду Київ на плані Кальнофойського. Такими частинами він вважає вид старого Києва та стародавнього Київського Никольського монастиря на Печерську. Я мушу з'ясувати, що це була моя помилка, від якої я одмовився у своїй книзі „Историко-топографические очерки Киева“ 1897 р., і таким чином п. Шероцький повторює мою помилку (стор. 245).
Акад. М. Петров.

С. А. Щеглова. „Богогласникъ“. Историко-литературное изслѣдование. Стор. IX+344, in 8. Київъ 1918.

Одним з найхарактерніших виразів духовного життя України XVII—XVIII вв. була віршева поезія, світська й релігійна, а в обсягу цієї останньої (се-б-то релігійної вірші) найвидатніше місце заняв „Богогласник“. Надрукований першим виданням в Почаїві 1790—1791 рр., він, так мовити, завершив попередній розвиток віршевої релігійної лірики і став найвизначнішим із творів українського письменства XVIII віку до Котляревського: в ньому казав наприклад, Франко, не було другої такої популярної книги, як „Богогласник“; був він може одинокою уніятською книжкою, що здобула тривалий і сильний вплив на православну Русь і з Почаїва пустила коріння за Дністром і на Лемковщині. („Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII w.“ в *Кwartalniku historycznym* 1892, IV 723 стор.;—М. Возняк, „Матеріяли до історії української пісні і вірші“ в IX т. *Українсько-Руського Архиву*, 379 стор.). Про значіння цього пам'ятника доволі говорить вже те, що він, з тими чи іншими відміннями в залежності від змін історичної долі країни та церкви, кілька разів перевидавався навіть до теперішнього століття. Тому не дивно, що дослідники, давно вже звернули увагу на „Богогласник“ (Порівн. згадку Бєзсонова в „Калѣкахъ перехожихъ“ 1864 р., спеціальну статтю Котовича в „Виленскомъ Вѣстникѣ“ 1866 р. № 127), а з кінця XIX-го віку навіть зробили його предметом цілої низки систематичних наукових розслідув (особливо Франко, М. Грушевський, Перетц, Щурат, Возняк). Багато де-чого цими розслідами вже з'ясовано. але чимало лишилося й такого, що вимагало ще перевірки, або дальшого розроблення; самі видання „Богогласника“ не були точно приведені до відомости й обслідовані. З другого боку, і все встановлене попередниками д. Щеглової не було зведено до однієї суцільної критико-бібліографічної монографії, тим часом як потреба в ній дуже відчувалася (див. цїт. студію Возняка, стор. 382), цілком перестаріла праця Мировича („Библиографическое и историко-литературное изслѣдование о „Богогласникѣ“. Вильна, 1876) не могла вже задовольняти. При таких умовах, вибір д. Щегловою теми для своєї студії не можна не визнати вповні своєчасним і влучним.

Розроблено цю тему по такому плану: спочатку, після короткої передмови (VII—IX стор.), подано „критико-бібліографическій обзоръ литературы, „Богогласникъ“ (1—18 стор.) з загальним, у висновках, формулюванням головних питань, поставлених цією літературою і покладених в основу досліду самої д-ки Щеглової (стор. 17—18); далі, для пояснення тих літературних обставин, серед яких з'явився „Богогласник“, зазначено почаївські видання василіян (стор. 19—42); потім обслідувано відношення „Богогласника“ до українсько-руських¹⁾ рукописних і польських друкованих збірників релігійних пісень (43—62 стор.), видання „Богогласника“ (63—168 стор.), редакційну працю його перших видавців (169—197), авторів пісень його (198—277), джерела цих пісень (стор. 278—316), історичний (316—328), католицький та православний (329—333) елементи в них, нарешті долю пісень „Богогласника“ в народнім середовищі (334—339); в „Заключені“ (340—342) стисло формуловані загальні висновки досліду.

Як видно з наведеного, д. Щеглова зрозуміла своє завдання широко й поставила собі метою—охопити цілу низку питань, зв'язаних з походженням та літературною долею „Богогласника“.

До праць своїх попередників д. Щеглова поставилась дуже уважно, вміло зважила все зроблене ними й загальний хід студіювання „Богогласника“ змаловала вірно, з певною ґрунтовністю, об'єктивністю та критизмом. Але самий підсумок результатів попереднього студіювання підвідено нею трохи суб'єктивно. „Какъ видимъ изъ обзора литературы предмета“—пише д. Щеглова (стор. 17); „много вопросовъ поставлено для изучения истории „Богогласника“, на нѣкоторыя изъ нихъ даны частичные отвѣты, другіе только затронуты, но во всякомъ случаѣ обстоятельнаго изучения этого сборника до сихъ поръ нѣтъ“²⁾.

З таким висновком неможна згодитися. Він насамперед не виправдується тим, що д. Щеглова каже, наприклад, про праці Возняка: „онѣ“—читаємо у д. Щеглової—„дають богатый матеріалъ для истории „Богогласника“, увеличиваютъ наши свѣдѣнія объ авторахъ“ його, „о времени написанія пѣсень и работъ издателей „Богогласника“ по передѣлкѣ пѣсень“ (стор. 13); трохи далі (стор. 17) матеріал, притягнутий Возняком, зветься „громаднымъ“. В своїм досліді „З культурного життя України XVII—XVIII в.в.“ Возняк „говорить о возникновении и распространении религиозной пѣсни на Руси, характеризуетъ печатные сборники виршъ, вышедшіе до и послѣ изданія „Богогласника, ... сообщаетъ имена авторовъ его, еще неизвѣстныя до сихъ поръ... устанавливаетъ время происхождения многихъ пѣсень „Богогласника“ (стор. 13)“. В третій частині „Матеріалів до історії української пісні і вірші“, яка являється продовженням попередньої роботи, Возняк „даєть описаніе 25 сборниковъ виршъ, ... печатаетъ еще не опубликованныя рождественскія вирши, относящіяся къ XVII в., и другія религиозныя пѣсни XVII в., які доводятъ, що вже в „XVII віці поширені були на українських землях набожні пісні з усіх чотирох

1) Треба зазначити, що д. Щеглова не додержує однієї термінології: однакові рукописи вона називає то українськими, то „руськими“, не пояснюючи, чому так робить.

2) Розбивка наша. А. Л.

відділів, з яких у сто літ пізніше зложилася програма „Богогласника“. Далі у Возняка (знов переказуємо слова самої ж д-ки Щеглової) приводяться ті вірші, які зберегли в акростихах імена авторів, розглядаються друковані збірники вірш, які вийшли до видання „Богогласника“ 1790—91 р., дається опис „Богогласника“ та історія студювання його, нарешті, в абетнім порядку розглядаються вірші „Богогласника“, з вказівкою на те, що відомо про ту чи іншу віршу (Щеглова, стор. 14—15).—Студюванню, що охоплює стільки питань і дає для розв'язання їх „громадний“ матеріал, наче-б то не доводиться відмовляти в докладності. Правда, д. Щ. додає, що „робота М. Возняка страдаєть отсутствием какого-либо плана, разбросанностью“ (стор. 15). Але подібні хиби лише тоді збавляють працю докладності, коли бувають зв'язані з поверховим та недбалим обслідуванням матеріялу, що студіюється; тим часом як з цього погляду д. Щ. зазначає у Возняка переважно лише „мелкія погрѣшности“ (стор. 17).

Потім, наведений вище загальний висновок д. Щеглової не знаходить собі підтверження, коли ми порівнюємо зроблене нею з працями її попередників. Наприклад, зв'язок „Богогласника“ з рукописною віршевою літературою ще ними відкрито і встановлено, при чому, з окрема, д. Перетцом були вказані деякі прийоми оброблення цієї літератури в „Богогласнику“ („Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы“, т. I, стор. 348 й далі); з споміж використаних д. Щегловою 103 пісень, які ввійшли до складу „Богогласника“ з рукописних збірників, принаймні 92 покриваються матеріалами Возняка, Перетця, М. Грушевського (див. 171—173 стор. дослідю д. Щеглової); з 47 поіменованих д. Щегловою авторів пісень „Богогласника“¹⁾ нема жадного, який так чи інакше не був би зазначений раніш, і за деякими винятками д. Щеглова залишає в силі ці вказівки, які взагалі йде слідом за ними що до критерія для встановлення авторів пісень „Богогласника“ й часу їх написання. Взаємовидносини католицького та православного елементів в „Богогласнику“, намічені ще Мировичем (стор. 8 й далі), у д. Щеглової доповнено лише кількома деталями; розгляд долі пісень „Богогласника“ в народньому середовищі приводить д. Щеглову до таких же висновків, які були зроблені Перетцем. („Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы“, т. I, стор. 390 й далі). Отже, попередні студії над „Богогласником“ не тільки ставили питання, але й давали відповіді на них, до того—не виключно часткові, і не на „нѣкоторыя вопросы“, а на багато з них.

Висновки д. Щеглової про праці її попередників, стосуються тільки до видань „Богогласника“ і почасти джерел його пісень. Тут, дійсно, більше ставились питання, ніж розв'язувались, і як що навіть розв'язувались, то лише частково; д. Щеглова на ці питання звернула головну увагу й оцінку зробленого в цім обсягу, може й не навмисне, перенесла на ціле студювання „Богогласника“.

Як би ні стояло це студювання, в кожнім разі д. Щеглова не користується ним, як готовим висновком, а знову сама переглядає

1) Див. стор. 198—175; в оглаві чомусь-то 3 з них пропущено.

цілу історію „Богогласника“. Тому, навіть в тих випадках, коли д. Щеглова приходиться до результатів, вже відомих науковій літературі, її студія являється цінною не тільки що до підведення підсумків та завершення попередніх розслідувань, але й з погляду нової критичної перевірки їх, яка тим більш заслуговує уваги, що робиться д. Щегловою на матеріалі, значно поширеному. Отже, ми бачили вище, що в питанні про те, як відбивався „Богогласник“ в народно-поетичному середовищі, д. Щеглова прийшла до того самого висновку, що й академик Перетц; тільки ж д. Перетц спірався при цьому на збірники Чубинського, Носовича, Шейна (див. 390—393 стор. його „И.-л. изслѣдованій и матеріаловъ“, т. I), д. Щеглова—на 23 збірники (стор. 334—5). В інших аналогічних випадках різниця між даними д. Щеглової та її попередників не така вже велика, але все ж таки помітно відчувається і, звичайно, має своє значіння.

Однак, д. Щеглова не тільки краще обгрунтовує й систематизує те, що встановлено до неї. Вона виправляє низку часткових недоглядів або помилок своїх попередників і має на меті продовжувати їх розсліди переважно в напрямку, не досить повно використаному їми

Тут, насамперед, треба зазначити найпросторішу частину твору д. Щеглової, присвячену виданням „Богогласника“. До неї дослідники звертали увагу майже виключно на перше або друге його видання, не завжди навіть розбіраючися в них, пізніших же видань торкалися лише побіжно. Більше других зупинявся на них Франко, але й він торкнувся лише незначної частини їх і схарактеризував її не зовсім повно й не завжди точно. Д. Щеглова поставила собі завданням вичерпати всі видання „Богогласника“ й обслідувала коло 30-ти таких видань. На жаль, найцінніше з них—перше, 1790—91 р., дісталось д. Щегловій лише в дефектному примірникові: йому бракує перших 12-ти листів, а слідуєчі 16 не збереглися в цілому виді так само, як і декотрі в середині книги. Те, чого бракувало, д. Щеглова доповнила з другого видання. Тим часом, перше видання було випущено в Почаїві, коли цей монастир і ціла Волищина були ще під владою Польщі, друге—вже по приєднанні їх до Росії, відповідно чому було зроблено й деякі зміни в тексті (Щеглова, стор. 93); може бути, що вони як раз торкнулися й тих місць, якими д. Щеглова доповнювала бракуючі листи першого видання. Дефектністю примірника першого видання „Богогласника“, який був в розпорядженні д. Щеглової, може бути, з'ясовується й те, що датування цього видання у д. Щеглової не досить певно визначено. Вона звичайно говорить про нього, як про видання 1790 р. (стор. 3, 5, 11, 15, 92, 93 та інші), але на стор. 63 читаємо в неї: „первое издание Богогласника, вышедшее въ 1791 году, въ настоящее время является библиографическою рѣдкостью“, а на стор. 94-ій: „приходится согласиться съ мнѣніемъ М. Возняка, что „Богогласник“ былъ выпущенъ типографіей въ 1791 году“. Чому ж в такім разі перше його видання все ж таки датується 1790 р.? Як би був приведений заголовок першого видання, де зазначено дату „дѣч“, тоді цього питання не повстало б. В кожному разі д. Щегловій слід було не побіжно, між иншим, торкатися його, а більш ґрунтовно з'ясувати на самім початку розгляду першого видання „Богогласника“

хоча би слідом за описом Возняка, де приведено і заголовок („Матеріяли“, 365 стор.).

Лишився неприступним для д. Щеглової і друкований збірник пісень почаївського видання з музею Петрушевича, в бібліотеці Народного Дому у Львові: і цей збірник Возняк відносить до 1791 р., і він, як здається, являє собою скорочення „Богогласника“; д. Щеглова з ним знайома лише з опису Возняка. В інших випадках д. Щеглова, як що не вважати на дрібниці, безпосередньо ознайомила з численними виданнями „Богогласника“, ґрунтовно розібралася в них, шляхом детального рівняння встановила їх взаємовідносини й характер, а також указала на причини, від яких залежать ті чи інші відміни „Богогласника“ в різних його виданнях. Що до обсягу праці, пильності її виконання, змістовності й самостійності розслідувань—це одна з найцінніших частин праці д. Щеглової. Звичайно, найбільшу увагу вона звернула на старіші видання „Богогласника“ і тут не убереглася навіть від надмірного завалювання книги сирим, бібліографічним матеріалом; наприклад, д. Щеглова дає опис усіх заставок і кінцівок I-го, II-го і почасті III-го видання „Богогласника“, хоч могла й обмежитися тільки тими висновками що до їх схожості, які вона дала на стор. 101. В звязку з виданнями „Богогласника“, д. Щеглова подала також дуже цікаву характеристику всіх взагалі почаївських василіянських видань (стор. 19—42) з найґрунтовнішими бібліографічними вказівками, чого також досі ми не мали в науковій літературі.

Значно поширене нею й число тих джерел, що їх покладено в основу пісень, які попали до „Богогласника“. З них д. Щеглова зазначає Євангеліє, Псалтир, Цвітну та Постную Тріюди, Минею служебну та общую, Акаєисти, Октоїх, Четъї-Минеї св. Дим. Ростовського і м. Макарія, Пролог, василіянське Monologium, Żywoty świętych Скарги, „Гору Почаївську“, польські релігійні пісні, апокрифи. Частину з них було встановлено й раніш, але на них робилися переважно лише загальні натяки, а де-що й зовсім лишалося не зазначеним; д. Щеглова детально з'ясувала їх вплив.

Теж помічається і в частині, присвяченій редакційній праці видавців Богогласника. Загальні вказівки Мировича, Перетця і де-кого з інших д. Щеглова деталізує й доповнює низкою власних спостережень, не зазначених її попередниками, від чого сама тема також значно вииграє не тільки що до ґрунтовності, але й що до новизни.

Нарешті й там, де д. Щеглова не виходить за межі, окреслені її попередниками, вона все ж иноді посуває вперед розв'язання питань, які студіює. Наприклад, нових авторів пісень „Богогласника“ д. Щеглова не відкриває, але, з другого боку, дозволяє істотніше й виразніше встановити гадане авторство де-кого з них, як от Г. Сковороди, св. Димитрія Ростовського; досягає цього д. Щеглова пильнішим та ширшим аналізом пісень, які їм приписуються, в зв'язку з другими даними їх життя й творчості.

Таким чином, дослід д. Щеглової не тільки підводить підсумок зробленому раніш, він і посуває наперед розробку „Богогласника“. Ми не згодні з д. Щегловою лише в одному надмірному захопленню виключно критико-бібліографічною стороною питання, що йде не на

користь історико-літературному й почасти культурно-історичному його дослідженню.

Цей бік справи яскраво був освітлений ще Мировичем, і як би ми не не поставилися до полемічного елементу в його студії, в кожному разі не можна не визнати, що „Богогласник“ явився одним із засобів уніатської пропаганди. У самої д. Щеглової читаємо: „ізъ обзора уніатской литературы, изданной почаевскими василіанами на книжномъ украинскомъ и церковно-славянскомъ языкахъ, можно видѣть, что она предназначалась почти исключительно для подготовки малорусскаго духовенства въ проведеніи уніи въ народъ“ (стор. 42); „составляя „Богогласникъ,... редакторы при изданіи его руководствовались опредѣленною утилитарною цѣлью—содѣйствовать распространенію уніи“ (стор. 341). А як-же здійснювалася ця мета в „Богогласнику?“. Процедура д. Щеглова каже ледве чи не менш, ніж Мирович.

З другого боку, як що підходить до „Богогласника“ виключно як до літературного пам'ятника в стислому розумінні цього слова, то треба б було більш уваги звернути на його форму. Тим часом, навіть версифікації пісень його д. Щеглова торкається тільки побіжно, стилю-ж і того менш; не розглянуто й мову, тоді як аналіз її мав би велике значіння для історії літературної мови України й Галичини.

Можна було б зазначити й низку дрібних недоглядів, але в праці, яка охоплює такий обширний матеріал, вони не минучі й не зменшують загального її значіння. Які-б то не були часткові поправки й доповнення до монографії д. Щеглової, вона в кожному разі зістанеся видатним моментом в історії студіювання „Богогласника“.

Проф. А. Лобада.

С. А. Щеглова. Описаніе рукописей Кіевскаго художественно-промышленнаго и научнаго музея. Петроградъ 1916. Стор. 111. Отдѣльный оттискъ изъ Извѣстій Отдѣленія русск. яз. и слов. Имп. Академіи Наукъ, т. XXI, (1916 г.), кн. 1.

Кожний, кому приходилося працювати в архівах чи рукописних відділах книгозбірень, розуміє, наскільки серед великої спадщини недрукованих матеріалів тяжко буває розібратися, як слід, щоб як найскоріше знайти потрібні документи або літературні твори. Відсутність певних заголовків в старих книжках, різнманітний склад так популярних в старовину збірників, надзвичайна кількість нерозібраних актів,—все це утрудняє можливість скласти гарний каталог чи додатний опис рукописних матеріалів. Тим часом лише такі каталоги й описи є певний ключ до тих матеріалів книгозбірень та архівів. Самий успіх дослідження історичних, філологічних та правничих питань на підставі старих рукописів незмірно полекшується, коли маєш опис їх у руках. Цей опис, особливо цілком науково складений, полекшує відшукання тої чи іншої пам'ятки в даній книгозбірні. Разом з тим докладний опис рукописів буває іноді науковим дослідженням їх чи з боку мови, чи змісту деяких творів, а також і приводом до опублікування найважливіших матеріалів. Дуже рідко трапляються різнорізно-докладні описи, для яких потрібні енциклопедичні знання. Правда,

й при них можуть бути суб'єктивні інтереси, які відтягають увагу вченого переважно до якоїсь одної чи декількох паростів знання. Таким чином, в залежності від ступіня енциклопедичности ученого, взагалі підготовки його до наукового опису рукописів, а також від суб'єктивних інтересів його залежить докладна широта ріжнобічно-об'єктивного, чи вузько-однобічного, а то й зовсім сухо-інвентарного опису сирих матеріалів.

Така занадто велика ріжнманітність описів шкодить самому розвитку наукових досліджувань пам'яток старовини. Вже акад. В. М. Перетц в свій час писав з цього приводу: „всѣмъ, кто прикосновенъ къ описанію памятниковъ рукописной старины, помимо неизбѣжной, конечно, тщательности и внимательности, слѣдовало бы условиться относительно нѣкоторыхъ общихъ приемовъ въ описаніи рукописей“ („Къ вопросу о рациональномъ описаніи древнихъ рукописей“, Тверь, 1905, ст. 6). Маючи на увазі не стільки великого енциклопедиста, взагалі не видатного вченого, а рядових працівників, автор в докладі Тверському Областному Археологічному з'їзду 1904 р. пропонував 14 систематизованих ним пунктів-запитань, необхідних для правильного опису рукописів, а саме: 1) певна нумерація, через усі сторінки опису, кожного рукопису, поруч з іншими номерами, в дужках, попереду приданими тим рукописам; 2) точна назва кожного рукопису, з вказівкою його редакції, особливо для історичних пам'яток, та складу збірників, іноді з ріжнчасними статтями в них; 3) формат в сантиметрах; 4) кількість листів (всеньких, навіть з незаписаними) та зшитків в рукописній книжці; 5) матеріал (пергамен чи папер), з водяними знаками на ньому; 6) вік рукопису, коли нема точної дати в ньому на підставі запису, календарної нотатки чи інших даних змісту; 7) палеографічні особливости почерку (устав, півустав та, додамо від себе, московський чи український скоропис); 8) особливости мови—діалектичні для локалізації рукопису, чи його оригіналу,—а також правопису; 9) повне цитування всіх записів на рукописах (особливо корисних для датування, встановлення ціни книжок, їх долі); 10) опис змісту книжки по статтях, навіть дрібних, з обов'язковою цитацією початку віршів (2 рядки) й прозових статей (10—12 слів), з бібліографією; 11) орнамент та ініціали, цікаві для датування й історії мистецтва; 12) мініятури, з короткою характеристикою їх, їх композиції, фарб; 13) обкладинки; 14) нарешті остання вимога—покажчик імен.

Таке останнє слово науково-методологічної критики що до наукового описування рукописів. З цією оцінкою ми й підходимо до критичного розгляду нової праці—опису рукописів Київського музею, складеного д. Щегловою. Київські рукописні багатства мають, як відомо, свого славетного, невтомного описувача, б. проф. Київської Дух. Академії, нині члена Української Академії Наук М. І. Петрова, „єдиничними своїми усилями“ создавшого почти полное описаніе всѣхъ рукописей“ Києва. Після його капітальних праць ми маємо лише дрібніші доповнення в цій царині знання. З школи проф. В. М. Перетця, за часів перебування його в Київському університеті, вийшла ціла низка молодих учених, які проклали дальші шляхи і в описуванні Київських рукописів. Спершу ми придбали описи рукописів „Общества Нестора Лѣтописца“ й Бібліотеки університету св. Володимира—С. І. Маслова.

Нині до них прилучилося ще одно недавнє видання, теж члена відомого за 1907—1914 р.р. філологічного семінара проф. Перетця—д. Щеглової, за яке не може бути не вдячною обом їм відроджена українська наука. Правда, „опис“ цей виготовано було ще 1915 р., але видано Петроградською Академією Наук лише 1916 р., а до Києва дійшов він, при тяжких зносінах військового часу, ще пізніше. В момент описування в Київському Музеї було 196 рукописів, як подарованих, так і куплених, особливо в околицях Києва, що могло би й а ргіогі вже готувати автора „Опису“ до думки про переважно українське походження збірки рукописів (але не зовсім так склалося). Дуже старих рукописів, на жаль, майже немає: один лише—XV в., 30—XVI в., 1—к. XVI або поч. XVII в., 7—XVII в.,—решта XVIII та XIX в.в. Більшість їх, каже д. Щеглова в передмові,—„на славянскомъ и русскомъ языкахъ, въ нѣкоторыхъ... встрѣчается польскій и латинскій“ язуки. Одним словом—усі, крім українського, що не відповідає дійсності, як побачимо далі, коли тільки автор під сумарним терміном „русскій языкъ“ не розуміє разом і „южнорусскаго“ (українського), вживаючи цей термін доволі часто в своїому „Описі“.

Всі рукописи поділено тут на 8 відділів звичайної системи. Найбільше число (76) падає на „историческіе, юридическіе и архивные документы“. Далі йде відділ автографів, листів та дневників (39). Чимало ще й богослужебних книг (35). Інші розділи мають менше пам'яток: релігійного змісту—16, з історії літератури—14, книжок св. Письма—9, ріжних збірників—7 і т. инш. На жаль, д. Щеглова зовсім не занотовує інших стародавніх пам'яток, близьких до літературних матеріалів, свідомо зазначаючи: „оставляю въ сторонѣ снимки, рисунки, чертежи, карты, планы. (главнымъ образомъ, города Кіева и его частей), которыхъ внесено въ инвентарное описание—всего 95 номеровъ“. Жаль тим більше, що тут є цінні матеріали, джерела до чергового завдання нашої науки—історії старого Києва.

Як же виконано самий „Опис“? Автор покликається на головне джерело методології своєї праці, висловлюючи подяку особливо „акад. В. Н. Перетцу, помогалъшему своими совѣтами во время описанія рукописей“. Отже цілком справедливо буде об'єктивними вимогами брошури нашого спільного навчителя керуватися при оцінці „Опису“. Взагалі кажучи—автор старанно, ретельно та досить уважно поставився до свого завдання. Майже всі рукописи, крім потрібної подвійної нумерації та завше точної назви, мають певне, а де можливо—й детальне датування, зазначення розміру паперу, кількості аркушів (правда—без спроби підрахувати зшитки), заставок, виписки записів на них. Мало того—формат більшості рукописів виміряно сантиметром. Пергамену, взагалі матеріалу, не показано ніде, очевидно всі пам'ятки—паперові, про що приходиться догадуватися, з огляду на пізній вік їх походження: краще було би точно зазначити це в передмові. Трохи гірше стоїть справа з зазначенням правопису деяких рукописів: іноді про це зовсім не говориться (див. №№ 4, 13—14, 27, 32, 34, 51—52, 54, 65—66, 82—86, 88—89, 91, 94, 104, 110, 113—114, 123—128), іноді говориться, але не точно, частіш традиційна назва—„правописаніє русское“, з такою одначе цитацією, яка цілком суперечить цьому, напр. в № 44, де читаємо: Лаври, прѣмова. Іноді автор „Опису“ плу-

тає поняття правопису й особливости мови, зазначаючи лише „правописаніе украинское“ в тих рукописах, де є виразні ознаки нашої мови, наприклад № 9, з його словами: доконано, замыкает, сегомо, наласкарвавшего господара, писара, изъ друку, посполитым к доброму навъченію, списана через мене; або № 41: за старанием велебнаго отца, Спис, рокS, Дишмитры (Шмѣлановскі, Мѣсцки Берестецки; пор. № 58, 27.

Таким чином ми бачимо, що в „Описі“ д. Щеглової є значна хиба—недогляд української мови в українських рукописах, що походять з Київщини.

Є, крім того, зразки невидержаности й непослідовности з боку правописно-лінгвістичного: на підставі однакових ознак правопису, а саме змішування *ы* та *и*, даються для різних рукописів не однакові характеристики—„писана, в ѣ р о я т н о, на югѣ Россії“ (№ 16), „писана на югѣ Россії“ (№ 17), „правописаніе украинское“ (№ 9), „правописаніе русское“ (№ 23: Влдчца, прснодви, во гради, при храми, рокS; пор. № 44), „написана рукопись; по видимому, на югѣ Россії; смѣшеніе *ы* и *и*...“ (№№ 30, 33; пор. №№ 35, 35, 38) „орфографія украинская“ (№ 40), „южнорусскія написанія“ (№ 41, 58), „на українское происхождение указываетъ мѣна *ы* и *и*“ (№ 48), „встрѣчаются украинизмы“ (№ 62: предисловіе, книжнимъ, користь, висоту...). Все це, як відомо, далеко не теж саме для характеристики пам'ятки, хоча б і зробленої на підставі одних і тих же фактів.

Занадто байдуже поставився автор „Опису“ й до зазначення почерку, коротко зазначаючи лише „скоропись“ (див. №№ 54, 62, 72, 74, 89—95, 112, 113, 119—121), тільки іноді додаючи „южнорусская“ чи „сѣвернорусская“. Крім того не виконано також вимог В. М. Перетця в пунктах 8, 11—12.

Кидається в очі також і занадто прикрий суб'єктивізм автора, ледве чи бажаний—як не як—в „Описі“ переважно українських пам'яток. V-му розділу, найбільшому що до числа матеріялів, де маємо 39 номерів автографів, листів та дневників, присвячено всього коло 3-х сторінок „Опису“, а розділ VI-й, з неточною назвою—„Історія літератури“ для 14 номерів своїх пам'яток, забрав 7 з лишком сторінок. За ним VII-й для 7 збірок має 38 сторінок. Придивившись до них, ми в першому побачимо цінні листи та вірші Шевченка, Куліша, Квітки, Гребінки та инш., про які ні слова не дано, ніякої бібліографії. В другому ж відділі латинські, польські та російські вірші 18—19 в.в., а в третьому більшість російських од, з механічною випискою з них, типа Ломоносова: „О ты, что въ горести напрасно на Бога ропщешь, человекъ“, далі на різні „тезоименитства“ й т. инш. Одним словом—крива перспектива.

Поминаючи ці помилки, „Опис“ має наукове значіння, бо є єдиним ключем до рукописів Київського, нині Національного Музею.

Ф. Сушицький.

З свого боку я хочу додати дещо до оцінки праці д. Щеглової в тій її частині, де вона описує різні автографи, половина яких—цінні джерела до історії нової української літератури. Це—розділ V-й: „Автори, письма, дневники“. Тут ми маємо такі цінні речі, як авто-

графи поезій та листів Шевченка, Куліша, Кухаренка, альбом і листування Гребінки і т. инш. Можна тільки дивуватися, як мало зацікавили п. Щеглову ці надзвичайно цінні матеріяли, й як формальни й пасивно поставилася вона до свого завдання в цьому обсягу. Ні дводного з №№ не додано вказівки про те, чи видруковано де його; чні, чи він ким описаний, чи використаний. Між тим серед автографів Шевченка маємо ще ніким не використані. До них належать № 160 („Якби мені черевики“ і „Одинь у другого питаемъ“; у Щеглової— „питаеть“; вони дають нові варіанти), № 162 („Якось то йдучи у ночи“), в описанні якого д. Щеглова наробила „помилку і на обор. побачила „другое стихотвореніє“, тоді як це—закінчення того ж самого віршу (автограф цей—оригінал-брульон дає цікаві варіанти). Про № 159—„Заповіт“ і „Псалом 199“ [145?] треба було вказати, що вони вже використані в „Розсліди“ Доманицького. Під № 161—цілий зшиток поезій Шевченка, писаних не „кѣмъ-то“, а М. Лазаревським і використаних Доманицьким (цінне джерело до тексту Шевченка): тут навіть не перелічено всіх поезій, що складають цей зшиток (див. прим. Доманицького до вид. 1908 р.). Серед п'яти листів Шевченка (№№ 154—158), один, до Щепкина, містить в собі також три поезії „Доля“, „Муза“, „Слава“, всі вони мають цікаві й неопубліковані варіанти—і це не зазначено. Що лист (№ 154) написаний до Цертелєва—це встановлено мною („Зап. Льв. Наук. Т-ва“, 1914 р., II), але д. Щеглова пом'янувши, що він писаний до Цертелєва, не зазначає, де його видруковано, як не зазначає й того, де видруковані й інші листи. Варто було б їх порівняти з друкованими текстами і хоч двома словами зазначити, чи правильно вони видруковані. № 165—цензурний примірник казки Куліша „Циган“ чогось названо „стихотвореніємъ“ (?!), не кажучи вже про те, що не вказано, чи це повний текст, чи той самий уривок, що надруковано в „Ластівці“ 1841 р. Ліричну імпровізацію Рєпина (№ 173) названо теж безпідставно „стихотвореніємъ“. Про використані мною лише в частині (Русск. Библиоф. 1913, VII) листування (74 листи) й альбом Гребінки—9 рядків! Не перелічено ні кореспондентів, ні авторів записів в альбомі. А матеріял дуже цінний. Не вказано ніде походження автографів (ким вони пожертвовані, або з чиєї збірки походять)—і це найбільша хиба. №№ 141, 142 та 143 (ордера й універсал) можна було б однести й до розділу IV—„Историч., юридич. и архивн. документовъ“. 39 №№ розділу V-го вмістилися на 2 стор. і 6 рядках, а для 8-ми рядків збіроків старого письменства одведено 38 сторінок. Перед лицем же науки—всі матеріяли рівноцінні.

Пав. Зайцев.

Байки Левка Боровиковського. З його портретом і біографією. Під редакцією Гр. Коваленка. Видавниче Т-во „Сіяч“. Черкаси, жовтень, 1918 р. Стор. XVI+66. Ціна 1 карб. 40 коп.

З усіх наших старших письменників Левкові Боровиковському історики письменства нашого якось аж надто мало присвячували уваги. Від р. 1852-го, коли Амвр. Метлинський видав з своєю передмовою його „Байки й прибаютки“, ніхто не зробив спроби зібрати його твори

й написати докладнішу й по змозі повну його біографію. Проте в історії розвитку нашої мови літературної й в українському національно-літературному русі першої половини ХІХ в. Боровиковському належить почесне місце. Отже не можна не вітати праці д. Гр. Коваленка, першого з полтавців, земляків поета, який зробив початок в цім напрямі й видав байки Боровиковського, додавши до них біографічну та бібліографічну замітки. Видання це варте уваги також і через те, що приносить нам цікаві новини. Редактор видання користувався, крім збірника байок, виданого Метлинським, „рукописним збірником, що покійний син Л. Б., Платон, подарував п. Нестору Левченку“... У збірникові цьому „списані байки, ті самі, що й у друкованій книжці, але не всі з їх і часом в іншій редакції; зате додано трохи й байок, ще досі не друкованих“. Редактор каже, що використав із зшитка („писаного дуже гарно, з він'єтками“) „все, що можна“, але на жаль не вказує, що саме. Таким чином лише через порівняння з виданням 1852 р. дізнаємось, котрі з байок з'являються друком уперше: крім відомої „Найкращої птиці“, яку знаходимо в багатьох хрестоматіях, п. Коваленко додав до байок, що вміщені в виданні Метлинського, ще три: „Климова думка“, „Климова жінка“ та „Лік“, але викинув „Цигана“. Всіх байок видано 180 (у Метл. було 177). Написав же їх Боровиковський—250.

Беручи на увагу, що це видання—популярне, ми не будемо закидати редакторові, що він не вказав змін, зроблених ним у тексті байок на підставі варіантів використаного рукопису, але висловимо побажання, щоб він подав в одному з наших наукових органів всі ці варіанти. Не можна про те не вказати того, (можливо, що почасти наш закид треба адресувати видавництву), що текст байок видано дуже неакуратно: занадто вже недбала й неправильна в ньому пунктуація (різні пропуски знаків, плутання тіре з дефісом); занадто багато помилок друкарських, що часом псують і ритм віршів (напр., на стор. 2—перш. рядок „Байки“; на стор. 9—останній рядок „Охотника“; на стор. 12—ряд. 2-й „Жевжика“ і т. д.).

Біографію байкаря написано популярно, коротко й точно. Пом'янутий вже зшиток дав авторві біографії певні дати народження й смерті поета. Зайвим тільки здається нам екскурс в область історії українського правопису. Через недогляд двічі (на стор. VII і на стор. IX) розказано про те, що Боровиковський був учителем, а потім інспектором полт. гімназії. Але це—дрібниці. Праця п. Гр. Коваленка цінна ще й з іншого боку: вона приносить нам нові відомости про два нових твори забутого поета. „Мав я—каже редактор—ще рукописну книжку, писану рукою поета: „Разказъ казака о быломъ въ Украинѣ. Полтава, 1845“. В книжці—віршоване оповідання від імени козак-селянина про Мазепу й Кочубея, мовою українською, але віршована передмова—російська. В останньому слові автор поясняє, що описав справу згідно з тим, як вона описана в Маркевича, в його „Історії Малороссії“.—У тій-же книжці є ще вікні поезія: „Въ часы Господней страсти“, мовою російською“. Не може не дивувати нас додана д. Коваленком до процитованої цікавої звістки фраза: „Літературногo інтересу ся книжка тепер не має“.

Яким-би не був з боку художнього невиданий досі „Разказъ казака...“, але, як кожний твір, написаний в 40-х р.р. українською мовою, він має для історії письменства нашого великий інтерес, російські ж вірші безперечно цікаві для біографії поета, для з'ясування його ідейних інтересів, душевних настроїв і т. инш. Але в даному разі важно не те, як дивиться на це редактор „Байок“, а те, що дякуючи йому ми дізналися про існування цих творів.

Цей факт дає мені привід згадати ще тут про де які матеріали до творчості Л. Боровиковського з власних моїх бібліографічних та архівних розшукувань, маючи на увазі, що в плані видання „Академічної бібліотеки українських письменників“ Боровиковський займає безпосереднє місце за Котляревським та Артемовським-Гулаком місце, і що тому справу збирання необхідних літературних матеріалів не можна відкладати на довгий час. У збірці Ізм. Ів. Срезневського (рукоп. відділ бібліотеки Рос. Академії Наук) є кілька надзвичайно цікавих листів Л. Боровиковського до Ізм. Ів. Срезневського, які торкаються як раз його творів та їх нещасливої літературної долі: мова йде про справу їх видання, й до одного листа прикладений і власноручний список його байок (здається з кінця 30-х чи з початку 40-х р.р.); в листах тих поет в цікавій формі виявляє свою національну свідомість (пам'ятаю вираз: „мы фил-украинцы“...) і обговорює літературні завдання тогочасного українського руху національного; єсть там і автографи його творів. У збірці ж Ол. Ол. Боровиковського, (петербурзького фотографа—внука поета й сина відомого юриста Ол. Львовича) єсть повний рукописний збірник байок Л. Б. і—що найбільш цікаво—рукопис ненадрукованого сповідання його під назвою „Позивайло“—одного з найраніших в письменстві нашому творів, писаних прозою (здається, 1831 р.). Про цю „повість“ згадував також В. Л. Модзалевський, друкуючи лист Станевича до Артемовського-Гулака в „Літературномъ Вѣстникѣ“, органі Рос. Бібліолог. Т-ва (року й № вказати не можу, бо не маю під руками цього часопису).

До книжки редактор додав і два портрети: перший (на жаль не фотографічна репродукція)—копія з портрета Л. Б., „писаного олійними фарбами десь близько 1830 року, як Левкові було літ 25“, зрисована самим п. Коваленком; другий — „Левко Боровиковський за старших літ“, зроблений також п. Коваленком „по першому [портрету] й по переказах тих людей, що знали живого Л. Б.“—отже трохи фантастичний. Як відомо мені, оригінал першого портрету належав сину поета Льву Львовичу Боровиковському в Полтаві. До цього часу портрета цього ніде ще не було репродуковано.

Таким чином, видання, зладжене д. Коваленком, містить в собі три нових твори, указує на нові матеріали для біографії й творчості Л. Боровиковського й пробуджує інтерес до того, „хто в... давній час, один із перших, зважився винести наше слово на широкий літературний світ“...

Пав. Зайцев.

Звіт управи гімназійних наукових курсів з українською викладовою мовою у Відні, III., ул. Радецького, ч. 2, за шкільний рік 1914/15. Зміст: 1. Д-р В. Щурат: Боденштедтова „Поетична Україна“. 2. Урядова часть—Управи. Відень. 1915. Стор. 49.

Ця невеличка книжечка, що випадково дісталася до моїх рук, має подвійний інтерес. Під час окупації Галичини російським військом, українське громадянство галицьке, примушене тікати від переслідувань та утисків національних, зуміло й на чужині, згуртувавши свої сили педагогічні, позбирати нещасних, позбавлених рідної освіти шкільної дітей і утворити в Відні свою гімназію. „Звіт управи“ тої гімназії—цікавий історичний документ: з нього довідуємося, з якими великими труднощами й зусиллями довелося працювати педагогам і учням в непристосованих до того умовах, який був склад учителів та учнів, як організовано було шкільну науку і т. ин. Але це—документ занадто недавнього минулого, щоб можна було його тут обговорювати ширше. Нас цікавить стаття д-ра Щурата про „Поетичну Україну“ Боденштедта—„Спомин в 75-ті [70-ті?] роковини появи книжки“¹⁾. Це—академічна промова його на акті в день шевченкових роковин. Росповідаючи (на підставі Боденштедтових „Erinnerungen aus meinem Leben“, Berlin 1888) про історію написання й виходу в світ цікавої й епохальної для свого часу „Die poetische Ukraine“ („в перекладанню дум Боденштедт не мав попередників“), д-р Щурат переказує цікаві подробиці про участь і поміч Боденштедту в складанню цієї книжки українців Росковшенка (приятеля і спільника Срезневського в виданні „Украинскаго Альманаха“), Афанасьєва-Чужбинського й поляка з України—Т. Лади-Заблоцького, що пробували тоді на Кавказі. Боденштедт додав до перекладів цікаве Einleitung та коментарії, де висловив своє захоплення українською поезією й мовою, думку про рівнорядність нашої мови з московською і польською, давши короткий очерк історії українського народу й пообіцявши колись пізніше подати докладнішу нашу історію, щоб заповнити люку в історії Східної Європи, власне Слов'янщини. Книга Боденштедта, помічена 1845 р., вийшла в світ ще в кінці р. 1844-го. Сопоставлення всіх цих фактів дає д-ру Щурату привід поновити й обґрунтувати кинуту побіжно небіжч. Хв. К. Вовком думку²⁾ про те, що слова шевченкового „Послання“:

... Колись будем
І по своєму глагольть,
Як Німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу роскаже—

нав'язні Боденштедтовою „Поетичною Україною“. Драгоманів тоді ж заперечив можливості такого зв'язку шевченкових слів зо змістом тисла схарактеризованого вище Einleitung Боденштедта,—йому не

¹⁾ Точний заголовок її: Die poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volklieder. Ins Deutsche übertragen von Friedrich Bodenstedt. Stuttgart und Tübingen. I. G. Gotta'scher Verlag, 1845.

²⁾ „Громада“, Женева, 1879, кн. IV, в статті: „Шевченко і його думки про громадське життя“ під псевдон. С і р к о.

відомо було тоді, що „Die roet. Ukraine“ на цілий рік виходом у світ опередила шевченкове „Послання“ (14/хл. 1845). Аф.-Чужбинський, який багато розповідав Шевченкові про Кавказ, не міг не розказати й про свою зустріч там з Боденштедтом і не познайомити Шевченка з „Поетичною Україною“, яку напевно одержав від автора, як безпосередній його помішник при її складанні. Протест Шевченка проти ідеалізованого погляду на історію України, як на „поему вольного народу“, і його порада—прочитавши уважно цю історію, не минаючи „ані титли, ніже тії коми“ і розібравшись во всьому, як слід, питати вже себе: „...що ми? чиї діти? яких батьків?“,—теж зв'язуються ніби-то з ідеалізованим Боденштедтом історичним образом України, що утворився у нього під впливом укр. пісень і ввижався йому кріз їх призму: Шевченко повставав тоді проти романтичного ідеалізування „батьків“—діячів гетьманщини, а в Боденштедта двічі зустрічаємо гадку про те, що укр. пісні розказують дітям про діла батьків.

Сама по собі книга Боденштедта в свій час мала велике значіння в справі ознайомлення Європи з нашою поезією, і через те невеличка студія д-ра Щурата заслуговує уваги й стане в пригоді тим, хто студіює історію нашого літературного руху в ХІХ в. Майстерні переклади наших пісень, особливо дум, зроблені Боденштедтом, варті того, щоб їх тепер переиздати.

Пав. Зайцев.

Доповнення до покажчика літератури про Г. Х. Квітку та його твори.

Р. 1910-го вийшов бібліографічний покажчик до творів Квітки та літератури про нього, складений Н. М. Баженовим. Складачу прийшлося виконати складну роботу, боротися з різними перешкодами, які трудно було усунути через відсутність у приступних йому книгозбірнях багатьох потрібних книг і т. и. Не дивлячись на такі обставини, д. Баженов видав працю, якою ще довго буде користуватися дослідувач української літератури. Безумовно, його покажчик не має повноти, яку бажано було б у ньому бачити, і це можна довести хоч би моїми доповненнями, що вміщені нижче, які я робив випадково й несистематично, але так звана „бібліографічна повнота“—в нас така річ, якої неможна досягнути, і тому я не сподіваюся закидів.

При цій нагоді, я хочу вказати на деякі хиби в основі праці д. Баженова, тим більше, що декотрі з них мають принципове значіння.

Весь матеріал покажчика поділено на сім відділів: 1) Твори Квітки й переклади його українських повістей та оповідань на інші мови (в тому порядку, в якому вони виходили з друку); 2) Приватне листування Квітки (в хронологічному порядку); 3) Невидані твори Квітки; 4) Листи різних осіб до Квітки (в хронологічному порядку); 5) Література про Квітку (біографії та спомини, критичні розвідки й т. и.); 6) Твори, присвячені Квітці; 7) Автографи, портрети, малюнки.

Мені здається, що було б більш раціонально де-в-чому змінити схему цього покажчика, розділивши відділ 5-й на дві частини: біографічну та критико-історичну; до першої частини можна було б залучити й відділи 2-й та 4-й, які мають виключно біографічний інтерес. З другого боку, відділ 3-й треба було б прилучити до 1-го.

До першого відділу д. Баженов, між иншим, додає таку примітку: „Списокъ разныхъ изданій сочиненій Квитки, понятно, не можетъ претендовать на абсолютную полноту, такъ какъ повѣсти и драматическія сочиненія Основяненка—какъ отдѣльными брошюрами, такъ и меньшими сборниками—выпускались въ свѣтъ настолько часто, что нѣтъ никакой возможности привести въ порядокъ всѣ изданія такого рода, да едва-ли это и важно“ (стор. 18). Така думка не відповідає бібліографічним вимогам. Докладний список всіх видань творів кожного письменника (коли можна, навіть з зазначенням кількості виданих примірників) дасть наочну картину його популярності серед читачів, се-б то буде першорядним що до свого значіння матеріалом для майбутнього дослідувача літературної діяльності письменника. На превеликий жаль, у мене зараз немає таких відомостей у відповідному числі, тому я й не ввожу їх до цього доповнення, маючи надію згодом надрукувати їх окремо.

Де кілька уваг треба зробити й відносно відділу 3-го. Замість того, щоб розшукувати по книгозбірнях, які були приступні складачу, невидані рукописи Квітки, д. Баженов обмежився коротким (складеним на підставі монографії Данилевського) списком їх, до того ще неповним і невідповідаючим вимогам наукової бібліографії. Ненормальні умови сучасності позбавили й мене можливості це виконати, і я зміг додати лише один рукопис (див. № 6, розд. III).

1¹⁾.

1) Приклученіе на имянинахъ.— „Українскій Вѣстникъ“ 1817 р., январь, стор. 102—104. [Підпис:—а; див. покажчик д. Баженова, стор. 46].

II.

2) Стороженко, Н. И., Новые матеріалы для біографіи Т. Г. Шевченка, „Кіевск. Стар.“ 1900 р., т. LXX, сентябрь, стор. 297—300.

Вміщено два листи Квітки до Шевченка: з 22 листоп. 1842 р., 29 квітня 1843 р.

3) Барсуковъ Николай, Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. четверт., СПБ. 1891, стор. 108.

Уривок з листа Квітки до Погодина, недатований.

4) А. М[етлинскій], Памятники для исторіи языка и словесности Южнороссіи (Малороссіи и Червонороссіи). Исторія. Харьковъ, 1840 р., стор. 70—71.

Уривок з листа Квітки до Метлинського, недатований.

5) Щеглова, С.. Описание рукописей Кіевского Художественно-Промышленнаго и научнаго Музея, „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“, т. XXI, 1916 р., кн. 2, стор. 11, № 169.

Лист Квітки до якогось Данила Давидовича, невиданий.

III.

6) Соколовъ, Е. И., Библиотека Императорскаго Общества исторіи и древностей россійскихъ, вып. 2, Описание рукописей и бумагъ, поступившихъ съ 1846 по 1902 г. включительно. М. 1905, стор. 628, № 160.

Білоруські (?) вірші Г. Основ'яненка, розміром в аркуш, на 1-му листі.

IV.

7) П. ф. К. Къ исторіи русской литературы. II. Собственноручныя

1) За 1831 рік д. Баженов (стор. 6) вміщує, між иншим, сцену „Быть Малороссіи въ первую половину XVIII столѣтія“, підписану літерами Т. М. і висловлює припущення, що ця сценка належить Основ'яненку; стилістичний аналіз уривка доводить, що це припущення хибне.

Докладніше про це не кажу, бо маю на меті присвятити цьому твору окрему розвідку.

письма А. А. Краевскаго Григорію Федоровичу Квиткѣ-Основ'яненко, „Русская Старина“ 1900 р., № 5, стор. 293—301.

Три листи: 6 жоўтня 1839 р., 17-го березня 1840 р., 16-го травня 1840 р.

8) „Библиотека для Чтенія“ 1834 р., № 7, отд. VI, стор. 5.

Про „Малороссійскія повѣсти“.

9) „Библиотека для Чтенія“ 1837 р., № 21, отд. VI, стор. 18.

Про оп. „Сватань“.

10) Литературныя прибавленія къ „Русск. Инвал.“ 1838 р., № 35.

Про повість „Козир дівка“.

11) „Библиотека для Чтенія“ 1839 р., т. XXXI, отд. VI, стор. 24.

Про повість „Ганнуся“.

12) „Отечественныя Записки“ 1839 р., отд. VI, стор. 132.

Про повість „Ганнуся“;

Ibidem, № 7, отд. VI, стор. 43.

Про „Праздникъ мертвецовъ“;

Ibidem, № 8, отд. VI, стор. 119.

Про повість „Дѣлай добро, добро и тебѣ будетъ“.

13) „Московскій Наблюдатель“ 1839 р., т. I, отд. V, стор. 40.

Про повість „Маруся“.

14) М[етлинскій], А., Памятники для исторіи языка и словесности Южнороссіи (Малороссіи и Червонороссіи). Исторія. Харьковъ, 1840 р.

В книжці є багацько відомостей про предків письменника.

15) „Отечественныя Записки“, 1840 р., т. XIII, отд. VI, стор. 39.

Про роман „Панъ Халаявскій“.

16) „Маякъ“, 1840 р., ч. II, гл. IV, стор. 37.

Про повість „Вожі діти“.

17) „Современникъ“ 1840 р., № 18, стор. 126.

Про „Листи до любезних земляків“.

18) „Библиотека для Чтенія“, 1841 р., т. XLVIII, отд. VI, стор. 43—46.

Про „Малороссійскія повѣсти“.

19) „Современникъ“ 1841 р., т. XXI, стор. 94—96.

Про те ж.

20) „Русскій Вѣстникъ“, 1841 р., т. III, стор. 71.

Про „Похожденія Столбикова“.

- 21) „Современникъ“, 1841 р., т. XXIII, стор. 20.
 Про те ж.
- 22) „Отечественныя Записки“, 1841 р., т. XVI, отд. VI, стор. 23.
 Про оперу „Сватанье“.
- 23) „Отечественныя Записки“, 1842 р., т. XX, отд. VI, стор. 7.
 Про „Похожденія Столбикова“.
- 24) Некролог Квітки, „Курскія Губернск. Вѣдом.“, 1843 р., № 39.
- 25) „Отечественныя Записки“, 1843 р., № 12, отд. VI, стор. 39—40
 Про „Пана Халявскаго“.
- 26) „Литературн. Газ.“, 1844 р., № 42.
 Про „Основаніе Харькова“.
- 27) „Отечественныя Записки“, 1843 р., т. XXVIII, отд. VI, стор. 33.
 Про те ж.
- 28) „Маякъ“, 1844 р., т. XIII, стор. 4, 12.
 Про „Перекопитоле“, та повість „Підбрыхач“.
- 29) „Иллюстрація“, 1846 р., т. II, № 13, стор. 201—202.
 Про „Пана Халявскаго“.
- 30) Русская родословная книга. Изданіе „Русской Старины“. Спб., 1873 р., стор. 193.
 Короткі, неповні відомости про рід Квіток
- 31) Башуцкая М., Письмо о Квиткѣ, „Голось“, 1878 р., № 141.
- 32) Поповъ, И., 100-лѣтній юбилей Г. О. Квитки-Основьяненка, „Донскія Областныя Вѣдомости“, 1878 р., № 93.
- 33) „Елисаветградск. Вѣстникъ“, 1878 р., №№ 128, 130.
 Невеличка стаття з приводу ювілея.
- 34) „Новороссійскій Телеграфъ“, 1878 р., № 1119. Стаття Н. Л—ча, №№ 1121, 1122—стаття Л. Борковскаго.
- 35) Краткое воспоминаніе по случаю столѣтія автора Григорія Федоровича Квитки-Основьяненка, Спб., 1878 р.
- 36) Быковъ, П., Г. О. Квитка (біографическ. замѣтка), „Огонекъ“, 1879 р., № 8.
- 37) Мордовцевъ, Д. Л., Николай Ивановичъ Костомаровъ въ послѣднія десять лѣтъ его жизни, 1875—1885 г.г., „Русская Старина“. 1885 р., т. XLVIII, № 12, стор. 660—662.
- 38) „Пантеонъ Литературы“, 1888 р., № 12, современная лѣтопись, стор. 14—15.
 Критичний розбір „Пана Халявскаго“.
- 39) „Одес. Вѣст.“, 1889 р., № 222.
 Рецензія на „Повѣсти и рассказы“, т. 3.
- 40) Горленко, В., „Кіевская Стар.“, 1889 р., № 10, стор. 207—210.
 Те ж.
- 41) Шугуровъ, Н., Илья Ивановичъ Квитка, неизвѣстный писатель конца прошлаго и начала текущаго столѣтія, „Кіевск. Старина“, 1890 р., № 3, стор. 444—453.
- 42) Корсуновъ, А. А. [Корсун]. Николай Ивановичъ Костомаровъ. Воспоминанія, „Русскій Архивъ“, 1890 р., № 10, стор. 199—221
 В споминах є багацько цінних відомостей про Квітку, його ролю в тогочасному харківському громадянстві, про знайомство з ним Костомарова й т. и.
- 43) Григорій Квѣтка-Основьяненко, „Батьківщ.“, 1890 р., №№ 27, 28.
- 44) П. О., Григорій Квитка-Основьяненко, „Бібліотека ілюстрована для молодѣжи, мѣщанъ и селянъ“, Рѣчникъ VI, Чернівци, 1890 р., стор. 177.
- 45) Костомаровъ, Н. И., Литературное наслѣдіе. Автобіографія. Спб., 1890 р., стор. 37—38 й далі.
 є багацько відомостей про Квітку й людей, які його оточували; подається характеристика особи письменника.
- 46) Барсуковъ, Николай, Жизнь и труды М. П. Погдина, книга 4-я, Спб., 1891 р., стор. 279.
- 47) Иконниковъ, В. С., Опытъ русской исторіографіи, Томъ I, кн. 2, К., 1892 р., стор. 936, 1173, 1273, 1284.
- 48) Р[узова], С., Харьковская журналистика начала настоящаго столѣтія, „Кіевск. Старина“, 1892 р., № 8, стор. 168—198.
 Про ролю Квітки в харківській журналістиці; в статті є багацько фактичних помилок.
- 49) Барсуковъ, Николай, Жизнь и труды М. П. Погодина,

книга шестая, Спб., 1892 р., стор. 68—70, 246, 250.

50) Біографія Григорія Феодорича Квитки-Основьяненка, Александрія, 1892 р.

51) Данилевскій, М. Г., Г. П. Данилевскій по личнымъ его письмамъ и литературной перепискѣ, Харків, 1893 р., 16^о, 91 стор.

В різних листах є відомости про працю Г. П. Данилевського над біографією Квітки; в листі М. І. Костомарова знаходимо характеристику письменника.

52) Срезневскій, Вс., Украинскій Альманахъ, „Кіевская Старина“ 1893 р., № 1, стор. 20—33.

53) Григорій Феодорович Квітка, львівська „Бесѣда“. 1893 р., № 16.

54) Ш., Воспоминанія о Квиткѣ, „Живописное Обозрѣніе“ 1893 р., т. II, стор. 115.

55) Барсуковъ, Николай, Жизнь и труды М. П. Погодина, книга седьмая, Спб., 1893 р., стор. 4, 136, 138—141.

„Молодик“, участь в ньому Квітки; роля Квітки в історії українського літературного відродження.

56) „Русская Мысль“ 1894 р., № 4, Библиограф. отд., стор. 180—181.

57) „Сѣверный Вѣстникъ“ 1894 р., № 3, стор. 89; № 6, стор. 50.

№№ 56—57—рецензії на „Малороссійскіе повѣсти и рассказы“.

58) Л[азаревскій], А., Гр. Ф. Квитка, какъ сотрудникъ „Современника“, „Кіевская Старина“ 1896 р., № 3, стор. 94—98.

На підставі листування між П. О. Плетньовим та Я. К. Гротом.

59) Науменко, В., Маленькое недоразумѣніе. „Кіевская Старина“ 1896 р., № 4, стор. 23.

60) Срезневскій, В. И., Изъ первыхъ лѣтъ научно-литературной дѣятельности И. И. Срезневскаго, „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщ.“ 1898 р., № 1, стор. 9, 19.

Про відносини між Квіткою та Срезневським.

61) Колесса, Александр, Століте обновленої українсько-руської літератури, „Літературно-Науковий Вістн.“ 1898 р., № 12, стор. 166—167.

62) Кониський, Олександр, Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. Томъ I. У Львові, 1898 р., стор. 87, 98, 99, 103, 105—107, 110, 111, 114, 115, 235.

Історія відносин між Квіткою та Шевченком.

63) Харьковскіе художники первой половины нынѣшняго столѣтія „Кіев. Стар.“ 1899 р., № 8, стор. 60.

64) Булгаковъ, Ѳ., „Новое Время“ 1889 р., № 8233.

65) „Русск. Вѣдом.“ 1899 р., № 32. В №№ 64—65 вміщені рецензії на брошуру Н. В. Волкова: „Зависимость „Ревизора“ Гоголя отъ комедіи Квитки „Пріѣзжій изъ столицы“.

66) Гринченко, Б. Д., Каталогъ музея украинскихъ древностей В. В. Тарновскаго, томъ II, Черниговъ, 1900 р., стор. 49—50. Приложение къ „Земск. Сбор. Черниг. губ.“, 1900 р., № 7.

67) Стороженко, Н. И., Новые матеріалы для біографіи Шевченка, „Кіевская Старина“, 1900 р., № 9, стор. 297—300

Квітка та Шевченко.

68) Срезневскій, В. И., И. Е. Бецкій—издатель „Молодика“, „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, 1900 р., № 12, стор. 283, 291, 297, 300—303, 304

Участь Квітки в „Молодику“.

69) Кониський, Олександр, Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя, т. II. У Львові, 1901 р., стор. 95, 110.

70) Гринченко, Б., Оповідання про Грыцька Квитку-Основьяненка, Харків, 1902 р., стор. 39.

Популярна брошура, яку видало „Харьковское Общество Грамотности“.

71) Лященко, А. I., „Ревизоръ“ Гоголя и комедія Квитки „Пріѣзжій изъ столицы“, „Памяти Л. Н. Майкова. Збірник. Спб., 1902 р., стор. 523—540; Відбиток, Спб., 1902 р.

Перегляд питання про літературний зв'язок між цими двома комедіями: до висновку про те, що Гоголь вибрав і обробив сюжет „Ревизора“ незалежно від комедії Квітки.

- 72) Застирець Йосиф, Підручна історія рускої літератури від найдавніших до найновіших часів, у Львові, 1902 р., стор. 33—34.
- 73) Багал'їй, Д. Й., Матеріали для біографій южно-руських научно-популярних діятелів XIX вѣка. I. Письма къ Гр. Петр. Данилевскому, Київ, 1902 р., стор. 100.
Відбиток з „Кіевской Старини“; в різних місцях листування є багацько відомостей про Квітку.
- 74) Сумцовъ Н. Ѡ., В. А. Жуковский и Г. Ѡ. Квитка, „Харьковскій Университетскій Сборникъ въ память В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя“, Харків, 1903 р., стор. 68—70.
Переробка статті того ж автора: „Отношеніе В. А. Жуковского къ Г. Ѡ. Квиткѣ, Т. Г. Шевченку и М. А. Максимовичу“ („Мирный Трудъ“, 1902 р. № 2).
- 75) Козминъ, Н. К., Очерки изъ истории русскаго романтизма, Н. А. Полевой, какъ выразитель литературныхъ направленій современной ему эпохи, СПБ., 1903 р., стор. 438.
- 76) Барсуковъ, Николай, Жизнь и труды М. П. Погодина, книга оснадцатая, СПБ., 1904 р., стор. 130—131, 135.
- 77) Багал'їй, Д. Й., Замѣтки и матеріали по історії Харьковского университета. I. Новыя данныя для біографіи В. Н. Каразина, Харків, 1905 р., „Записки Имп. Харьковский. Универс.“ 1905 р., кн. I.
- 78) Кревецъкий Иван, Корифей російської критики і українське письменство. I. В. Г. Белінський; у Львові, 1905 р., стор. 4—5, 7, 12—16
Відбиток з „Літературно-Наукового Вістника“, 1905 р., кн. II, IV; про рецензії Белінського на твори Квітки.
- 79) Никитенко А. В., Моя повѣсть о самомъ себѣ и о томъ, „чему свидѣтель въ жизни былъ“. Записки и днѣвникъ (1804—1877), томъ II, СПБ., 1905 р., стор. 166.
Про постановку п'єс Квітки в Петербурзі.
- 80) Студинський, Кирило, д-р, Кoresпонденція Якова Головацького в літах 1850—62; у Львові, 1905 р.
Лив. покажчик імен в кінці книги.
- 81) Тихій, Н., В. Н. Каразинъ. Его жизнь и общественная дѣятельность, Київ, 1905 р.
Квітка, як співробітник Каразина в його просвітній діяльності.
- 82) Сперанскій, М., Одинъ изъ учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинскій), Ніжин, 1906 р.
- 83) Иконниковъ, В. С., Опытъ русской историографіи, томъ второй, кн. 2, Київ, 1908 р., стор. 1654—1655.
- 84) Грушевскій, А. С., Изъ истории украинской этнографіи. Этнографическія темы въ украинской литературѣ, „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имц. Академіи Наукъ“, т. XIV, 1909 р., кн. 2, стор. 178—180 й ин.
Етнографічний елемент в творах Квітки.
- 85) Грушевський, Олександр, 3 сучасної української літератури. Начерки і характеристики, Київ, 1909 р., стор. 192—193 та інші.
- 86) Миллеръ, Д. П. Хозяева и постояльцы, Харків, 1909 р., стор. 8.
- 87) Баженов, Н. М. Григорій Ѡедоровичъ Квитка-Основьяненко (Библиографическій указатель). СПБ., 1910 р., 53 стор., „Изв. Отд. русск. яз. и словесности Имп. Академіи Наукъ“, 1910 р., кн. I.
Рец.: В. Р—въ, „Историческій Вѣстникъ“, 1910 р., № 11, стор. 759—760.
- 88) Барвінський, Олександр, Огляд історії українсько-руської літератури; у Львові, 1910 р., стор. CXL—CXLI.
- 89) Варнеке, Б. В., История русскаго театра, часть вторая, XIX вѣка (опытъ изложенія), Казань, 1910 р., стор. 249—250.
Квітка та Гоголь.
- 90) Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранныя и редактированныя проф. Д. Й. Багал'їемъ, Харків, 1910 р., ст. 600.
- 91) Франко Иван, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., у Львові, 1910 р.,

стор. 88, 89, 96, 108, 119, 168, 171, 266, 282.

92) Багал'їй, Д. И., Костомаровскіє дни въ гор. Воронежѣ (27—29-го марта 1911 года), Харків, 1911 р., стор. 7, 12; „Вѣстн. Харьковского Историко-Филологического Общества“, вип. I, 1911 р., стор. 25, 30.

93) Грушевскій, А. С., Раннія этнографическія работы Н. И. Костомарова (къ поминкѣ † 1875—1910), „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“, 1911 р., т. XVI, кн. I, стор. 79, 80 та інші.

Про вплив особи й творів Квітки на Костомарова.

94) Къ постановкѣ памятника Г. О. Квиткѣ-Основьяненку и изданію сборника статей о немъ, „Вѣстникъ Харьковского Историко-Филологического Общества“, вип. I, 1911 р., стор. 31—34

Доклад спеціальної комісії, яку утворено було при Исторично-Філологічному Товаристві.

95) Народная энциклопедія научныхъ и прикладныхъ знаній. Томъ VII, языкованіе и исторія литературы, М. 1911 р., стор. 575—577

В статті С. Русовой про українську літературу.

96) Сумцовъ, Н. Ф., Харьковъ и Шевченко, Харків, 1911 р., стор. 2—3, „Вѣстникъ Харьковского Историко-Филологического Общества“, вип. I, 1911 р., стор. 4—5.

97) Багал'їй, Д. И., Историческія повѣсти и статьи Гр. Оед. Квитки (къ 50-лѣтію со дня кончины) „Очерки по исторіи украинской культуры“, Харків, 1912 р., стор. 454—478.

Передрук статті, яку первісно було вміщено в „Кіевской Старинѣ“, 1893 р., № 8.

98) Комаровъ, М., До „Української драматургії“. Збірка бібліографічного знадібку до исторії української драми і театра за 1906—1912 рік. З додатками та поправками до „Української драматургії“ до 1906 року, Одесса, 1912 р., стор. 34—62

На стор 62 вміщена цікава вказівка на оперетку „Стецько, повербований в улани“, невідомого автора, яка являється закінченням опери „Сватання на Гончарівці“.

99) Отзывы [Николая Баженова, М. Ф. Сумцова, та А. В. Пастухова] о сочиненіи подъ девизомъ „Feci, quod potui, faciant meliora potentes“,—представленномъ въ Харьковское Историко-Филологическое Общество на соисканіе преміи имени проф. А. А. Потебни въ 1911 г.

Стул. Н. А. Плевако на тему: „Квитка, какъ художникъ и психологъ“

„Вѣстникъ Харьковского Историко-Филологического Общества“, вип. 2 1912 р., стор. 77—81.

100) Трубицынъ, Николай, О народной поэзіи въ общественномъ и литературномъ обиходѣ первой трети XIX вѣка, Спб., 1912 р., стор. 105—108.

101) Щеголевъ, С. Н., Украинское движеніе, какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма, Київ, 1912 р., стор. 46, 67, 148—150, 194, 196, 207.

102) Багал'їй, Д. И., проф., Очерки изъ русской исторіи. Томъ 2-й, Монографии и статьи по исторіи Слободской Украйны, Харків, 1913 р., стор. 26—27, 286, 289.

В статтях „Основаніе города Харькова“ та „Сочиненія, матеріали, статьи и замѣтки, относящіяся къ исторіи Слободской Украйны, съ 1885 по 1890 годъ“.

103) Грековъ, А., Г. Ф. Квитка-Основьяненко въ изданіи земства, „Вѣстникъ Харьковского Историко-Филологического Общества“, вип. 4, 1913 р., стор. 6—14.

104. Зайцевъ, Пав., Къ біографіи Е. П. Гребенки, „Русскій Бібліофиль“ 1913 р., № 7, ноябрь, стор. 15.

Гребінка та Квитка.

105) Пиксановъ, Н. К., Три эпохи. Екатерининская. Александровская. Николаевская. Темы. Бібліографія. Вопросы. Вид. 2, Спб., 1913 р., стор. 38, 39.

106) Сумцовъ, Н. Ф., И. И. Срезневскій, „Вѣстникъ Харьков-

скаго Историко-Филологич. Общества", вип. 3, 1913 р., стор. 52, 55.

107) Багалій, Ольга, Отношение Н. И. Костомарова къ г. Харькову и Харьковскому университету, „Русская Старина“, 1914 р., № 12, стор. 469.

108) Бѣлинскій, (В. Г.), Письма, Томъ I (1829—1839), Спб., 1914 р., стор. 322; томъ II, (1839—1843), С.-Пб., 1914 р., стор. 8.

Цікава характеристика Квітки.

109) Венгеровъ, С. А. проф., Источники словаря русскихъ писателей, Т. III., Карамышевъ-Ломоносов, Пгр., 1914 р., стор. 46—47.

Всі бібліографічні відомості, які є в „Источникахъ“, ввійшли до покажчика д. Баженова й до цієї роботи.

110) Обѣ отмѣнѣ стѣсненій ма-лорусскаго печатнаго слова, Київ, 1914 р., стор. 9.

111) Сумцовъ, Н. Ф., Харьковскій періодъ научной дѣятельности И. И. Срезневскаго, Пгр., 1914 р., стор. 82—83, 84.

Знайомство Срезневського з Квіткою; промови його над могилою письменника.

112) Котляревскій Несторъ, Николай Васильевичъ Гоголь. 1829—1842. Очеркъ изъ исторіи русской повѣсти и драмы, вид. 4-е, Пгр., 1915 р., стор. 267—275.

Квітка—один з попередників Гоголя в руській драматичній літературі.

113) Баженовъ, Н., Г. Ф. Квитка, какъ вдохновитель Гоголя. Къ вопросу о литературномъ заимствованіи. Харьков, 1916 р., стор. 25.

Рец.: Й. Турскій, „Южный Край“, 1916 р., 27 жовтня.

114) Плевако, М. Григорій. Квітка-Основ'яненко, у Харкові, 1916 р., стор. 33.

115) Плевако, Н., О стилѣ и языкѣ повѣсти Г. Ф. Квитки „Маруся“, Харьков, 1916 р., стор. 39.

116) Ефремов, Сергій, Історія українського письменства, вид. 3, Київ, 1917 р., стор. 208—214.

Див. також покажчик в кінці книги.

117) Українскій вопросъ, составлено сотрудиниками журнала

„Украинская Жизнь“, вид. 3-е, М. 1917 р., стор. 47, 80, 105.

118) Багалій, Д. І., проф., Історія Слободської України, Харків, 1918 р., стор. 290—291.

119) Ефремов, Сергій, Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка, „Книгарь, Літопис українського письменства“, 1918 р., ч.ч. 12—13, стор. 685—692.

120) Огієнко, Іван, Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народа, Київ, 1918 р., стор. 112—113 й инш.

121) Сумцов, М. Ф., проф., Шевченко і Слобожанщина, „Т. Шевченко. Кобзарь“ (В редакції Доманицького), в-во „Рух“, Харків, 1918 р., стор. LIX—LXIV.

Шевченко й Квітка, їх листування; між иншим, уміщено один невиданий лист Шевченка з багатьма помилками.

VI.

122) Могила Амвросій [А. Л. Метлинський]. Думки и пѣсни та ще де-що, Харків, 1839 р., стор. 108—115.

„Глекъ“. Присвячено Грицьковій Основ'яненковій.

124) Потебня, А. А., Сочиненія П. П. Артемовскаго-Гулака, „Кіевская Старина“, 1888 р., № 5, стор. 201—202.

XXXIV-а ода Горация, кн. 1⁴).

124) [Багалій, Д. І.], Неизданныя сочиненія Гулака-Артемовскаго, Київ, 1897 р., стор. 9—11.

XIV ода Горация, кн. 2-я.

Відбиток з „Кіевской Старини“¹).

125) Грабина, А. Т., Пань Халаявскій. Комедія-фарсъ въ 4-хъ дѣйствіяхъ, Київ, 1900 р., стор. 75.

Переробка відомого романа Квітки.

I. Айзенштот.

¹) Два останніх №№ вміщено тут на підставі слів Г. П. Данилевського, який писав в „Украинской Старинѣ“ (стор. 224): „Перелагатель Горация, или, какъ онъ выражается, Герасъки, написавъ двѣ знаменитыя пьесы въ подражаніе римскому поэту (XIV ода „Neu fugaces“ и XXXIV ода „Cornus deorum vultor“) ... по своимъ отношеніямъ къ Квиткѣ, къ его грѣхамъ юности и зрѣлому раскаянію“.

ПОЯСНЮЮЧА ЗАПИСКА

до проекту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

(Складена проф. Д. І. Багалієм, проф. А. Ю. Крипським, проф. Г. Г. Павлуцьким та проф. Є. К. Тимченком).

I. Загальна кількість і назви катедр.

Підкомісія в справі організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук пропонує ті катедри на ньому, які ввійдуть у склад історично-філологічної парости наук, не минаючи жадної з них, бо всі вони потребують свого розвитку у нас на Україні, і академики можуть поширювати їх та поглиблювати. Наукова праця ведеться й по університетах і по вищих школах, але їх професори мусять звертати найбільшу увагу на викладання своїх наук студентам. В Академії, навпроти того, провадитиметься самісінька суто-наукова праця, навіть тоді, коли академики вестимуть семінаріум, або прийматимуть на свій суд дісертації, бо тут вони матимуть діло з молодими вченими і з їх науковими писаннями.

Усіх катедр підкомісія пропонує 16, і вони поділяються на дві частини: перша частина захоплює ті катедри, що торкаються українознавства в широкому розумінні цього слова, друга—загальні історично-філологічні науки.

До складу катедр першої частини увійдуть такі катедри:

- 1) *Історія українського народу;*
- 2) *Граматика й історія української мови;*
- 3) *Народня українська устна словесність;*
- 4) *Історія українського письменства;*
- 5) *Історія українського мистецтва, в звязку з усесвітньою історією мистецтва;*
- 6) *Етнографія та історична географія України;*
- 7) *Археологія України та її помічні науки;*
- 8) *Історія української церкви, в звязку з усесвітньою історією церкви.*

Це відповідатиме другому Відділові Російської Академії Наук. До складу катедр другої частини увіходять такі катедри:

- 9) *Класична філологія*;
- 10) *Загальне мовознавство* (індо-європейська група мов);
- 11) *Східні мови і стародавности* взагалі і на Україні з особна;
- 12) *Словянські: історія, мова, письменство й стародавности* переважно в їх стосунку до України;
- 13) *Всесвітня історія*;
- 14) *Візантинознавство*;
- 15) *Історія всесвітньої літератури*;
- 16) *Філософія*.

II. Число вакансій для катедр.

На катедру історії українського народу підкомісія визначає 3 (трьох) дійсних членів Академії, на катедру граматики й історії української мови—2, народньої української усної словесности—1, історії українського письменства—1, історії українського мистецтва в звязку з усесвітньою історією мистецтва—2, етнографії та історичної географії України—1, археології України та її помічних наук—1, історії української церкви в звязку з усесвітньою історією церкви—1, а разом 12 ординатур (дійсних членів).

Таке значне число академиків для катедр українознавства підкомісія визнає тому, що надає їм узагалі особливу вагу в справі відродження й поширення культури самої України і бажає, щоб вони негайно і глибоко розвивалися на користь Українській Республіці.

Визначаючи число вакансій на кожну з цих катедр, підкомісія брала на увагу їх порівнююче значіння в сучасному стані для української науки й культури, а також їх зміст, широчину завдань, поділення на парости і т. и.

На 8 катедр загально-наукових підкомісія пропонує 9 дійсних членів (академиків).

Таким чином, всього для Історично-Філологічного Відділу підкомісія пропонує 21 дійсного члена, споміж яких 9 не будуть зафіксованими при жадній із катедр, а 12—зафіксовані.

II. Катедри та науково-помічні заклади й комісії, що торкаються історії, географії й етнографії.

Серед усіх паростей українознавства звичайно перше місце має *історія* українського народу, бо вона захоплює тепер не тільки його фактичні події, але й геть усякі сторінки його історичного життя і між ними в загальних рисах і археологію краю, і історичну географію

з етнографією, і історію культури, церкви мистецтва. А тому дуже тепер поширився зміст історичних джерел, особливо, коли брати на увагу, що найбільша частина їх знаходиться ще по архівах, і важко, або краще сказати, не можна тепер однаковісінько добре знати ці джерела, на підставі яких складається історія українського народу.

З другого боку, сама історія українського народу тепер поділяється на історію України з давніх часів до прилучення її до Польщі, на історію її під польською владою і на історію її під московською державою. Немов одмежованою являється історія Запоріжжя і Слобідської України. Кожен з цих відділів єдиної в основі історії українського народу має, окрім загальних джерел, ще й свої власні джерела і вимагає спеціального працювання; отож, щоб розвинути та поширити працю в різних відділах історії України, треба, щоб була не одна, а приміром три катедри, відповідно до числа найголовніших відділів цієї науки. Не забуваймо, що сюди входить і українська історіографія, дуже мало розроблена і в джерелах і в історії розвитку самої такої науки.

Наукове самостійне працювання в історії українського народу не може розвинути, поширитися й поглибитися без *архівних джерел*, бо в них захована ще сила, або, краще сказати, незмірно більша частина звісток про нашу минулість,—і не тільки про самісінькі події, але й про наш економічний і соціальний побут і про нашу культуру. Тільки на підставі архівних джерел складені були архівні праці Іванішева, Антоновича, Лазаревського й інших істориків, що заклали певну й міцну основу для нашої документальної історії.

І тому неминуча річ—закласти *Український Національний Архів*, в який треба зібрати до купи все, що торкається життя України, в цілокупності її етнографічного змісту під володінням Литовсько-Польської та Московської Держави, принаймні аж до скасування політичної автономії України, себ-то до третьої четвертини XVIII ст. Документи Правобічної України згуртовано в значній їх частині в Київському Центральному Архіві, а документи Лівобічної України були розвіяні по багатьох місцях, тай тепер теж зібрані і в Києві, і в Харькові, і в Чернігові, і в Полтаві, і в Москві, і в Петрограді. Їх треба тепер зібрати в єдиному Національному Державному Архіві в Києві. Було б бажано, щоб до цього Архіву прилучені були й документи Литовської Метрики, котрі тепер переховуються в Москві, в Архіві „Министерства Юстиції“. На підставі документів цього Архіву й можна буде розробляти історію України в XVI—XVIII ст., і він буде немов найголовнішою науковою інституцією для катедри української історії. Він повинен бути автономною інституцією, незалежною ані від катедри, ані від Історично-Філологічного Відділу Академії, але Академія, на погляд

підкомісії, повинна буде мати деякий на нього вплив з боку суто наукового, як найвища наукова інституція; крім того, треба буде полекшити якомога працю в цьому Архіві для Академії взагалі, для відділів Історично-Філологічного й Соціальних наук, і особливо для катедри української історії. Архів повинен буде складати реєстри своїх документів і повинен мати свій власний бюджет, незалежний від бюджету Академії.

Коли закладеться в Києві Національний Архів, треба буде також заснувати і *Археографічну Комісію* для видавання джерел історії українського народу і пам'яток давньої літератури, насамперед тих, котрі переховуватимуться в цьому Архіві, а потім і тих, що будуть в інших архівах і рукописних збірках. Треба, щоб ці видання мали систематичний характер і нагадували нам з цього боку „Архивъ Юго-Западной Россіи“. Зерном, з якого виросте Археографічна Комісія, могла-б бути Київська Тимчасова Комісія, але її треба значно поширити і в її цілях, і в її складі і в коштах. Ця Археографічна Комісія теж, на погляд підкомісії, повинна бути зв'язана з Академією Наук програмою своїх видань та її планом, а саме з Історично-філологічним Відділом і Відділом Соціальних наук, особливо з катедрами історії українського народу, історії української мови, письменства і українського і західно-руського права. Перш усього треба буде звернути увагу на видання „Джерел для історії України“,—літописів, юридичних пам'ятників, грамот, актів, які торкатимуться геть усяких сторінок нашого історичного життя, положення станів, їх економічного побуту, церкви, заселення і т. и. Археографічна Комісія провадитиме свій бюджет через бюджет Академії.

Окрема кафедра *історії української церкви* пропонується з уваги на особливе значіння церкви в історії українського народу і в його сучасному житті і за-для його будуччини. Боротьба за віру в українського народу провадилася разом з боротьбою за волю, за землю і національність. Церква була живою силою в цій боротьбі і була міцно зв'язана з народнім життям. Вона органічно зв'язана була і з письменством, з так званими пам'ятками полемічної літератури, котрі склалися в оборону православ'я і проти католицизму і проти унії, що до них силували нарід.

Необхідна також і окрема кафедра *географії й етнографії* України, як історичної, так і сучасної. Історична географія являється основою, з одного боку, для української історії, а з другого—для сучасної географії. Не менше ваги має для українознавства також і етнографія, котра наближається до фольклору. І географія і етнографія України досі дуже мало відомі, а в загальних монографіях і підручниках для географії Росії, де була розмова про Україну, дуже багато

помилки і за давніх непевних відомостей. Що до української етнографії, то для неї багацько зібрано джерел, починаючи з експедиції Чубинського, але науково їх оброблено ще мало, хоч тут ми маємо вже дуже добру схему, утворену незабутнім небіжчиком Хв. К. Вовком.

Катедра етнографії та історичної географії України повинна залишитися на Історично-Філологічному Відділі навіть тоді, коли-б загальна катедра географії і етнографії заснувалася на Фізично-Математичному Відділі, і бажано б було, щоб вона справді була й там заснована, бо туди повинно було б увійти все, що торкається взагалі і етнографії, яко природничої науки.

Треба теж закласти *Географічно-етнографічний Музей України*, на зразок етнографічного українського відділу в б. Музеї ім. Олександра III в Петербурзі, що над його складанням піклувалися наші такі українці: небіжчик Хв. К. Вовк і М. М. Могилянський, або Українського Музею в Харкові, що при університеті. Мабуть, найкраще було б не засновувати нового етнографічного музею, а поширити й збільшити колекції Київського Музею старовини, влаштувавши там осібний етнографічний український відділ.

Що до географічного музею, то його доведеться закладати з початку, бо географічного музею, або кабінету України, здається, ніде в Києві нема, але є великий знавець цього діла проф. П. А. Тутковський, що чимало працював у цьому напрямкові.

Беручи також на увагу, що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу *Постійну Комісію для складання історично-географічного словника української землі*, в усіх її межах та за всі часи існування України. Коли це буде зроблено, тоді буде спромога скласти історичні мапи України за геть усякі часи її історичного життя, починаючи з давніх часів перед-монгольської доби і кінчаючи XIX ст. До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В. Б. Антонович, який заводив на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста й усякі оселі. В цій справі йому допомогали й інші особи, і тепер цими матеріалами треба буде скористатися для словника, який нагадуватиме словник Барсова, але буде далеко ширший від нього і захопить не самісінькі давні часи, але й XVI—XVIII ст.; а вже-ж для них є сила невидрукованого матеріалу, крім того, який знайдеться по друкованих джерелах. Що до мап, то вони мусять бути складеними на зразок мапи Чернігівщини, яка була складена проф. П. В. Голубовським.

В західній науці давно вже пробудився інтерес до історії *Візантії*, яка мала рясні й живі зносини із середньо-віковим заходом. З

кінця минулого століття зачинається оживлення в цій галузі—закладаються спеціальні катедри візантології. Коли, таким чином, західня наука прийшла до пересвідчення про неминучість самостійних дослідів над візантійською історією, то тим більше українська наука повинна всеньку свою увагу звернути на візантинознавство.

Крім того, повинна, звичайно, бути катедра *всесвітньої історії культури*.

IV. Катедри, науково-помічні заклади й Комісії, що торкаються філології.

Студіювання української мови було досі в виключно невігідних умовах: не тільки не було відповідних кафедр на університетах, ба навіть зацікавлення українськими сюжетами на кафедрі російської мови викликало підозріння тай могло дуже від'ємно відбитися на долі того, хто б почув у собі прихильність до такого роду праці.

Таке становище річей не сприяло тому, щоб збуджувався й піддержувався інтерес до студій над українською мовою, через те її розроблення має характер уривковости, несистематичности, випадковости. Мову нашу в багатьох її сторонах ледве доторкнуто дослідом, як у сучасному становищі, так і в її історичній долі.

З огляду на ту переважну постать, яку мова українська повинна мати в державі нашій, яко орган культурного думання, яко тая психічна форма, в котру об'єктивуються думки, почуття й воля українського народу, яко чинник, що формує і виховує думку, і, з другого боку, вважаючи на важливість того, щоб розкрилася біо-психічна й культурна роля нашої мови в минулому, яко показчика племінно-національної непереривности,—студіювання української мови має провадитися академічно в двох напрямках: в її *сучаснім* становищі, і в її *історичній* долі.

Студіювання мови в її статистиці ставить перед собою гадку, поперше, про студіювання фізіологічного боку мови, умов експірації, фонації і артикуляції звуків і визначення артикуляційної бази, се-то фізіологічного укладу звукової системи української мови; по-друге—на думці мається студіювання мови діалектичне з огляду на дані звукові, морфологічні, синтактичні і словарні в усій різноманітності їхніх діалектичних відмін, і, по-третє нарешті—розроблення й систематичне згуртування здобутків матеріалу діалектичного, фонетичного, морфологічного та синтактичного в граматичну систему, а лексичного—в викладний словник української мови з увагою на стилістику, семасіологію, синоніміку і т. и.

Студювання мови в її статистиці вимагає заснування спеціальної катедри *української граматики*, розуміючи під граматику студювання української мови не в її історичній долі, а в її системі; з діалектологією та лексикографією.

Історичне студювання мови, творячи другу простору царину українського мовознавства, так само вимагає спеціальної катедри *історії української мови* з палеографією.

Тому на катедру української мови Комісія призначила двох академиків. Зазначені вище сторони студювання української мови в її статистиці показують на потребу, щоб при Академії заснований був *Кабінет експериментальної фонетики*, належно принаделений приладами й знаряддями для студювання функцій органів мовних, бо без такого кабінету нема спромоги вяснити фізіологію звуків, ані організувати такі спостереження геть по всяких провінціях України через науково приготованих осіб.

Студювання мови діалектичне і лексичне вимагає, щоб заклалися спеціальні *Постійні Комісії: Діалектологічна і Комісія для складання словника живої української мови*. Перша комісія повинна виробити план вивчання української мови в її діалектах за визначеним методом і програмою і притягти молодих філологів-фахівців до збирання діалектичного знадібку, давши їм до того належну підготову. На підставі зібраного матеріалу Комісія матиме змогу скласти діалектичний атлас української мови та угрупувати діалекти України. Друга повинна взятися до праці над збиранням лексичного знадібку, добуваючи його в певній системі з живих людських говірок, з фольклорних записів і з мови поодиноких авторів.

Студії над мовою в її динаміці ставлять перед собою гадку про студювання мови в процесі розвою. Виходячи з сучасного стану мови, ми можемо вистежити той розвій, підносячись до доступного нам минулого по пам'ятках цієї мови. Значить, наперед ставиться гадка, про студювання, палеографічне дослідження певних орфографічних звичок і впливів (болгарського, сербського й инш.), потім того—дослідження звуків, форм і складні в їх розвоєві, а також розвитку лексичного боку мови в звязку з геть усякими культурними впливами, як найдавнішими: іранськими, тюркськими, готськими, так і пізнішими: візантійськими, романськими, мусульмансько-татарськими і ближчих споріднених народів: впливом болгарським, сербським, польським, московським і т. инш.

З огляду на історичне студювання української мови виявляється потреба закласти *Археографічну Комісію* для видавання цікавих з язикового погляду давніх здобутків мови і палеографічних світлин

(фототипій) і *Постійну Комісію для складання історичного словника української мови*.

Окрім того, щоб установити тверді засади правопису на підставі даних історії і діалектології, а також зафіксувати граматичну термінологію, конче треба заснувати *Постійну орфографічно-термінологічну Комісію*.

Студіювання історії українського письменства природно розпадається на два поділи: на студіювання того, що виробила людова творчість і що записано із уст народу, та на студіювання того, що можна знайти в пам'ятках рукописних та друківаних, чи то книжних, з найдавнішого часу до сьогодні; а вже-ж ці поділи на стільки обширні і несхожі в приступах до студіювання, що вимагають особних кафедр: *кафедри усної словесности* та, знов, *кафедри історії літератури*.

Скарби усної творчости не тільки не вичерпані в своїх давніших формах, але що-разу виявляють нам народження нових форм залежно від тих змін, що відбуваються в народнім житті. Студіювання цієї царини вимагає особливої уваги, і тому при кафедрі усної творчости треба закласти *Постійну Комісію для збирання й видавання фольклорного знадібку*. Так само і при кафедрі історії літератури повинні бути дві *Постійні Комісії*: одна *для наукового видавання пам'яток давньої літератури* (Археографічна Комісія), а друга—для такого самого *видавання пам'яток новішої літератури*, бо наукове студіювання тієї й другої не можливе без відповідних критичних і загально приступних видань.

Український народ у своїй історії переживав усякі впливи, як од східних народів, так і від європейських, а також од своїх найближчих слов'янських одноплемінців, і це виявилось між иншим і в мові, і в літературних запозиченнях. Характер і силу цих впливів не можна вяснити без найближчого запізнання з мовами й духовним життям цих народів. Не можна також вяснити без такого пізнання позицію української мови серед споріднених слов'янських мов. А через те неодмінно треба встановити такі кафедри:

1) *східних мов і стародавностей* (з двома академіками, як це виявляється нижче),

2) *класичної філології*,

3) *слов'янських історії, мови, літератури та стародавностей*, переважно в їхньому стосунку до України.

Окрім того, неодмінно треба встановити дві загальні (філософсько-наукові) кафедри:

1) *загального мовознавства* (індоевропейська група мов) та

2) *всесвітньої історії літератури*.

При цьому: під загальним мовознавством підкомісія розуміє дослідження над законами еволюції мови і тих психофізичних чинників, що діють при тій еволюції, а так само розроблення методів досліджування; під усвітньою історією літератури—вистеження загальних історично-літературних процесів, дослідження процесів поетичної творчості, історію сюжетів, літературних запозичень і т. и.

Питання наукової методології в сфері мовознавства, літератури, історії мистецтва, дослідження над ролю психологічного фактора індивідуального і колективного, завдання виховання й освіти в їх принципах і історії—вимагають особної уваги, і через те потребують, щоб при Академії була катедра *філософських дисциплін* у їх теорії та історії, а так само, щоб був *Кабінет експериментальної психології*.

Незалежно від поодиноких кафедр Історично-Філологічного Відділу, а в порозумінні зо всіма Відділами, бажалося б установити при Академії ще й *Постійну Комісію для складання словника українських діячів науки, історії, літератури, мистецтва і суспільного життя*, а також щоб був *фотографічний кабінет*, де можна було б фотографувати давні рукописи і пам'ятки старовини та мистецтва.

V. Уваги з приводу кафедри східньої історії та філології.

Окрім неминучої загально-призної наукової потреби студіювати східню історію, як одну з великих частин історії вселюдської, Україна має ще свої особливі причини дбати про те, щоб у її найвищій ученій інституції східні дисципліни розвивалися як слід, з інтензивністю. І бажалося б мати навіть не одну і не дві, а скількись східніх кафедр в Академії Наук. Стародавня територія сучасної України була місцем для життя або для довшого перебування усяких орієнтальних народів,— і перед українською наукою стоїть ціла низка всеможливих питань і завдань, що чекають свого планового розроблення і розв'язання. Іраністика, туркологія і (дисципліна ця особливо потрібна) арабістика,—без отих трьох наук усестороння, неоднобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зияючі лакуни в самому-таки українознавстві.

За давніх часів теперішню південну Україну залюднювала *іранська* вітка народів: скити-сармати, потім їхня видозміна—алани. Акад. Всев. Міллер яскраво довів своїми працями, яку велику прислугу для розплутання Геродотової етнології дає *іраністика*, зглядно—мова осетинів (або, по нашому літописному, ясів). Як відомо, навіть імення наших великих річок „Дністер“, „Дніпро“, „Дін“—осетинські; деякі найзвичайніші слова української мови, такі як „собака“, живцем позичено з іранської мови. Далі в південній доісторичній Русі силу мали впливи

сасанідської матеріальної культури IV—VI в. по Р. Х., і тут треба вдаватися до другої іранської мови—перської і до культури перського народу середніх часів (пеглевійських).

Іранські впливи почасти передавалися на Україну не безпосередньо, а через угро-турецькі (урало-алтайські) народи: через Хазарське царство, через печенігів, торків, половців (куманів); є навіть теорії про те, що т. зв. билінні богатирські сюжети Володимирових часів (бій батька з сином і т. и.) передавалися з Ірану через кавказько-половецьке посередництво. І от перед українською академією виступає потреба розвивати вже другу галузь сходознавства—*туркологію*, або ширше—урало-алтайську філологію, (бо угрів-мадярів теж поминути не можна). Історія *Хазарщини* ні на кому такою великою повинністю не тяжить, як на академії іменно українській. Знов же нікому, опроче академії української, не може бути ближчим обов'язком історично-філологічно дослідити *печенізькі* та *половецькі* впливи на Київську Русь. Варто між иншим зазначити, що й досі ще не в'яяснено як слід усі ті тюркські лексикальні елементи, котрі ще в перед-монгольську епоху були зайшли до української („староруської“) мови і визирають, приміром, із Слова о Полку Ігореві або з літописей київського періоду. Потім, починаючи з часів *монгольських*, турецько-татарські впливи йдуть на Україну вже зовсім широкими потоками, різко одбиваючись і на звичаях, і на мові, і на народній словесності, за часів козаччини особливо. Не можна свідомо студіювати українську народню словесність, обминаючи турецьку й татарську народню словесність. Не можна всесторінно продуктивно аналізувати українську мову чи козацьку, чи теперішню, без допомоги турецької діалектології; навіть такий геніальний філолог, як Потебня, не раз був робив філологічні помилки, силкуючись витолкувати деякі українські слова слов'янськими коріннями і пускаючись у натягнені пояснення, тим часом як туркологія одразу була б допомогла йому стати на вірний шлях. Не можна цілком продуктивно студіювати історичні відносини України до *Орди*, до *Крима*, до *Туреччини* (яка іноді навіть володіла Україною або її частинами), не вичерпуючи турецьку й татарську історію в її перводжерелах, доступних тільки туркологам. Ажеж немало є турецьких джерел, які, хоч мають для нас першорядну вагу (прим. літописи про воювання Туреччини з козаками й Польщею), ще досі спочивають в архівах і не тільки не опубліковані, ба навіть не описані. Все те видобути на світ, перекласти та обробити—повинність будучого турколога-українця, члена Академії Наук.

Не звісно, чи на рівні з туркознавством, чи далеко вище, треба поставити в Українській Академії *арабістику*. Арабська мова, мова священного Корану, є для всіх народів мусульманського сходу орган

науки (з історіографією включно), а дуже часто ще й орган канцелярії і всяких ділових зносин, отак як латинська для середньовіжової Європи; листи, грамоти, написи на пам'ятниках (будовах, надгрібках, домашніх речах, всяких і нерухомих і рухомих предметах) робилися й робляться арабською мовою, навіть коли власники не араби. Через те *кожнісінький* орієнталіст, чи буде з нього іраніст, чи тюрколог, чи хто, повинен рівночасно бути дуже досвідченим *арабістом*; інакше трохи чи не всі історичні джерела будуть перед ним зачинені. Деякі історичні східні дисципліни, напр. вищезгадана історія тюркської Хазарщини або історія персів-Сасанідів, абсолютно неможливі без арабської філології; другі будуть без арабістики мізерні та нужденні. До арабістики повинна часами вдавтися і староруська історіографія: ибн-Хордадбе, ибн-Фадлан, ибн-Росте та безліч других давно вже вважаються за цінні джерела для староруської (української) історії IX—X в.—і дуже важною завдачею Українською Академії Наук буде наново позбирати всі звістки арабських подорожників про „Русь“ і „Слав'ян“ (сақалибе), доповнити новітніми ще невикористаними джерелами, все наново перестудіювать і видати з відповідними коментаріями, що відповідатимуть сучасному стану науки. Досліди в загальній історії арабського багдадського *халіфату* та його синкретичній мішаній (арабо-візантійсько-перській) *культури*, що ширилася через торгіві і політичні зносини скрізь по мусульманській Азії і східній Європі, також не можуть не бути одною з найпекучіших завдач будучої Української Академії, і повинні вони йти поруч із вивченням історії *ісламу*, як релігії. Спеціальніше для часів після татарських арабістика в Українській Академії має велике значіння через те, що татарські народи (Золота Орда, кримчаки, турки-османи і др.) всі по-приверталися до ісламу, а вже-ж уся наука про іслам належить до царини арабістики, бо будується на самісінькій філології арабській. Та не повинен тікати од уваги Української Академії Наук і арабський *схід християнський*. Таким коштовним пам'яткам, як „Подорож арабського Антіохійського патріарха Макарія XVII в.“ (по Україні, Молдавії, Московщині, Грузії), давно вже складено ціну навіть на підставі невірного, повного грубих помилок російського переклада проф. Муркоса. І „Подорож Макарієву“ і інші аналогічні християнсько-арабські пам'ятки Академія повинна згуртувати, повидавати, наново поперекладати, обслідувати. Не треба й того забувати, що до української держави перейде й давня російська паломницька справа в Палестині, і Україна стане в дуже тісні відносини з православними арабами Палестини й Сирії. Всесвітня наукова праця „Православнаго Русскаго Палестинскаго Общества“ неминуче спаде на Українську Академію Наук. До Академії набіжить безліч археологічного арабо-християн-

ського матеріалу, якому треба буде дати раду та завести спеціальну дисципліну на Україні—досліди *арабо-християнської* старовини.

Дуже можлива (навіть неминуча) річ, що природним ходом подій Українська Академія опиниться перед обов'язковою потребою взяти в свої руки ще й вивчення *стародавнього* класичного (вавілоно-асирійського) *сходу*. І це повинно статися вже й з тієї неминучої необхідності, що до українських рук дістануться археологічні клинописні вавілонсько-асирійські знахідки в Палестині: давні некрополі, поховані під піском клинописні архіви (на зразок того, що в Телль-ель-Амарні та в Лахіші) і т. и. Коли вони сами пливтимуть до українських рук, то це була б усесвітня ганьба для української науки, щоб такі неоціненні археологічні скарби, які можуть сотворити новітню еру в науці (згадаймо, архів Телль-ель-Амарнський), Українська Академія безпорадно одкинула од себе або передала була чужинцям, а вся честь розроблення припала була б тим, хто той дорогоцінний матеріал справді розробить.

Як бачимо, орієнталістичних завдань у Українській Академії Наук є безліч, тай то постійних, на дуже довгі роки. Нема чого й казати, що треба буде згодом позаводити в Українській Академії не дві, а *декільки* катедр сходознавства (в петербурзькій академії орієнталістів завсіди не менче, як шестеро; а буває й більше). Алеж найближче академічне життя поки що показує пекучу потребу тільки на *дві* орієнталістичні катедри; одна має бути—для спеціаліста-арабіста (він вже буде й істориком мусульманського сходу і, як це часто буває в арабістів, ще й іраністом); друга катедра—для спеціаліста *тюрколога*. Можна думати, що третя по черзі східня катедра, яка заснується пізніше, буде гебраїстична, бо кожному ясно, що Україна, оця „черта єврейской осѣдлости“, має право вимагати, щоб її найвища наукова інституція була авторитетною і в науковому вирішенні справ, які торкаються жидівського народу, його історії, мови, віри, побуту.

VI. Катедри, науково-помічні заклади і комісії, що торкаються мистецтва та археології.

Катедри історії мистецтв на Історично-Філологічному Відділі Академії Наук повинні обіймати три поділи; 1) історію українського мистецтва, 2) грецько-римське мистецтво і 3) візантійське та східне мистецтво.

Українське мистецтво.

До кінця XIX віку не було зроблено ніяких спроб для планомирного збирання й зберігання зостатків української старовини, а це відбилося погано й на самих пам'ятниках, бо одна з них частина

загубилася безслідно, а друга опинилася в дуже невідрадісному становищі: старовинні будівлі в руках некультурних людей по вандалському нищилися, або „ремонтами“ змінювалися аж до невпізнання, багацько з них попропадало геть без усякого сліду, деякі підставалися до рук промисловців, а інші знов вивезено по за границі української держави, і прикрашують вони собою приватні та громадські музеї західньої Європи. Те, що вціліло споміж них, зачали спеціалісти систематично та точно досліджувати допіро в ХХ віці, і зараз маються вже наукові праці в цій царині, якими твердо встановлено факт існування окремого національного українського стилю на всій території, заселеній українським народом, від Дону аж до Карпат. Та мимо того, багацько ще сторін цього питання лишається темним і невиясненим і досі, багацько пам'ятників іще не подано до загального відома та не пояснено. В ХХ ст. треба зазначити швидке зростання нашої естетичної самосвідомости. Художньо-мистецький рух, що розлився широким потоком, пробудив у громадянстві жвавий інтерес до рідної старовини, до всього, чим виявляється національна творчість. Теперечки історія українського мистецтва зробилася добутком для самого народу тай придбала його особливу прихильність і його любов.

В історії українського мистецтва найбільше зроблено для епох його найдавнішої фази розвою; zostався недослідженим середній період. Наукових праць і дослідів з історії українського мистецтва сього періоду (ХІІІ—ХVІ в.в.) немає, досі він іще темний й невияснений, пам'ятники цього періоду ще не відшукані. Вчені цілком легковажили те, що сотворено в цей період, вважаючи його позбавленим художньо-наукового інтересу. Вкорінився був навіть погляд, що Батіїв розгром Київ, а опісля Польща та унія стали на перепоні тай задержали розвій українського мистецтва. Допіро в найновіші часи цей період звернув на себе увагу вчених: вказано було на деякі цікаві пам'ятники, що відносяться до цього періоду.

Після цього ясно, що прямим завданням катедри історії українського мистецтва в Українській Академії Наук являється вивчення та дослідження пам'ятників українського мистецтва.

Грецько-римське мистецтво.

Україна посідає дуже багато пам'ятників античної культури. Грецько-римські колонії північного побережжя Чорного моря дали ясний матеріал, що являє собою надзвичайно велику художньо-історичну вартість. На пам'ятниках, що познаходжено в межах України, можна прослідкувати всі головні моменти розвою античного мистецтва. Вже серед російських вчених був дуже великий інтерес до досліджування грецьких колоній по берегах Чорного моря. „Императорская Археоло-

гическая Комиссія“, „Императорское Русское Археологическое Общество“ в Петербурзі та „Императорское Московское Археологическое Общество“ працювали над вивченням та дослідженням грецьких колоній. Академик Латишев повідавав грецькі та римські написи, проф. Ростовцев написав чималу працю про античну декоративну живопись на півдні Росії, проф. Фармаковський робив розкопки в Ольвії, а крім них треба ще згадати гр. Уварова, проф. Веселовського, Жебельова та багато других учених, які брали участь в досліджуванні пам'яток грецької старовини.

Українська Академія Наук повинна поставити своїм завданням систематичне досліджування грецько-римської культури таї не лишити її виключно в руках російських учених. Давня антична культура до того має надзвичайно велику вагу в історії української культури. Мистецтво грецьких колоній, розкиданих по берегах Чорного моря, доходило й до Києва, зливаючись у варварських племін чорноморського побережжя та придніпровських степів з їхнім власним мистецтвом, яке йшло з Греції. Іонійці облагородняли ті безформні основи, які були у варварських племін (напр. у Скітів) перед нав'язанням торговельних зносин з іонійцями. Іонійці, як це довів проф. Фармаковський, вперше дають тут дійсно художні форми, справжній стиль. Стиль цей широкою рікою розіллявся по безмежних степах східної Європи та північному заході Азії, таї викликав наслідування й місцевої творчисть, а основні його форми дожили аж до епохи великого переселення народів. А вже-ж остатки цього 'стилю пережили й епоху великого переселення. Значиться, іонійці не були самісінькими заїдами, які з'явилися були, аби визискувати багатства країни, але вони були першими, хто почав ширити культуру, вони найперші поклали основи для цивілізації на Україні.

Після цього ясно, що: 1) класа історії мистецтв на 1-му Відділі повинна мати катедру історії античного мистецтва, а 2) на Історично-філологічному Відділі повинна бути катедра класичної філології (грецької та римської)

Візантійське мистецтво.

Сферою, близькою до мистецтва українського, являється царина *мистецтва візантійського*. Найстаріше наше мистецтво є почасти парісток візантійського. Через се, що Візантія (побіч Сходу) є так само те джерело, звідки розпочинається великий потік нашої національної культури, то ясно, що, коли хто хоче зрозуміти цю культуру, той повинен звернути увагу на її джерело—на Візантію. Західні та російські вчені зробили в царині візантинознавства чимало. Засновано кварталні часописи: „Byzantinische Zeitschrift“ та „Визан-

тійській Временникъ“; у Царгороді засновано „Рускій Археологическій Институтъ“, головним чином призначений для вивчення візантійської старовини; цілу низьку вчених у цій області дає Германія; так само відомі праці французьких учених. Таким чином Українська Академія Наук повинна звернути увагу на вивчення пам'яток візантійської старовини, бо це царина культури найближча для неї, найбільше з нею споріднена і перейнята нею в історичну спадщину.

С х і д.

На ґрунті вивчення Сходу необхідна річ—організувати досліджування пам'яток давнього та мусульманського сходу. Звичайно, по університетах дуже потрібні катедри мов і літератур *давнього Сходу*. Вавилон та Єгипет були двома величезними осередками давньої цивілізації, що на її основі витворилася і антична і нова культура. Треба безумовно заснувати музеї, наукові товариства, які, головним чином, присвятили б свою увагу досліджуванню давнього Сходу. До цього часу вчені, так сказати, на свою руку працювали над вивченням давнього Сходу. Звичайно, Візантія, що своє мистецтво перейняла на Сході, впливала на українських художників. Але вони теж мали свої традиції й черпали з того ж таки джерела, з якого Візантія брала елементи свого мистецтва. Ми знаємо, які елементи переважають в українському мистецтві. Всі ці елементи, звідкіля би вони ні з'явилися, чи з півночі, чи з півдня, походять з *Азії*. Іранці, Перси, Індійці, Монголи-татари—всі вони принесли данину українському мистецтву. Персія мала такий самий вплив на українське мистецтво, як і на візантійське. Крім торговельних зносин з Персією через Кавказ, існував ще широкий шлях, у властивому розумінні того слова, *народній*, по якому форми східної культури пересувалися на захід,—шлях народів з глибини середньої Азії та Сібіру на береги Дунайські.

Таким чином, зрозуміємо, що в відділі історії мистецтв мають бути, що найменше, дві катедри: одна—присвячена українському мистецтву, друга—мистецтву Візантії, східному та античному.

Засновувати при Академії Наук окремі музеї, які своєю метою ставили б збирання пам'яток того чи іншого мистецтва, немає потреби. Академіки можуть користуватися збірками Національного Музею в Києві, Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, як рівно ж музеїв у Чернігові, Полтаві, Кам'янці-Подільській, Одесі то що.

Необхідно треба утворити *Комісію для збирання й видавання пам'яток українського мистецтва*.

А р х е о л о г і я .

В число наук, що ввійдуть у круг завдань Історично-Філологічного Відділу, введено археологію з нумізатикою, сфрагістикою, геральдиком та дипломатикою України. Молода наука—археологія, що неймовірно швидко розцвілася в другій половині XIX в., зробила нечисленні послуги для історії. Чи багато ми знали про побут слов'ян поганської епохи з самісінських літописних джерел? Хіба те, що вони „живяху въ лѣсѣ, якоже всякий звѣрь, ядуще все нечисто“, На підставі цієї класичної звістки й складено теорію про дикість слов'ян аж до прикликання норманів. Та тут на підмогу прийшла археологія і поставила справу в цілком инакшому світлі. Цілий ряд розкопок курганів дав багатющий матеріал для дослідження життя та побуту давньої слов'янської епохи. Уважне дослідження цих знахідок захитало твердо вкорінений погляд про бідність давнеслов'янської культури. Цей погляд уступивсь перед незбитими доказами таких знавців археології, як проф. В. Б. Антонович. Антоновичеві належить та заслуга, що він, володіючи широкими історичними та археологічними знаннями, перший зважився витворити нову історичну школу, яка й поставила своїм завданням освітлювати темні початкові періоди рідної історії за допомогою паралельного досліджування фактів літописних і археологічних. Поділяючи Антоновичеву думку, що „археологіческие матеріали служать такими же источниками исторической науки, какъ и лѣтописи“, не можна ігнорувати археологію, коли маємо на меті наукове досліджування минулого України.

Нумізматика, сфрагістика, геральдика, генеалогія та дипломатика, що являються помічними науками й як найтісніше зв'язані з археологією, історією та мистецтвом, зайняли за останніх часів певно означену постать серед дисциплін, які ввійдуть у сферу наук Історично-Філологічного Відділу, й тому підкомісія вважає необхідним утворити для археології з ними одну спільну катедру.

При кафедрі археології повинна бути *Археологічна Комісія*, яка відала б справу розкопок на території української Республіки. Тій комісії належить право давати дозволи на розкопки. Пам'ятки старовини, отакі як могили, городища, замчища, церквища, вали та інші місця, що мають історичну або археологічну вагу, не повинні розкопуватися без відому Археологічної Комісії. Котрі речі видобудуться через розкопки коштами Археологічної Комісії, ті йдуть до українського Національного Музею.

Му з и к а .

Українська Академія Наук, захоплюючись глибоким зацікавленням до історії свого народу та щиро прагнучи послужити справі виучу-

вання рідної культури геть в усіх її виявах, повинна серед дисциплін, зазначених нею в своїй програмі, дати місце ще й історії *української музики*, бо все, чим прикрашується життя якогось народу, повинно притягати до себе увагу дослідника-історика—не самісінька мова, багата й повна вимовности, і не самісінька література, ба ще й народня пісня.

VII. Комісія для присуду премій.

Така Постійна Комісія повинна бути встановлена при Історично-Філологічному Відділі, коли будуть установлені премії, які загадує наша підкомісія. У склад її повинні входити академики відповідних кафедр, на яких утворені будуть премії, а окрім того вона звертатиметься і до сторонніх спеціалістів не-академиків, щоб добути від них рецензії на наукові праці, котрі будуть надіслані на академічний конкурс, на теми, які вона заздалегідь висловить. Такі премії заохочуватимуть авторів до праці над питаннями, які Академія признає найцікавішими. Знов же й самі автори можуть надсилати до Академії свої праці, щоби дістати таким чином не тільки грошову допомогу, але до того ще й докладну рецензію. А рецензії ці теж матимуть велику вагу для розвою історичної науки та історичної критики. Щоб уявити собі майбутнє значіння таких рецензій, треба тільки згадати про рецензії Петербурської Академії Наук на книжки, подані на Уваровські премії.

VIII. Про видання Історично-Філологічного Відділу.

В порівнянні з Відділом фізично-математичних наук Української Академії Наук, який має при собі цілу низку науково-помічних установ дослідчого типу (кабінетів, лабораторій, інститутів то що), що за їхньою допомогою академики дістають повну змогу поширювати та поглиблювати науки, збагачуючи їх новими відкриттями на користь людськості й українського народу,—Відділ історично-філологічних наук, навпаки, по самій суті своїх кафедр, є позбавлений таких установ. Для нього спромога досліджувати загально-наукові та національно-культурні завдання, поруч других відділів, полягатиме, головним чином, у тому, щоб академики Відділу та члени тих Комісій, які при Відділі витворюються, були відповідно наділені технічними й матеріяльними засобами для друкування геть усяких своїх видань. Як що справа друкування видань Відділу та його Комісій буде поставлена широко, то й діяльність усього Відділу йтиме тоді правдивим шляхом, бо вона трохи чи не виключно має висловлюватися в друкованій книзі всякого розбору й форми.

На думку історично-філологічної підкомісії, при Відділі історично-філологічних наук повинні бути такі установи та постійні Комісії:

- Комісія для складання історично-географічного словника української землі;
- „ для збирання й видавання пам'яток українського мистецтва;
- „ діалектологічна;
- „ для складання словника живої української мови;
- „ для складання історичного словника вкраїнської мови;
- „ орфографічно-термінологічна;
- „ для збирання й видавання фольклорного знадібку;
- „ для видавання пам'яток новітнього українського письменства;
- „ для присуду премій;

Дуже можлива річ, звичайно, що життя присилує витворити ще нові Комісії, не передбачені в сьому спискові; але ті, які в ньому перелічено, своїм характером являються точно-означеними й вимагають мабуть чи не виключно самісіньких видань. З сього погляду окремо стоять тільки 4 кабінети, а всі прочі Комісії не вимагають ніякого спеціального опорудження та забезпечення знаряддями та матеріалами, які вже-ж безумовно необхідні для дослідчих інститутів Відділу фізично-математичних наук. А одинокою безумовною умовиною продуктивної праці являються матеріальні засоби й відповідне технічне урядження академічної друкарні. Залишаючи питання про неї на боці (воно ж бо обговорюється в спеціальній підкомісії), історично-філологічна підкомісія вважає неминучим звернути увагу Комісії на цю вельми важну сторону діяльності майбутнього I-го Відділу Укр. Академії Наук; причому підкомісія прийшла до постанови, що видавнича діяльність Відділу могла б знайти свій вислів у такій формі:

1. Орган Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, де друковалися б повідомлення, досліди, матеріали та бібліографія для всіх наук, які ввійдуть у склад кафедр Відділу.

2. Праці всіх перелічених вище Постійних Комісій у формі збірників та окремих видань (напр. словарі, пам'ятники українського мистецтва, видання класиків то що).

3. Видання Археографічного Збірника, що складається з систематично дібраних матеріалів для історії України та для українського письменства давнього періоду.

Наказ 14 падолиста 1918 року призначив на перших академиків Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук чотирьох учених: проф. Д. І. Багалія, проф. А. Е. Кримського, проф. М. І. Петрова та проф. С. Смаль-Стоцького.

(„Державний Вістник“, 1918 р., № 73).

I.

Життєпис академіка Дмитра Йвановича Багалія¹⁾.

Дмитро Йванович Багалій родився в Києві в 1857 році, в міщанській українській сім'ї. Вчився в Києві ж, спочатку в приходській школі, опісля в гімназії й університеті, причому деякий час (півроку) слухав університетський курс у Харкові. В Київському університеті Дмитро Йванович був слухачем по українській та російській історії у В. Б. Антоновича, і В. С. Іконнікова. Магістерська дисертація його „Історія Сѣверской землі до пол. XIV ст.“ є переробка його медальнової праці.

В 1883 р. Дм. Ів., по виборі Ради Харківського Університету, було запрошено на вакантну катедру російської історії, як штатного доцента.

В 1887 р., після оборони докторської дисертації „Очерки изъ історіи колонизації степной окраины Моск. Гос.“, Дмитра Йвановича було призначено екстраординарним, а в 1889 р.—ординарним професором по катедрі російської історії.

Курс, який він звичайно читав, обіймав найдавнішу київську і областну добу і московську. Окрім загального курсу, Дм. Йв. читав і спеціальні. Так; в різний час, він читав лекції по російській історіографії, по історії України, по російській історичній географії, по елементарній методиці історії. До цього додати ще треба низку публічних лекцій, які читав Дм. Ів. і в Харкові, і в інших містах.

З-під пера Дм. Ів. вийшло більш, як двісті більших і малих наукових праць (сюди не входить ціла низка статей, уміщених в таких виданнях, як „Энциклопедическій Словарь Брокгауза и Эфрона“, „Биографическій Словарь Русскаго Историческаго Общества“, „Стенографическіе отчеты Государственнаго Совѣта“ і т. и.).

Вже з перших самостійних кроків на науковому полі Дм. Ів. пристав до того напрямку в російській історії, який бачить єдиний правдивий і правильний шлях—досліджувати її по областях.

¹⁾ Складено на підставі біографії, вміщеної в ювілейному виданню „Профессоръ Дмитрій Івановичъ Багалій. Къ тридцатилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности. 1880—1910 г.г.“. Видання „Харьковскаго Историко-Филологическаго О-ва“. Харків 1912.

Як українця по походженню і по своїй діяльності, Дм. Ів. найбільше цікавила доля українського народу й розроблення питань по історії матеріальної й духовної культури України, особливо Слобідської. З огляду на мале розроблення матеріалів, йому довелося присвятити багацько праці й енергії на розшукування та на видавання їх: він знімав копії з документів, що його цікавили, робив з них виписки та замітки. Результатом цього знайомства з архівним матеріалом з'явилася низка праць по різних сторонам культурної історії України: історія землеволодіння, мійське життя, адміністрація, козацька служба, історія духовної культури українського громадянства.

Переселившись до Харкова, Дм. Ів. зайнявся переважно історією Слобідської України, яка до того часу—можна сказати—була зовсім не розроблена.

Історію заселення краю й його матеріальної культури досліджено в „Очерках по исторіи колонизації и быта степной окраины московскаго государства“. За „Очерками“ пішла низка великих і малих праць по різних питанням матеріального й духовного життя старої Слобідщини: статей про місцеву торгівлю, біографічних нарисів місцевих діячів, нарисів по історії місцевої освіти. Споміж них було видання розшуканих їм творів українського філософа Г. С. Сковороди з нарисом про його філософічно-богословські погляди та його біографією. В' той же час Дм. Ів. видав був декілька описів Харківщини, складених в XVIII і XIX в.в. Ці праці підготували ґрунт для двох його наступних праць: „Опытъ исторіи харьковскаго университета“ й „Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ“.

На доручення Ради Університету Дм. Ів. для ювілейного „Краткаго очерка исторіи Харьковскаго университета за первыя сто лѣтъ его существованія“ опрацював перші два відділи—період статуту 1804 року й статуту 1835 р., довівши виклад до 1863 року, другими словами—їм складено більшу половину всього „Очерка“, а останній відділ, хоч опрацьований і не їм, але-ж в його основу лягли почасти документи, добуті їм в Архіві „Министерства Народнаго Просвѣщенія“. Він же знов був і головним редактором всіх університетських ювілейних видань—чотирьох томів „Біографическаго словаря“ з історією кафедр.

В 1897 році, на пропозицію мійського управління, Дмитро Йванович прийнявся складати вкупі з своїм учнем Д. П. Міллером історію м. Харкова за 250-літній період його існування. Ця праця вимагала дослідження місцевих і столичних архівів і розшукування літератури питання.

З останніх більших по розміру видань в царині руської історії треба відмітити зібрання листів і паперів В. Н. Каразина, що вий-

шли під його редакцією та його „Русскую историю“. У 1918 р. Д. І. надрукував „Історію Слобідської України“ по українськи.

Дм. Ів. не лише історик, але й археолог. Він брав участь майже в усіх археологічних з'їздах, починаючи з 1884 року. Під його керівництвом й при його найближчій участі велися всі підготовчі праці для влаштування XII археологічного з'їзду в Харкові. Він же був головою вченого Комітету XIII Археологічного з'їзду. Дм. Ів. склав археологічну мапу Харківщини й сам зробив де-кілька розкопок.

Живу діяльність проявляв Дмитро Йванович і як член університетської колегії. Його постійно вибирали до всяких комісій, як напр. до Комісії для вироблення програми видавання університетських „Записок“ (1891 р.); Комісії по питанню про гонорар (1897 р.); Комісії для „Отвѣта совѣта“ на зроблені „Министромъ Народнаго Просвѣщенія“ П. С. Ванновським запитання відносно зміни статуту 1884 р. (1901 р.); Комісії для означення умовин, при яких могло би нормально протікати університетське життя. Звичайно Дм. Ів. бував секретарем цих комісій, й на ньому, таким чином, лежала головна робота—складання редактування докладів.

В 1906 році обрано Дмитра Йвановича ректором Харківського Університету і через три роки знову перебрано на цю посаду.

Дм. Ів. є почесним членом ось яких наукових установ: „Ростовскаго музея церковних древностей“—від 1887 р., Вороніжського статистичного комітету—від 1891 р., Чернігівської Губерніяльної Архівної Комісії—від 1897 р., Вороніжської Губерніяльної Архівної Комісії—від 1902 р., „Московского Археологического Института“—від 1907 р., Грайворонського Археологічного Комітету—від 1910 р. Окрім того він є дійсним членом „Московского Археологического Общества“, Рязанської, Тамбовської, Орловської, Таврійської та Катеринославської Наукових Архівних Комісій, „Кубанскаго Областного статистическаго Комитета“.

В останній час „во внимание къ выдающейся 30-лѣтней дѣятельности в области истории, археологии и этнографии“ „Московское Общество любителей естествознанія, антропологии и этнографии“ вибрало Дмитра Йвановича своїм почесним членом; рівночасно вибрано його почесним членом Катеринославської Архівної Комісії.

З 1911 до 1913 року він був членом „Государственнаго Совѣта“, як виборний од Рос. Академії Наук і університетів. З 1913 до 1916 був по виборам головою м. Харкова. В 1916 р. повернувся до наукової й професорської діяльності. Читав в Університеті та на Вищих Жіночих Курсах у Харкові по українськи історію українського народу. Був одночасно також головою Харківської „Просвіти“ й редактором „Культурно-історичної бібліотеки“ Кооперативного Видавництва „Союз“.

Бібліографія праць акад. Д. І. Багалія.

1) Історія Льва Діакона, какъ источникъ для русской исторіи („Кіевскія Университетскія Извѣстія“ 1878, травень).

2) Записки о Московіи Іоанна Пернштейна и Данила Фонъ Бухау (Іб., 1879, березиль).

3) Історія Сѣверской земли до половины XIV-го ст. Київ 1882. З мапою й рисунками, II + 310 стор. (магістерська дісертація, надрукована спочатку в „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“ за 1881 р.).

4) Рецензія на „Історію Сѣверской земли“ Голубовського („Кіевская Старина“, 1882, лютий).

5) Бенефись для малороссійскаго дворянства (Іб., 1882, квітень).

6) Рецензія на 25-ту книгу „Архива князя Воронцова“ (Іб., 1882, липень).

7) Состояніе полиціи въ малороссійскихъ городахъ XVIII в. (Іб., 1882, серпень).

8) Запѣтка объ архивѣ малороссійской коллегіи („Кіевскія Университетскія Извѣстія“ 1882, вересень).

9) Рецензія на „Остерскій уѣздъ“ Александровича й на журнал „Кіевская Старина“ за 1882 рік (кіївська газета „Трудъ“).

10) Удѣльный періодъ и его изученіе—пробна лекція („Кіевская Старина“ 1883, лютий).

11) Генеральная опись Малороссіи (Іб., 1883, листопад).

12) Займанщина въ лѣвобережной Украинѣ XVII и XVIII вв. (Іб., грудень).

13) Рецензія на „Слѣды общиннаго землевладѣнія въ лѣвобережной Украинѣ“ І. В. Лучицького (Іб., 1883, лютий).

14) Рецензія на „Историческую хронологію Харьковской губерніи“ Щелкова (Іб., 1883, лютий).

15) Отвѣтъ И. Линниченку („Записки Харьковскаго Университета“ 1884).

16) Рецензія на „Старозаимочныя земли“ Чижевського й „Запѣтки и матеріалы“ п.п. Гурова й Бродського („Кіевск. Стар.“ 1884, лютий).

17—18) Рецензія на „Сборникъ судебныхъ рѣшеній и докум. о старозаимочномъ землевладѣніи“ Гурова й Бродського та на „Сборникъ матер. для исторіи общины“ Лучицького (Ib., 1884, серпень і вересень).

19) Дополнительныя свѣдѣнія о бывшихъ на Ладожскомъ каналѣ казакахъ („Кіевск. Стар.“ 1884, вересень та жовтень).

20) Къ исторіи Екатерининской комиссії для составленія проекта новаго уложенія („Кіевск. Стар.“ 1885, вересень).

21) Мысли объ устройствѣ историческаго архива при Харьковскомъ университетѣ („Вѣстникъ археологіи и исторіи“, виданий археологічним інститутом за 1885).

22) Памяти Н. В. Калачова („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ за 1885).

23) Наслѣдники запорожскихъ земель („Кіевск. Стар.“ 1885, квітень).

24) Рецензія на „Обозрѣніе Румянцевской описи Малороссіи“ Константиновича (Ib., 1885, травень).

25) Рецензія на „Харьк. Кал. на 1885 годъ“ (Ib., 1885, березиль).

26) Харьковъ въ XVII в. („Харьк. Кал. на 1885 годъ“).

27) Некролог М. І. Костомарова („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ 1885).

28) Памяти графа А. С. Уварова (Ib., 1885, № 35).

29) Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства (Харьковской, Курской и Воронежской губ.), изданіе Харьковскаго историко-филологическаго общества. Харьковъ 1886 г., XXI 358 стор.

30) Основаніе г. Харькова („Харьк. Кал. на 1886 годъ“).

31) Сочиненія, матеріалы, статьи и замѣтки, относящіяся къ исторіи Харьковской губерніи. Библиографическій очеркъ. („Харьковский Календарь на 1886 годъ“).

32) Къ исторіи заселенія степной окраины Московскаго государства. („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1886, травень—червень).

33) Рецензія на „Воронежскій Край“ Вейнберга й „Матеріалы по исторіи Воронежской и сосѣднихъ губерній“. (Ib., 1886, червень);

34) Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства. Томъ I-й. Исторія колонизаціи, съ картою. Москва, 1887, XVI+614 стор. (вперше в „Чтеніяхъ Московскаго общества исторіи и древностей“ — докторська дисертація, вдостоена „Уваровской преміи“ Російською Академією Наук).

35) Три черкасскія слободы по современному ихъ описанію („Кіевская Старина“, 1887, червень—липень).

36) Рецензія на „Харьковскій Календарь“ за 1887 р. (Ib., 1886, березиль).

37) Рецензія на „Кіевскую Старину“ („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ 1887, № 297).

38) По поводу столѣтняго юбилея г. Екатеринослава (Ib., 1887, № 118).

39) Село Порѣчье и археологическая коллекція графа А. С. Уварова (з „Харьковскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ передруковано в „Правительственномъ Вѣстникѣ“ 1887, № 181).

40) Семейныя бумаги Щербининыхъ, кн. Крапоткиныхъ и Донцовъ-Захаржевскихъ въ имѣніи П. П. Флота—Бабаяхъ („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ 1887, № 274; передруковано в „Кіевской Старинѣ“).

41) О необходимости изучения Курской губерніи въ историко-географическомъ отношеніи. („Памятная книжка Курской губерніи за 1888 годъ“).

42) Повѣсть о градѣ Курскѣ и Знаменской иконѣ Божіей Матери (Ibidem).

43) Топографическое описаніе Харьковскаго намѣстничества. Харьковъ 1888, X—82 стор. („Харьковскій Сборникъ на 1888 годъ“).

44) Краткій историческій очеркъ торговли (преимущественно ярмарочной) въ Харьковскомъ краѣ въ XVII—XIII вв. (Ibidem).

45) Археологическія, этнографическія и топографическія замѣтки о Харьковской губерніи (Ibidem).

46) Замѣтка объ альбомѣ украинскихъ древностей г. Зарѣцкаго („Кіевскаа Старина“ 1888, грудень).

47) Рецензія на „Литературу о Харьковской губерніи“ Устинова (Ib., 1888, квітень).

48) Рецензія на студию А. С. Лебедева „Брачные разводы“ (Ib.).

49) Рецензія на „Описаніе старой Малороссіи“ О. М. Лазаревского („Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1888, жовтень).

50) Письмо въ редакцію по поводу рецензії г. Н. Ч. на книгу „Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта“ („Библиографъ“ 1888, № 9—10).

51) Харьковскія ярмарки въ прошломъ столѣтіи („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ 1888, № 26).

52) Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южн. степн. окр. („Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1888, серпень).

53) Оцінка наукової діяльності професора В. Б. Антоновича. („Критико-біографическій словарь“ Венгерова, т. I).

54) „Заселеніе Харьковскаго края и общій ходъ его культурнаго развитія до открытія университета“—промова на акті 17 січня 1889. X. 1889, 43 стор.

55) О вновь открытыхъ матеріалахъ для исторіи лѣвобережной Украины („Труды Одесскаго археологическаго съѣзда“ IV, 1889, Одеса).

56) Колонизація Новороссійскаго края и первые шаги его по пути культуры. К., 1889, 115 стор. (спочатку в „Кіевской Старинѣ“ 1889, квітень, травень—червень).

57) Описаніе Слоб.-укр. губ. 1802 года („Харьковскій Сборникъ“ на 1889 р.).

58) Чѣмъ обязанъ В. Н. Каразину Харьковскій у-тъ („Х. Губ. В.“ 1889, № 134).

59) Отрывки изъ фамильныхъ записокъ Квитокъ („Харьк. Сб. на 1889 г.“).

60) Описаніе Слободско-украинск. губ. неизвѣстнаго автора и, неизвѣстнаго года (Ibidem).

61) По вопросу о составленіи археологической карты Харьк. губ. („Харьк. Губернскія Вѣдомости“ 1889, 1-го квітня).

62) Библиографическая замѣтка о книгѣ „Источники и пособія для изученія Воронежскаго края“ (Ib., 1889).

63) Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній въ XVI—XVIII ст. Т. 2-й. X. 1890, XV+433+IV стор.

64) Къ юбилею г. Николаева. („Х. Г. В.“ 1890, № 228).

65) Послѣсловіе къ ст. Спѣсивцева „Случайныя археологическія находки“ („Сборникъ Харьк. ист.-фил. общ.“).

66) Харьковскій Историческій архивъ. („Харьк. Губ. Вѣд.“ № 263).

67) Къ вопросу о составленіи Біограф. Словаря профессоровъ Харьковскаго у-та. (Ibid. № 281).

68) Григорій Петровичъ Данилевскій (Ibid. № 317).

69) Стаття про 8-й археологічний з'їзд („Кіевская Старина“ 1890, книга 3-я й „Х. Г. В.“ 1891, № 32).

70) Рецензія на книгу професора Д. В. Цветаева: „Протестанство и протестанты“ („Ист. Вѣстн.“ 1890, листопад).

71) Что желательно для русской исторической географіи („Труды седьмого археологическаго съѣзда“, I. М. 1890).

72) Общій очеркъ древностей Харьковской губерніи („Харьковскій Сборникъ на 1890 годъ“).

73) О раскопкѣ кургановъ въ Изюмскомъ уѣздѣ; произведенной И. М. Бичъ-Лубенскимъ („Сборн. Харьк. Ист.-фил. Общ., т. III).

74) Новый историкъ Малороссіи (рецензія на книгу О. М. Лазаревскаго „Описаніе Старой Малор.“ СПБ., 1891, 148 стор. („Отч. Императорской академіи наукъ о 32-мъ присужденіи наградъ графа Уварова“),

75) Сочиненія, матеріали, статьи и замѣтки, относящіеся къ исторіи Слободской Украины. Вып. 2-й („Сборник Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“).

76) Автобіографія (Біографическій Словарь Венгерова, т. II, СПб. 1891, стор. 19—21).

77) Харьковскій университетъ въ 30-хъ годахъ текущаго столѣтія („Х. Г. В.“ 1891, № 2).

78) Замѣтка по поводу международныхъ конгрессовъ доисторической археологіи съ антропологіей и зоологіей. (Ibid. № 79).

79) Дѣятели Харьковскаго университета (Ibid. №№ 303 та 305);

80) Рецензія на „Сборн. истор. матеріаловъ 2-го отдѣленія собств. Е. И. В. канц.“ (Ib.).

81) Рецензія на „Акты Московск. Госуд.“ („Кіев. Стар“. 1891, квітень, 169—173).

82) Рецензія на „Сборн. Имп. Ист. Общ.“, 68 т. (Ibid., червень стор. 490—99).

83) Рецензія на біографію В. Н. Каразина, написану Абрамовим (Ibid. стор. 499—503).

84) Письмо Ходаковскаго („К. Стар“. 1891, червень, стор. 469—75).

85) Примѣчанія къ перев. путеш. акад. Гильденштедта по Слоб. укр. губ. („Харьков. Сборн.“ на 1891 р.).

86) Наз. Алекс. Каразинъ и его колоколъ. („Кіев. Ст“. 1892).

87) О просвѣтительной дѣятельности Харьковскаго университета въ 1-е десятилѣтіе его существованія („Русская Школа“, 1892, жовтень—листопад)

88) Къ біографіи В. Н. Каразина („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, т. III-й).

89) Челобитная острогожскихъ старшинъ Императрицѣ Екатеринѣ II-й (Ibidem).

90) Стихійныя бѣдствія и борьба съ ними въ Россіи въ старину („Историческій Вѣстникъ“, 1892, січень).

91) Магдебургское право въ лѣвобережной Малороссіи („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1892, кн. 3-я).

92) Къ исторіи ученій о бытѣ древнихъ славянъ (Критична оцінка книги професора Собестьянського). К. 1892, 59 стор. („Кіевская Старина“ 1892).

93) Св. Сергій Радонежскій и его значеніе въ русской исторіи—рѣчь, сказанная въ память 500-лѣтней годовщины со дня его кончины. („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“, 1892, № 247).

94) Памяти А. А. Потебни“ („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, IV, 1892, стор. 21—22).

95) Наши историческіе журналы и журнальная историческая литература („X. Г. В.“ 1892, №№ 13 та 54).

96) Харьковскія университетскія торжества въ первые годы существованія университета (Ibid. № 15).

97) Отвѣтъ г. Старинщику по поводу изданій Харьк. Общ. Грамотности („Русская школа“, 1892).

98) Изъ исторіи Харьковскихъ эпидемій: чума 1738—1739 г. г. (Ibid. № 271).

99) Просвѣтительная дѣятельность В. Н. Каразина. („Записки Императорскаго Харьковскаго Университета“, 1893).

100) Нѣсколько замѣчаній по поводу статьи г. Н. В. о децентрализаціи нашихъ архивовъ („Кіев. Стар.“ 1893, лютий, стор. 346—355).

101) О біографическомъ словарѣ професоровъ Харьковскаго университета („Зап. Харьк. Ун.“).

102) Отвѣтъ на критическія замѣтки професора Собѣстьянскаго (Ib., 1893, III).

103) Замѣтки и матеріалы по исторіи Слоб. Украины. X. 1893, 176 стор.

104) Политическая аллегорія 1772 г. („X. Г. В.“ 1893, № 338).

105) Истор. повѣсти и статьи Г. Θ. Квитки („Кіев. Стар.“ 1893, серпень, стор. 215—244).

106) Праздникъ просвѣщенія въ Харьковѣ 17 января („X. Г. В.“ 1894, № 15).

107) Поэтическіе опыты юныхъ Харьковскихъ поэтовъ въ первыхъ годахъ XIX столѣтія (Ibid. № 2)

108) О необходимости постройки дома для Харьков. Обществ. Б—ки (брошура. X. 1894).

109) Сочиненія Г. С. Сковороды съ портретомъ, видомъ могилы, образцами почерка и вступительной статьей критико-бібліографическаго характера. X., 1894, СХХІ—352 стор. (видання „Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“).

110) Историческіе сюжеты въ поэтической обработкѣ. X. 1894. („Харьк. Губерн. Вѣд.“ 1894, №№ 226, 229, 230).

111) Элементарная методика исторіи („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, т. VI, 1894, див. „Труды Педагогическаго Отдѣла“ стор. 1—10).

112) Изъ прошлаго Святогорскаго Успенскаго монастыря (Ib. № 210).

113) Воспоминанія С. Л. Геевского. К. 1894 („Кіевская Страница“, 1894).

114) Жизнь, ученіе и значеніе Гр. Сав. Сковороды („Кіевская Страница“, 1895).

115) Одинъ документъ изъ временъ Импер. Николая I. („X. Г. В.“ 1896, № 186).

116) О просвѣтительномъ значеніи Харьков. обществ. библ. (Ibid. № 323 и 324).

117) Гр. Сав. Сковорода. Рѣчь. („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, т. VII, 1896).

118) Къ исторіи заселенія и хозяйственнаго быта Воронежскаго и Курскаго края. Отзывъ объ изслѣдованіи И. Н. Миклашевскаго. СПб. 1896, 172 стор. („Отчетъ Академіи наукъ о XXXVII присужденіи наградъ графа Уварова“).

119) Украинская старина (очерки, замѣтки, матеріалы изъ стародавняго Харьковскаго быта и культуры). X. 1896, 304 стор.

120) Роль Харьковскаго университета въ дѣлѣ изслѣдованія мѣстнаго края. („X. Г. В.“ 1897, № 15).

121) О. Николай Лашенко и его труды по мѣстной церковной исторіи. („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, т. IX, 1897).

122) Неизданныя сочиненія Гулака-Артемовскаго. Київ 1897, 26 стор. (відбиток з „Кіевской Старины“).

123) Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ). Томъ I-й (1802—1815 гг.), X. 1893—1898, 1204 стор. Спочатку друкувалося в „Запискахъ Харьковскаго Университета“ (вдостоенно „Уваровской“ преміи Рос. Академією Наук і рекомендовано „Ученымъ комитетомъ министерства народнаго просвѣщенія“ для придбанія в фундаментальні бібліотеки всіх середніх шкіл).

124) Удаленіе профессора И. Е. Шада изъ Харьковскаго университета. X. 1899, 147 стор. („Записки Харьковскаго Университета“ 1899).

125) Новыя данныя для исторіи стараго университетскаго быта (журнал „Жизнь“ 1899, вересень).

126) Матеріалы для исторіи Харьковскаго университета, открытыя въ архивѣ министерства народнаго просвѣщенія. („Записки Императорскаго Харьковскаго Университета“, 1899, т. I).

127) Магдебургское право въ городахъ лѣвобережной Малороссіи („Труды десятаго археологическаго съѣзда въ Ригѣ“, т. I. Москва, 1899, стор. 245—255).

128) Замѣтка о Кіевскомъ археологическомъ съѣздѣ („Харьк. Губ. Вѣд.“)

129) По поводу выставки картинъ С. И. Васильковскаго. („X. Г. В.“ 1900, № 277).

130) Рѣчь при открытіи новаго зданія Харьк. общ. б-ки. („Отчетъ Харьк. Общ. Б-ки за 15-й годъ существованія“. X. 1901).

131) Къ десятилѣтню издательскаго комитета общества грамотности. (Ibid. № 117).

132) Рѣчь при открытіи филиальнаго отдѣленія Харьк. Общ. библ. („Отчетъ бібліотеки“ за 1900 р. X. 1901, стор. 66).

133) Ветеринарное училище при Харьковскомъ университетѣ („Харьк. Губ. Вѣд.“, 1901, №№ 256 та 257).

134) Изъ жизни харьковскаго университета въ началѣ XIX в. („Вѣстникъ Европы“ 1902, лекцій, стор. 628—649).

135) О необходимости превращенія Харьковскаго историческаго архива въ центральный. („Труды одиннадцатаго археологическаго сѣзда“, т. II-й, Москва, 1902, стор. 12—17).

136) Археографическіе матеріалы, какъ источникъ археологіи (Ibidem, стор. 83—89).

137) Художественное творчество Н. В. Гоголя („Журналъ для всѣхъ“, 1902).

138) а) Программы первобытныхъ и историческихъ древностей; б) Некрологъ профессора Ю. И. Морозова; с) Проекты выставокъ; d) Отчетъ о поѣздкѣ въ Екатеринодаръ и Новочеркасскъ съ археологическою цѣлю. („Труды предварительнаго комитета по устройству археологическаго сѣзда въ Харьковѣ“, т. I, Харків, 1902).

139) а) Каталогъ картографическаго отдѣла выставки Харьковскаго археологическаго сѣзда; б) Описаніе рукописей университетской бібліотеки и археологическихъ коллекцій изъ собственныхъ раскопокъ. („Каталогъ выставки Харьковскаго археологическаго сѣзда“, X. 1902).

140) А. М. Лазаревскій—(некролог). („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1902).

141) Литературные труды студ. Харьков. ун-та при дѣйствіи устава 1804 г. (1804—1835 г.г.) („X. Г. В.“ 1902, №№ 15 та 17).

142) Изъ Харьковскаго прошлаго. (Ibid. № 156).

143) Заслуги Харьковскаго университета въ дѣлѣ развитія мѣстной журналистики („X. Г. В.“ 1903, № 16).

144) Рѣчь при открытіи Харьковскаго Народнаго дома. (Ibid., № 3).

145) Матеріалы для біографіи южно-русск. научно-литературныхъ дѣятелей XIX в. К. 1903, 100 стор. (відбиток з „Кіевской Старины“).

146) Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ). Съ приложеніемъ портретовъ и плановъ. Томъ 2-й (1815—1835) X. 1904, IV+1136 стор. (Вдостоений почесного відзиву Російськ. Акад. Наук).

147) Рецензія на „медальныя сочиненія“ студентів про В. Н. Казаина („Зап. Харьк. Унив.“ 1904).

148) О задачахъ, нуждахъ и потребностяхъ Харьковскаго городского музея („Отчетъ музейной комиссіи“ за 1904 р.); Докладъ го-

родской думѣ о введеніи новаго устава для Харьк. городск. музея („Отч. город. общ. упр.“ й окремо).

149) Какъ готовится Харьковскій университетъ къ своему юбилею („Придн. Край“; передрук. в „Кіев. Стар.“ 1905, березиль).

150) Новыя данныя для біографіи В. Н. Каразіна („Зап. Имп. Харьк. Унив.“ 1905, № 1 й окремих відбиток, X. 82 стор.).

151) Научная критика, памфлетъ или пасквиль? (по поводу брошюры И-ва о В. Н. Каразинѣ) („Южн. Край“ 1905 р. й окремих відбиток).

152) Отвѣтъ проф. П. Буцинскому („Харьк. Лист.“ 1905 р.).

153) Привѣтствіе проф. Н. Θ. Сумцову (Е. К. Рѣдинъ. „25-лѣтіе учено-педаг. дѣят. Н. Θ. Сумцова“).

154) Археологическая карта Харьковской губ. съ объяснительнымъ текстомъ (в „Трудахъ XII Арх. сѣзда“ й окремо, IV+92 стор.).

155) Отчетъ о дѣятельности Харьк. предвар. ком. по устройству сѣзда („Труды XII Арх. Сѣзда“, т. III. М. 1905, стор. 275—283).

156) Оцѣнка дѣятельности Харьк. Арх. Сѣзда (ib. 398—399 й „Бюлет. Сѣзда“).

157) Докладъ о картогр. выставкѣ (ib. 381—382).

158) Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія (вкупі з Д. П. Міллером) т. 1-й. XVII—XVIII вв. X. 1905, 568 ст., з чертежами й рисунками (вдостоена повної премії імени імп. Александра II).

159) Під редакцією проф. Багалія й проф. И. П. Скворцова: „Медицинскій фак. Харьков. у-та за первыя сто лѣтъ его существованія. X. 1905—1906, V+471+314+XV стор., з портретами.

160) Краткая исторія Харьковскаго университета. (Спільно з Н. Ф. Сумцовим і В. П. Бузескулом), X. 1906, ст. VII+329+XIV, з портретами.

161) Біографії проф. Г. П. Успенскаго і П. П. Артемовського-Гулака (в „Біографич. Словарѣ профессоровъ Харьк. университета“, т. 1-й).

162) Автобіографія (Ibid.)

163) Матеріали для біографіи гр. А. С. Уварова (в „Сборникъ Харьковскаго Историко-филолог. Общ.“, т. XVI).

164) Отзывъ цензора о соч. преосв. Филарета „Историко-стат. опис. Харьк. епар.“ (ibidem).

165) Матеріали для исторіи г. Харькова (ibidem).

166) Матеріали по исторіи Харьк. литературы (ibidem).

167) Характерная страничка изъ прошлаго (Т. Г. Шевченко и народная школа). „Украинскій Вѣстн.“, 1906, № 6, стор. 354—358).

168) Альбомъ къ столѣтію Харьковскаго университета (передмова). X. 1906. (Издание А. М. Иваницкаго).

169) Відзив про студію Є. П. Трифільєва „Очерки изъ исторіи крѣпостного права въ Россіи“. („Зап. Харьков. У-та“ 1906, кн. 2).

170) Магдебургское право въ городахъ Лѣвобережной Малоросіи до половины XVII в. (в „Сборникѣ“, присвяченому проф. В. Б. Антоновичу й окрем. відбит; ще досі не вийшло в світ).

171) Рѣчь передь открытіємъ памятника В. Н. Каразину („Южн. Кр.“ 1907, № 9114).

172) О строительныхъ нуждахъ Харьковскаго у-та. X. 1907.

173) Рецензія на медальн. працю В. Барвинського на тему: „Крестьяне въ Лѣвобережной Малороссіи“ („Зап. X. У-та“ 1908, кн. 1-а).

174) Під ред. Д. І. Багалія та М. Г. Халанського „Историко-филологическій фак. Харьков. у-та за 100 лѣтъ его существованія“ X. 1908, VIII+168+384+XII стор., з портретами.

175) Харьковскій педагогъ и журналистъ начала XIX в. И. Ф. Вернетъ (XVIII т. „Сборн. Харьковск. Ист.-Филол. Общ.“ й окр. відб. X: 1908).

176) Під ред. Д. І. Багалія та І. П. Осипова: „Физико-математическій фак. за 100 лѣтъ его существованія“. X. 1908, VI+357+248+XI стор., з портретами.

177) Під ред. Д. І. Багалія та М. П. Чубинського „Юридическій фак. за 100 лѣтъ его существованія“. X. 1908, VII+309 стор., з портретами.

178) О раскопкѣ кургановъ въ Валк. и Богод. уу., Харьк. губ. („Труды XIII Арх. съѣзда“. М. 1908).

179) Неизданныя сочиненія Г. С. Сковороды (резюме реферата) (Ib., II, стор. 213).

180) О картахъ и планахъ украинск. городовъ (Ib., 232).

181) Справозданія голови Ученого Комітета (Ib., стор. 256—260).

182) Приемы художественнаго творчества Н. В. Гоголя („Вѣстн. Евр.“ 1909 й окрем. відб.).

183) Русская исторія, часть 1-я (до-монгольскій періодъ) X. 1909, 217 стор.

184) Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина (Вид. Харьк. у-та). X. 1909, XIX+926 стор. з портретами.

185) Въ историко-филологическій факультетъ Императ. Харьк. Университета (Оцінка наукових праць Ол. Я. Єфименкової з пропозицією дати їй ступінь доктора руської історії honoris causa. „Зап. Харьк. Ун-та“, кн. 2, ст. 1—29 й окрем відб.; X. 1910).

186) Памяти Е. П. Радаковой (газ. „Утро“ 1910).

187) Разборъ мед. сочин. на тему „Заселеніе Донского края“ („Зап. Харьк. У—та“ 1910, кн. 2).

187) Каковы должны быть штаты Императ. Харьк. У—та для удовлетворенія его неотложныхъ нуждъ. X. 1910.

189) Привѣтствіе Саратовскому У—ту. X. 1910.

190—200) Біографії проф. І. І. Федоренка, проф. Е. М. Филомафитського, Павлюка, проф. Паки-де-Совиньи, В. О. Пашкова, І. А. Переверзева, І. І. Перекрестова, Петрика, проф. М. Н. Петрова, изюмського полковн. Донець-Захаржевського, Донець-Захаржевських (в „Біогр. словарѣ Имп. Рус. Ист. общ.“).

201) Очерки изъ Русской исторіи. Томъ І-й. Статті по исторіи просвѣщенія и культуры. X. 1911, 620 стор.

202) Русская исторія, т. 2-й, часть 1-я (московскій періодъ); пособие для студентовъ. X. 1911.

203) Исторія гор. Харькова за 250 л. его существованія, т. 2-й. X. 1912. 4^о. IV+973 стор. (вкупі з Д. П. Міллером).

203-а) Альбомъ старинныхъ плановъ г. Харькова, снимковъ его видовъ и портретовъ его дѣятелей (додаток до 2 т. „Исторіи г. Харькова“) X. 1912. 4^о. Ст. 2+XXX табл.

204) Під редакцією Д. І. Багалія „Исторія ученыхъ обществъ и учебно-вспомогательныхъ учреждений Харьковскаго университета“ (юбилейне видання).

205) Исторія Россіи (вкупі з Міллером, Барвінським, О. й Н. Багалій) в „Народной Энциклопедіи“, вид. Ситіна. З рисунками й картами. (Систематичний курс по ретроспективному методу всієї руської исторіи).

206) Русская исторія съ картами, планами и снимками съ памятниковъ древности и искусства (6 мап+202 рис.). Том 1-й (до пол. XV-го віку). М. 1914. Стор. VIII+513. (велике число похвальних відзивів в науковій та педагогічній літературі). (2-й том, що охоплює Московську Русь, виготовлений до друку, але не був надрукований).

207) Критическій разборъ трудовъ по русской исторіи Клочкова и Веретенникова при выборѣ ихъ на кафедре русской исторіи (въ „Зап. Харьковскаго университета“).

208) Очерки изъ русской исторіи, т. 2-й (монографіи и статті по исторіи Слободской Украины). X. 374 стор.

209) Исторія Слободської України, з 372 мал. й 2 картами. X. 1918, 308 стор. (на українській мові).

210) Т. Г. Шевченко й Кирило-Методіївське брацтво (вступна розвідка в „Кобзарі“ видання „Руху“. X. 1918, стор. XXI—LIV (по українськи).

211) Нові джерела про Кирило-Методіївське брацтво (журн. „Наше Минуле“, 1918, № 2, стор. 171—179).

212) Низка біографій місцевих діячів та опис міст Харк. губ. в „Энцикл. Слов. Брокгауза и Ефрона“ (з них ширшого змісту статті про Харків, Харківський університет та географічні очерки повітів

Харківської губ.); кілька заміток в „Отчетахъ Харьк. общ. библ.“ за різні роки, редакція доклада шкільної комісії Харк. мійськ. думі, про збудування будинків мійських шкіл; низка заміток, промов, некрологів, привітаннів інституціям і т. инш., надрукован. в київ. газ. „Трудъ“ і „Заря“, въ „Харьк. Губ. Вѣд.“ попередньої редакції, „Южн. Краѣ“ (з 1905 р.) й „Утрѣ“; до них належать некрологи професорів Н. А. Лавровського, А. Н. Стоянова, А. К. Белоусова, Н. Ф. Толочінова, Е. К. Редица, М. С. Дринова, А. Х. Кузнецова, А. С. Лебедева; низка подорожніх нарисів „По Россіи“ („Х. Г. В.“); багато промов і докладів, виголошених в Державній Раді (Государств. Совѣтъ) (в „Стеногр. Отчетахъ Госуд. Совѣта“); редакція двох друкованих меморандумів (записки) університетської Ради по університетським питанням („Объ измѣненіи устава 1884 г.“).

Коротка біогр. зам. й портрет Д. І. Багалія, як співробітника виданнів, в обох виданнях „Энци. Слов. Брокгауза и Эфрона“. Про 25-ліття наукової й педагогічної діяльності Дм. Ів. Багалія видано окрему брошуру з портретом; 30-літньому ювілею присвячений 20-й том „Сборника Харьк. Ист.-Фил. Общ.“, де вміщено біографію Дм. Ів., бібліографію всіх його праць, портрет і опис ювілея а також всі попередні статті його з історії освіти й культури.

II.

Життєпис академіка Агатангела Евтимовича Кримського.

Агатангел Евтимович Кримський народився 3/15 січня 1871 року в Володимирі Волинському, в сім'ї вчителя історії та географії, з бахчесарайського татарського роду, що в кінці XVII в. переселився з Криму до Литви. Середню освіту переходив спершу в Острозькій прогімназії на Волині (1881—1884), далі в Київській II гімназії (1884—1885), а завершив у Колегії Павла Галагана в Києві (1885—1889), де на його наукові інтереси мав велику силу відомий український філолог П. Г. Житецький. Далі скінчив Спеціальні класи Лазаревського Інституту східних мов у Москві (1892) і за свої наукові праці, які почав друкувати ще на студентській лаві, був професорською радою залишений при кафедрі арабської філології. Після того, щоб придбати ширші наукові методи, він одбув ще й геть увесь курс історично-філологічного факультету Московського університету, працюючи на семінаріях, як звичайний студент (1892—1896), а як скінчив курс університету, то його залишено при кафедрі „руської“ (себ-то і української) філології; найближчі його університетські вчителі—філологи Всеволод Міллер і Роман Брандт та історик Герйє. Магістерські іспити поодбував А. Е. Кримський на обох факультетах—орієнталістичному і філологічному.

На роки 1896—1898 одкомандировано А. Е. Кримського до арабських країв готуватися до арабської професури та попрацювати в арабських рукописних бібліотеках (переважно в сирійському Бейруті та на Лівані); одтоді він зробився співробітником арабських наукових часописей (1898) і призбирав силу наукового матеріалу, що його обробляти стане ще на багачко літ. Як вернув до Москви, то перші два роки після повороту викладав обов'язковий курс арабської мови й письменства в Спеціальних Класах як приват-доцент (1898—1900).

В осени 1900 року обібрано його з приват-доцентури на професуру арабської філології, а рівночасно, за поданням од проф. В. І. Герйє, ще й на кафедру східньої історії; і на тих двох кафедрах А. Е. Кримський постійно професорував (попереду як екстра-ординарний професор, потім як ординарний) вісімнадцять літ, аж до кінця свого

побуту в Москві, до осені 1918 року, коли він перейшов до Києва в Державний Український Університет на катедру східної історії. В Москві нераз доручалося проф. А. Е. Кримському викладати, на протязі декількох літ, ще й інші філологічні курси, як от перську мову й письменство після смерті академіка Хв. Євг. Корша (три роки, 1915—1918), а часами доручалася йому й кафедра турецької мови.

А. Е. Кримський є член багатьох наукових товариств, російських, українських та чужоземних. Він довголітній незмінний Секретар Східного Відділу Московського Археологічного (колись „Императорскаго“) Товариства (1900—1918) і редактор його органу „Древности восточныя“, де вміщено й багато праць власних А. Е. Кримського. Так само він є переважний довголітній редактор, а в значній мірі і автор серії „Труды по востоковѣдѣнію, издаваемые Лазаревскимъ Институтомъ восточныхъ языковъ“, де двадцять шість томів монографічних—розвідки самого проф. Кримського. Він же є керівничий східного відділу й постійний автор трохи чи не всіх східних статей, що містяться в енциклопедичних словарях т-ва Брокгауза з Ефроном та т-ва бр. Гранат.

В Київському Українському Науковому Товаристві, де головує проф. М. С. Грушевський, проф. А. Е. Кримського, відколи він переїхав до Києва, обрано на заступника Голови (1918), і він, знес, є з 1918 р. Голова Філологічної Секції Наукового Товариства.

До Української Академії Наук закликано проф. А. Е. Кримського на катедру філології арабо-іранської; та на думці малося, що він, автор історичної „Української граматики“ та всяких розвідок з історії української мови і практичний добрий знавець рідної лексики, повинен буде працювати для Академії ще й у царині української філології.

Проф. А. Е. Кримський—відомий не тільки як учений-філолог, але й як український поет-лірик, співець „екзотичних поезій“ і як беллетрист-прозаїк. Таке явище дуже не рідке серед українців. В грудні 1906 року, з приводу 25-літнього юбілея Б. Д. Грінченка, один критик (у „Южной Зарѣ“) був зазначив: „Те, що можна сказати про корифеїв української літератури—Костомарова, Куліша, Драгоманова, Франка, Кримського та інших, цілком справедливо можна прикласти до Б. Д. Грінченка: він і поет, і беллетрист, і публіцист, і критик, і учений“ (див. „Рада“, 1906, № 91). От тільки публіцистом проф. Кримський являється аж надто мало...

Друкувати почав А. Е. Кримський найперешде по-українськи, а не по-російськи, з 1889 року, в Галичині; і більшість його українських писань, через цензурні заборони, тільки в Галичині й виходила.

Бібліографічний показчик друкованих писань проф. А. Е. Кримського.

З дуже рясної літературно-наукової бібліографії писань проф. А. Е. Кримського подається тут список тільки того матеріалу, який пощастило тепер зафіксувати. Пропуски в цьому спискові—річ неминуча. Для частини спеціально-наукової дають певну поміч бібліографічні показники в оцих виданнях: 1) „Тридцатилѣтіе Специальныхъ Классовъ Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ“ (М. 1903), ст. 133—136; 2) „Труды по востоковѣдѣнію“, т. XXXV (М. 1911), ст. 373—387; 3) юбілейний „Словарь членовъ Общества Любителей Россійской словесности“ (М. 1912); 4) біографічний словник: *Unsere Zeitgenossen* („Wer ist es?“), вид. Дегенера, VII Ausgabe (Лейпц. 1914), ст. 925; 5) „Императорское Московское Археологическое Общество въ первое 50-лѣтіе его существованія“, т. II. (М. 1915), отд. 1-й, ст. 182—183, та отд. 2-й, ст. 96—98; 6—8) статті „Кримський“ в російських „Энциклопедическихъ словаряхъ“ Брокгауза й Ефрона, та т-ва бр. Гранатъ, та вид. „Просвѣщеніе“ (Большая Энциклопедія); 9) татарськи стаття „Кримський“ в бахчесарайському „Терджимані“ 1915 р., № 204 (з важними біографічними даними).

I.

Енциклопедичні орієнталістичні статті в словарях Брокгауза й Ефрона та т-ва бр. Гранат.

В першому виданню петербурського „Энциклопедическаго Словаря Брокгауза й Ефрона“ починаючи з букви „Д“ (од 1893 до 1905) А. Е. Кримським уміщено 198 енциклопедичних статей зо східної історії, філології, літератури й етнографії. В другому виданню (з 1911 до 1918 р., од букви „А“ до „О“) таких статей дав він 304. Споміж них важніші:

а) з історії ісламу, арабів та мусульманських або співмусульманських народів: Аравія, Мохаммедъ, Коранъ, Сунна, Мусульманство;—Халифатъ, Абу-Бакръ, Омаръ, Османъ, Алій,

Омейяди;—Хариджити, Мо'тазилити, Шіитство, Исмаїліти, Махдїй, Карматы, Нссейрити, Суфізмъ, Мюридизмъ, Мевлевіи, Езиди, Али-илахи, Ваххабиты, Бабизмъ;—Ихшиды, Фатымиды, Сельджуки, Нуреддинъ і Саладинъ, Эйюбиды;—Мавры, Альморавиды і Альмохады, Гранадское эмирство, Абенсераги;—Персія, Ширванское ханство, Надиръ-шахъ, Фетхъ-Али-шахъ, Насреддинъ-шахъ, Курды;—Марониты і т. ин.

б) з арабського письменства: Арабская література;—Имуль-кайсъ, Тарафа, Амръ-ибнъ-Кюльсумъ і Харисъ, Антара, Зо-хейръ, Лебидъ, Моаллаки, Хамаса, Хозейлитскія стихотворенія, Шан-фара, Алькама, Аша, Набига Зобъянскій, „Агани“, Ахталь, Джариръ, Фараздакъ;—Башшаръ-ибнъ-Бюрдъ, Абу-Новасъ, Абуль-Атахія, Абу-Теммамъ;—Абу-Фирасъ, Мотанаббій, Абульяля Мааррійскій;—Харирій, Тограй, ибнъ-аль-Фарыдъ, Бусырій;—Бидпай („Калила і Димна“), „Синдибадова книга“, „Варлаамъ і Іоасафъ“, „Тисяча і одна нічъ“, Локманъ;—Халиль, Сибавейхи, Джаухарій, Фирузабадій, Соютый;—Арабская філософія, Джахызъ, Газалій, „Аристотелевы врата“, „Братство вѣрныхъ друзей“, „Чистые братья“, і безліч статей про всіх головніших арабських істориків, літописців, географів, учених, філософів і т. ин.

в) з перського письменства: Персидская література, Дакыки, Фирдоуси, Абу-Сеидъ Мейхенскій, Ансарій Хератскій, Гардизій, Бейхекскій, Сенаи, Хейямъ, Энвери, Хакани, Низами, Аттаръ Феридеддинъ, Джеляледдинъ Руми, Саади, Гафизъ, Джами, Девлетъ-шахъ, Мирхондъ, Хондемиръ, Фейзи, Мистеріи у персовъ, і др.

г) з других мов: Семитскіе языки, Сирійскій языкъ і література;—Хамитскіе языки;—Тюркскіе языки, Бурханеддинъ Сивасскій, Хаджи-Халфа, Намыкъ-Кямаль-бей, Насреддинъ-ходжа, „Сорокъ везирей“, Карагёзъ і т. ин.

Взагалі переважна частина статей про мусульманський схід ще в першому виданню „Энциклопедическаго Словаря“ Брокгауза й Ефрона належала А. Е. Кримському. А в новому (з 1911 року) виданню цього „Словаря“ геть увесь східно-мусульманський відділ полишено йому.

Так само і в московському „Настольномъ Энциклопедическомъ Словарѣ Т-ва бр. Гранатъ“, в останньому виданню (з 1910 року) весь східній відділ ведеться проф. А. Е. Кримським. Досі, з букви „А“ до „С“, він дав там 58 провідних статей, і поміж ними такі:

Аравія, Арабскій языкъ, Арабская література;—Магометанство, Магометъ, Джинны, Кааба, Кади, Ибадиты, Исмаїліти, Дервиши, Зикръ, Ваххабиты;—Лебидъ, Джариръ, Джаухарій;—Гарунъ-ар-Рашидъ;—Марониты.

Індія; Библиографія востока; Лазаревскій Институтъ; Миллеръ Севеолодь.

Семиты, Семитскіе языки;—Ассири-Вавилонія, Ассири-вавилонская религія, Вавилонъ;—Сирская литература;—Фалаша.

Иранскіе языки; Персія, Персидскій языкъ, Мидія, Зороастръ, Зендъ, Зендъ-Авеста, Гаты;—Персидская литература;—Суфійство;—Дакики, Джелелединъ Румій, Низамій, Саадій, Гафизъ, Джамій, Девлетъ-шахъ.

II.

Праці з семітської філології (а з осібно про арабську мову).

Лекції по історії семитськихъ языковъ. Вып. I—Семитскіе языки вообще и арабскій языкъ доклассическій. (Москва, 1902, стор. 94—знімок з Харранського напису). Вып. II—Классическій арабскій языкъ, съ приложеніємъ перевода двухъ главъ ізъ ибнъ-Акыля. (В. п. Д. В. Солодова, М. 1903, стор. 275).

Семитскіе языки и народы (по плану Теодора Нельдеке), очерки и обработки А. Крымскаго. Часть I. (М. 1903)—загальний огляд; мова жидівсько-фінікійська, арамейська. Часть II (М. 1910)—сирська мова й письменство; вавилоно-асирійська. Часть III (М. 1912)—мови арабські, етіопська; хаміти та хамітські мови. Ст. XI—VII—621—„Труды по востоковѣдѣнію, издаваемые Лазаревскимъ Институтомъ восточныхъ языковъ“, вып. V, №№ 1—3.

Рецензії на „Семитскіе языки“—а) Н. Переферкович—в „Книжкахъ Восхода“ 1903, кн. XI, нб.: б) В. Минорський—„Русск. Вѣдом.“ 1903, верес.—жовт.; в) Л. Мсеріанц—в „Журн. Мин. Нар. Просв.“; г) Н. Глубоковський—в „Странникъ“ 1904, юнь, ст. 991—992; д) в арабському журналі „ал-Машриқ“ 1904, № 3, ст. 140; е) І. Фішер—„Еврейск. Студентъ“ 1916, № 22, ст. 38—39.

Четверту частину „Семитскихъ языковъ“ подруковано 1912 року до 164 стор., та в світ іще не випущено. Зміст—критичний огляд сучасної літературної арабської мови. Притому здебільша беруться наочні приклади вопіючого антиграматизма—з „Практическаго руководства М. Аттаї“ (єдиного підручника, писаного російською мовою і повного помилок проти класичної мови).

Лафз ал-джім ал-арабіййе, а халакиййе һіа ам шяджаріййе—по арабськи, в науковому бейрутському журналі „ал-Машриқ“ 1898, червень.

Очеркъ произношенія арабскихъ звуковъ, на стор. 2—19 в „Практическомъ руководствѣ къ изученію арабскаго языка“ М. Аттаї. М. 1910. („Очеркъ“ не підписано, через те приналежність

його А. Кримському, що написав його на прохання М. Аттаї, ніде в книжці М. Аттаї не зазначено).

Изъ лекцій по арабському языку проф. А. Е. Крымскаго: I. Переводи упражненій, помѣщенныхъ въ „Практическомъ руководствѣ“ М. О. Аттаи, съ грамматическими поясненіями. II. Тексты для перевода на арабскій языкъ, по „Cours gradué“ Лямменса. Вид. „Кассы взаимопомощи студентовъ“. М. 1907. Стор. 31 араб.+38 рос. До цього треба додати: III. Таблицы поправокъ къ „Практическому руководству М. О. Аттаи“—в додатку до „Семитскихъ языковъ“ ч. III, М. 1912, ст. 499—514, та IV. Переводъ изъ комментарія ибнъ-Акыля (ум. 1367) на „Альфійе ибнъ-Малика (ум. 1274)—теж у додатку до III частини „Семитскихъ языковъ“, 1912, ст. 515—569.

Підстрочник до арабського підручника М. Аттаї знов видруковано ще й 1916 року, та тільки другу (важчу) частину (од ст. 33-ої). В світ випущено без усякої обгортки.

Рецензія на „Очеркъ изученія финикійской древности“ Б. Тураева—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“, 1894, кн. 19.

Рецензія на дисертацію П. К. Коковцева: „Къ исторіи средневѣковой филологіи и еврейско-арабской литературы. Книга сравненія еврейскаго языка съ арабскимъ ибнъ-Баруна“—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1895, кн. 24.

III.

З исторіи мусульманства.

Исламъ, его возникновение и старѣйшій періодъ его исторіи. Пособіе къ лекціямъ проф. А. Е. Крымскаго по исторіи востока, читаннимъ на II курсѣ Лазаревскаго Института. Москва 1901, стор. III+525.

Исторія мусульманства. Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы изъ Дози и Гольдцѣра А. Крымскаго. М. 1904, часть I—ст. XXXVI+166; часть II—ст. 161+16; часть III (М. 1912)—ст. III+25=„Труды по востоковѣдѣнію“ вип. XII і XVIII.

Рецензії на „Исторію мусульманства“: а) В. Бартольд—„Записки Восточнаго Отдѣленія Импер. Русскаго Археологическаго Общества“ т. XV (1903) ст. 061—062; б) Н. Орлов—литературное приложеніе къ № 9870 „Новаго Времени“ 1903, ст. 9—11; в) А. Хаканов—„Научное Слово“ 1903, кн. III, ст. 135—137; г) Луис Шейхо—в арабському „ал-Машриқ“ 1903, № 16, ст. 765 та № 23, ст. 1100—1101; д) В. Мінорський—„Русскія Вѣдомости“ 1903, № 41; е) Исмаил Гаспринський—в бахчесарайському „Переводчикъ“ 1904 (=1322), № 30, передовиця „Тюркскій фанатизмъ“; ж) М. Гартман в „Die Welt des Islams“ 1913. t. I, Heft 2, p. 161.

Очеркъ исторіи ислама Р. Дози. Переводъ съ французскаго В. И. Каменскаго, съ предисловіемъ и редакціонными примѣчаніями А. Е. Крымскаго. Спб. 1904 (відбитка з XII та XVIII вип. „Трудовъ по востоковѣднію“). Ст. IV+166+87.

Мусульманство и его будущность. Прошлое ислама, современное состояніе мусульманскихъ народовъ, ихъ умственные способности, ихъ отношеніе къ европейской цивилизації. Вид. „Книжного Дѣла“. М. 1899, ст. VI+120. Книжка ця мається й у вірменському перекладі архім. Бабкена: Махмедакан ашхарын уныра апаган. Вагаршапат-Ечміядзін, 1906. Є й сербський переклад М. Милчича (1911).

Рецензії на „Мусульманство и его будущность“; а) А. Шмідт—„Записки Восточн. Отдѣл. Имп. Русск. Археол. Общ.“ 1899, т. XII, ст. 023—026; б) Д. Анучин—„Русск. Вѣдомости“ 1899, № 3, ст. 4; в) по вірменськи—„Мшак“ 1899, № 3; г) А. А[гаев]—„Каспій“ 1899, № 59 (16 мр.).

Мусульманство і його будучність. Нове перероблене виданне. У Львові 1904, ст. VI+293—„Літературно-Наукова Бібліотека“, № 88—90.

Рецензії на українське „Мусульманство і його будучність“: а) у львівській уніятсько-клерикальній „Ниві“ 1904, № 17 (15 грудня; дуже люта); б) Ів. Труш—в „Артистичному Віснику“ 1905, зош. 7—8, ст. 111 (тільки про передмову до книжки).

Доповненням до розділу 4-го має бути стаття:

Востоковѣды и [россійское] Министерство Иностранныхъ Дѣлъ—в „Сынѣ Отечества“ 1905, № 119.

О книгѣ І. Гаури: „Исламъ въ его вплинні на жизнь его послѣдователей“—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1895, кн. 27, ст. 135—152, і окремою відбиткою (М. 1896).

Рецензія на „Исторію ислама“ А. Мюллера—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“, кн. 24 (=1895) і кн. 35 (=1897).

Про Дреперову „Исторію боротьби віри з наукою“—у львівському журналі „Зоря“, 1897, № 20 і № 23.

Исламъ и христіанство (інтерв'ю з проф. Крымським)—московська „Столичная Молва“, 1912, № 276.

Источники для исторіи Мохаммеда и литература о немъ. I—Отъ Орвы до ибнъ-Исхака съ ибнъ-Хишамомъ. М. 1902, (ст. 89—112). Отд. II—Арабскій текстъ избранныхъ главъ изъ ибнъ-Хишама. М. 1906 (ст. 1—24)—„Труды по востоковѣднію“, вип. XIII (а—б).

Изъ книги: „Житіе посланника Божія“ Абу-Мохаммеда Абдальмалика ибнъ-Хишама. Посobie къ лекціямъ

проф. арабской словесности А. Е. Крымского на I курсѣ. Москва 1909. а) Предисловіе (ст. 1—4); б) Переводъ изъ ибнъ-Хишама (ст. 1—28, 57—68); в) Отношеніе ибнъ-Исхака къ источникамъ (ст. 69—87); г) Словарь (ст. 29—56, 89—98).

Це літографоване видання, стулене до купи з попереднім друкованим, становлять книгу:

Пособіе къ лекціямъ проф. арабской словесности А. Е. Крымского: I. Источники для исторіи Мохаммеда. Вступительный очеркъ. II. Изъ книги „Житіе посланника Божія“ ибнъ-Хишама. Вид. „Кассы взаимопомощи студентовъ“. М. 1910.

Очеркъ развитія суфійства до конца III вѣка хиджры. М. 1895, ст. 49, 4⁰. (Відбитка з II тома „Древности Восточныя. Труды Восточной комиссії Им. Моск. Археол. Об-ва“).

гр. А. Бобринской: Секта Исмаилья въ русскихъ предѣлахъ. М. 1902 (відбитка з 51 кн. „Этнографическаго Обзорѣнія). Автор, гр. Бобринський, у передмові завважує, що його праця багато завдячує участи А. Крымського.

Відзив, написаний для присудження премії на доручення „Этнограф. Отдѣла Имп. Общ. любит. естествовѣдѣнія“, про розвідку В. Ф. Мінорського: „Тайная персидская секта Людей Истины“—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1903, кн. 59. Сама ж розвідка В. Мінорського, ще не вся, вийшла в „Трудахъ по востоковѣдѣнію“ під доглядом А. Крымського: „Матеріалы для изученія тайной персидской секты... Али-илахи“ (М. 1911), вип. XXXIII.

Ваххабиты, историческій и религиозный очеркъ секты и обзоръ источниковъ—„Древности Восточныя“, т. IV. М. 1913, відд. II, ст. 55—67.

Общій историческій очеркъ бабизма (съ беаитствомъ) и обзоръ новѣйшей литературы о немъ—„Древности Восточныя“, т. IV. М. 1913, відд. II, ст. 79—91.

IV.

К о р а н.

(Окрім V—VI розд. „Исторія мусульманства“ та ст. 159—210 в „Исторіи Арабовъ“ т. I).

Лекції по Корану. Вып. I—Суры старѣйшаго періода. Переводъ съ объясненіями. М. 1902, ст. 69, in 4⁰.

Суры старѣйшаго періода (переводъ съ объясненіями). Лекції, читанныя въ 1905 году; приложеніе I (ст. 185—232) къ „Исто-

рії мусульманства“. Прилож. II—Религія доисламской Аравіи—изъ Гримме; ст. 233—273. М. 1905.

Рецензія на „Le Koran, traduction nouvelle par Kazimirski“—в „Этнографическомъ Обозрѣніи“, 1898, кн. 40—41.

V.

Исторія Персіі, її письменство й мова.

(Про стародавній Іран та про Зороастра—тільки статті в „Энциклопедическомъ Словарѣ“).

Исторія Сасанидовъ и завоеваніе Ирана Арабами, съ указаніемъ главныхъ моментовъ исторіи христіанъ-сиріянъ¹⁾ и политической исторіи вассальныхъ Ирану арабовъ и съ приложеніемъ главы о Парейанскомъ царствѣ и Аршакидахъ. М. 1905, ст. II+416= „Труды по востоковѣднію“, вип. XXI.

В 1910—1911 році цю працю перекладено на вірменську мову (в журналі „Люма“).

Лекціи по исторіи Ирана: Арсакиды, Сасаниды и завоеваніе Ирана Арабами. Москва 1900, ст. 157.

Исторія Персіі, ея литературы и дервишеской теософіи, 1-ше чорнове видання 3 т.т.—I т.: отъ эпохи халифовъ, М. 1903, ст. II+180; II—отъ разложенія сельджукскаго царства до монголовъ М. 1903 (2-е чорнове видання 1906, ст. VI+259); т. III—отъ эпохи монголовъ до настоящаго времени. М. 1906, ст. IV+368= „Труды по востоковѣднію“, XVI. Все те видання, капітально перероблене тай безмірно збільшене, друкувалося потім під таким заголовком:

Исторія Персіі, ея литературы и дервишеской теософіи, съ обильными переводами литературныхъ образцовъ. Новое, обширно переработанное изданіе. Три томи. М. 1909—1917.

Том I, вип. 1—Критико-библіографическій обзоръ источниковъ и пособій по политической и литературной исторіи Персіі. Политическое возрожденіе Персіі, покоренной арабами. М. 1909, ст. IV+62.

Том I, вип. 2—Появленіе тюрковъ. Государство Махмуда Газневидскаго. Великая сельджукская имперія XI в. Очеркъ блестящаго періода персидской литературы. М. 1914, ст. 63—196.

Том I, вип. 4 (3-е видання): Разцвѣтъ персидской литературы. М. 1909, ст. 161—432. Том I, вип. 4 (4-е видання)—Славнѣйшія произведенія золотой поры персидской литературы X—XI в.в., „Шахнаме“ и др. М. 1915, ст. 277—568.

¹⁾ Спеціальний компендіальний нарис сирської літератури дано в II частині „Семитскихъ языковъ и народовъ“, М. 1910, ст. 170—214.

Том II—Отъ разложенія сельджукскаго царства до монголовъ (3-є видання). М. 1912, ст. IV+261.

Том III—Отъ епохи монголовъ Джингизъ-хана до водворенія Сефевидовъ въ Иранъ и „Великихъ моголовъ“ въ Индіи XVI—XVIII в. М. 1914—1917, ст. X+504.

Рецензія на „Исторію Персіа“—І. Ю. Крачковський (по арабськи) в журналі „ал-Машриқ“ 1910, № 3, ст. 232—233.

Шаг-наме, або іранська Книга царів, Абуль Касима Фірдовсія Туського. З перської мови переложив і додав передмову А. Кримський. Вип. I—Львів 1896, ст. 4+107=„Літературно-Наукова Бібліотека“ кн. 7 (доповнена відбитка з журналу „Житте і Слово“ 1895, кн. II, III, V, VI).

З „Голестана“ Саадієвого (і де-що з його „Бустана“) — в „Житті і Слові“, 1894, травень—червень і липень—серпень.

З перської лірики, українські віршовані переклади—в „Народі“, 1890, № 22 (Хейям); в „Правді“ 1892, жовтень (Хейям); в „Життю і Слові“ 1895, січень (Хафиз); в альманасі „Дубове листе“ (Київ, 1903, Хейям); в „Новій Громаді“ 1906, IX (Джамій); в „Літературно-Науковому Вістнику“ 1912, XI (Сенаї); в „Шляху“ 1917, III (Хафиз, Джамій) та в обох частинах збірки віршів А. Кримського „Пальмове гилля. Екзотичні поезії“ (ч. I, 1900; 2-є вид. 1902; ч. II, 1908).

Персидськіє лирики X—XV в. Съ персидскаго языка перевелъ акад. Э. Коршъ. Послѣ его смерти проредактировалъ и вступительною статьею снабдилъ проф. А. Е. Крымский. М. 1916, ст. XXXIX (=вступна стаття) та 119.

I. Пѣсни Хафиза. Стихотворные русские переводы съ персидскаго подлинника, со вступительнымъ историко-литературнымъ очеркомъ проф. А. Е. Крымскаго.—II. З Хафизових пісень. Українські віршовані переклади проф. А. Кримського. Москва 1918 (вид. М. Персіца) ст. 1—96 (ще буде й далі).

Исторіографія монгольскаго періода. Общій очеркъ— „Древности Восточныя“, т. IV, Москва, 1913, ст. 29—70 (in 4⁰).

Археологическія раскопки В. Л. Вяткина въ Самаркандѣ и новооткрытая имъ обсерваторія Улугъбега XV в.— „Древности Восточныя“, т. IV, Москва 1913, ст. 31.

Дополненія и поправки къ „Грамматикѣ персидскаго языка“, составленной Мирзою-Джафаромъ и акад. Э. Коршемъ. М. 1901, ст. I—XXI=„Труды по востоковѣдѣнію“, вип. VI. Пор. передмову акад. Корша, стор. VI.

Рецензія на „Матеріалы для изученія еврейско-татскаго языка“ Вс. Миллера—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1893, кн. 15.

По поводу етимології слівъ „човган“ и „савладжан“ — „Древности Восточныя“, т. IV, М. 1913, ст. 1—6.

Къ етимології слова „бюльбюль“ (=соловей) — „Древности Восточныя“, т. IV, М. 1913, II, ст. 51—52.

Обидві замітки вийшли окремою відбиткою вкупі з статтею акад. Ф. Корша: „Нѣкоторыя персидскія етимологіи“ (Москва 1912).

VI.

Історія й письменство арабів.

(Про арабську мову дивись у відділі II).

Історія арабовъ, ихъ халифатъ, ихъ дальнѣйшія судьбы и краткій очеркъ арабской литературы. Съ приложеніємъ 4 хромолитографическихъ картъ. М. 1903 (= „Труды по востоковѣднію“, № XV), ст. 8+16+XI+296.

Історія арабовъ и арабской литературы, свѣтской и духовной, 3 ч.ч. М. 1911—1914; ст. 219+202+61+XXVI= „Труды по востоковѣднію“ № 15.

Старинная исторія Аравіи Южной, отъ древне-вавилонскихъ временъ до подчиненія страны пророку Мохаммеду — „Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913), ст. 1—30, in 4°.

Арабская поезія въ очеркахъ и образцахъ. М. 1906; ст. III+V+346+38+24 араб.

Арабская литература въ очеркахъ и образцахъ. Т. I, отд. 1—3: Источники и пособія. Общій очеркъ арабской литературы. О доисламской поезіи. Авторы свода „Моаллакъ“ и свода „Стихотворенія шестерыхъ“. Арабскіе тексты. Москва 1911 (= „Труды по востоковѣднію“, вип. XXXV), ст. 1—402, in 4°.

Т. II: Хамаса Абу-Теммама Тайскаго (ок. 805—846). М. 1912 (= „Труды по востоковѣднію“, вип. XXXVI), ст. IV+160.

Рецензія на „Хамасу“ — М. Гартман — в „Die Welt des Islams“ 1913, t. I, Heft 2, p. 162.

Т. III: Поэты Мохаммеда и омейядскихъ временъ. Аббасидская поезія временъ разцвѣта халифата. Поэты сѣверной Сиріи X—XI в. (Мотанаббій, Абу-Фирась, Абульяля Мааррійскій) — друкується з 1910 року, але ще в свѣт не випущено.

Арабскій изборникъ. Книга для студенческаго чтенія по арабскому языку и словесности. Составили М. О. Аттая (ст. 1—44) и А. Е. Крымскій (ст. 44—112). М. 1916 (= „Труды по востоковѣднію“, вип. 44).

Антарова моаллака, з передмовою про Антарà і староарабську поезію — в „Правді“ 1890, жовт.—падол.; 1891 березень.

З арабської лірики, віршовані українські переклади—а) в „Буковині“ 1891, № 13 (з лірики „1001 ночі“); б) в „Зорі“ 1897 № 6 (народня пісня); в) в альманасі „Привіт д-ру Ів. Франкові“ Львів 1898, ст. 124—129 (з „Хамаси“, з Абульяля Мааррійського); г) в „Літературно-Науковому Вістникові“ 1900, кн. XII (з „Хамаси“); 1901, кн. VI (з „Хамаси“); 1902, кн. I (з „Хамаси“); 1904, кн. IV (з „Хамаси“, з Абульяля); кн. VII („Хам.“); д) в альманасі „Дубове листе“ 1903 (з Абульяля); ж) в „Новій Громаді“ 1906, кн. IX (андалуське); з) в календарі „Веселка“ 1908, 26 червня (з Абульяля); и) в обох частинах збірки віршів А. Кримського „Пальмове гилля. Екзотичні поезії“ (ч. I—1901, 2-е видання 1902; ч. II—1908); і) у „Літературно-Науковому Вістнику“ 1912, кн. XI („Хамаса“). І ще в усяких українських антологіях і читанках (див. далі в відділі української лірики).

Изъ области древне арабской лирической поэзии. М. 1900. (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Θ. Миллера“, ст. 265—271, in 4°). Підписано: С. Олферьевъ (студентъ Лазаревскаго Института), та трохи чи не вся стаття являє собою запис лекцій проф. Кримського.

Мин диван аш'ар ал-Хамâсе (=Антологія з „Хамаси“ для читання на III курсі), для літограф. переписав студент А. Прозоров. М. 1909, ст. II + 12.

Рецензія на „Основы арабскаго стихосложенія“ бар. Д. Гинцбурга в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1894, кн. 19.

[Вильнодумний поет] Башшаръ ибнъ-Бюрдъ (ок. 700—783)— „Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913), ст. 1—12, in 4°.

Художественные представители пограничной Си-ро-Месопотамии временъ византийскаго героя Х в. Дигениса Акрита: поэтъ-витель Абуфирасъ (932—968) и панегиристъ Мотанабій (915—965)— „Восточный Сборникъ въ честь А. И. Веселовскаго“, М. 1914, ст. 17—82= „Труды по востоковѣдѣнію“ № 43.

Мин китаб „Лозум ма лям йалзам“ ли Абиль-'аля л-Ма'аррі (=Антологія з Абульяля Мааррійського). М. 1901, ст. 16.

Абуль Аля Мааррійскій. Пособіе къ лекціямъ проф. А. Е. Крымскаго по арабской словесности. Составилъ Д. Солодовъ. М. 1903, ст. 38 + 15 араб.

Вступительныя чтенія къ изученію индо-персидско-арабскихъ сборниковъ странствующихъ повѣстей: I. Тысяча и одна ночь. II. Калила и Димна. Переводъ съ малорусскаго—в VIII выпускѣ „Трудовъ по востоковѣдѣнію“ М. 1904, ст. I—LIV.

Рецензії на „1001 ніч“: а) М. Аттая—„Московск. Вѣдом.“ 1904, окт. нб.; б) Ю. Полівка—„Zeitschr. des Vereins für Volkskunde in Berlin 1905, Н. 2, р. 222; в) по арабськи в „ал-Машриқ“ 1906, № 22, ст. 1059; г) J. Oestrup в „Enzyklopädie des Islams“ I (1913) р. 266, 269. д) гарний одзив графа Льва Толстого в IV томі його „Дневника“ (1915).

Окрім цієї праці та великої статті про „1001 ніч“ в „Енциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгауза й Ефрона, до „1001 ночі“ стосуються:

а) Къ литературной исторіи 1001 ночи. М. 1900, ст. 16 in 4⁰ (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Миллера“, ст. 225—240).

б) Переклади А. Кримського. Виданне Руського Т-ва Педагогичного, № 77, Львів 1900, ст. 48. Тут є з „1001 ночі“: Дбай про кінець діла (ст. 1—10), Горбун (ст. 18—24), Сліпці (ст. 25—29). Це передруковано з дитячої часописи „Дзвінок“ (1891, № 19; 1892, № 13—14, № 17). В „Дзвінку“ ще були „Арабські чабарашки“, 1891, № 19, ст. 159—160.

в) Рецензії на „Bibliographie des ouvrages arabes, 1001 Nuits“ В. Шовена і на „1001 Nacht“ М. Хеннинга—в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1901, кн. 49.

Абанъ Лахыкый, манихействующій поэтъ (ок. 750—815). Очеркъ изъ исторіи арабской повѣствовательной литературы индо-персидскаго характера VIII—IX в. в. Приложения: а) „Варлаамъ и Иоасафъ“, истор.-литер. очеркъ; б) Texte arabe intact d' „al-Awrâq“ par Souli (l'unique manuscrit de la Bibliothèque Khédiviale) М. 1913, ст. 50—45 (= „Труды по востоковѣднію“ № 37)¹). Передруковано в „Древностяхъ Восточныхъ“ (= „Трудахъ Вост. комм. Импер. Моск. Археол. Общ.“) 1913.

Изъ рукописной бейрутской церковной лѣтописи XVI—XVIII в.—в III томі „Древностей Восточныхъ“ М. 1907, ст. 1—89.

Къ описанію арабскихъ рукописей собранія А. Е. Крымскаго: I. Изъ бейрутской церковной лѣтописи (ст. 1—89). II. Антихристiанскій трактатъ „О правой вѣрѣ“ шейха Зіяде-ибнъ-Яхъи (ст. 91—98). III. Противомусульманская „Бесѣда монаха Георгія съ тремя улемами“ (ст. 98—100)¹). М. 1907, ст. 100 (відбитка з I вип. III т. „Древностей Восточныхъ“).

Два любопытныхъ арабскихъ документа изъ лекціи А. Е. Крымскаго (Къ изученію положенія восточныхъ христiанъ въ Турціи)—В. Чиркова. М. 1900, ст. 11 in 4⁰ (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Миллера“). Більшу половину статті написав А. Кримський.

¹) Рец. на „Абанъ Лахыкый“—М. Гартман в „Die Welt des Islams“ 1913, t. I, Heft 2, р. 162.

²) Опис отого третього рукопису (ст. 98—100) не належить А. Кримському.

Листи з Сирії—в „Буковині“ 1897, № 70, 71, 72 і ин.

Всемусульманській университетъ при мечети „Азхаръ“ въ Каирѣ, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная дѣятельность. М. 1903, ст. 31 in 4° з 3 малюнками (відбитка з II т. вип. 3 „Древностей Восточныхъ“, ст. 169—199). Писано разом з Б. Міллером.

Рецензія про „Азгар“—по арабськи в „ал-Машриq“ 1906, № 22, ст. 1059.

Сильно використав статтю про Азгар Н. Остроумов в „Журн. Мин. Нар. Просвѣщ.“, 1906, октябрь, ст. 136—144.

Очерки изъ исторіи орієнталістики въ XVI вѣкѣ— в „Древностяхъ Восточныхъ“, М. 1903, т. II, вип. 3 (і окремою відбиткою з додатком статті В. Мінорського про XVII вік. М. 1903, ст. 27 in 4°).

Про „Очерки изъ исторіи орієнталістики“ див. в „ал-Машриq“ 1906, № 22, ст. 1059.

Патріархъ Антіохійській Макарій XVII в. и старѣйшій списокъ его путешествія на Русь. Матеріалы. М. 1913, ст. 4+22+9 (некролог Муркоса)=„Труды по востоковѣднію“ вип. 38 (відбитка з IV тому „Древностей Восточныхъ“).

Семь спящихъ отроковъ эфесскихъ. а) А. Крымскій: Общій историко-литературный очеркъ сказанія; б) М. Аттая и А. Крымскій: Переводы арабскихъ версій VII—XIII в. Москва 1914, ст. XVI+70=„Труды по востоковѣднію“ вип. 41 (відбитка з „Древностей Восточныхъ“ том IV).

Судьба Палестины, интервью съ проф. А. Е. Крымскимъ (з приводу звістки про те, що в Палестині мала б повстати своя жидівська держава)—„Русское Слово“ № 59, 13 марта 1915 р.

Аравійское возстаніе и его перспективы—„Проблемы великой Россіи“ 1916, № 10, ст. 4—9 (in 4°).

VII.

Т ю р к о л о г і я .

Изъ исторіи Турціи (Отъ основанія государства до XVI вѣка). Конспектъ лекцій проф. А. Е. Крымскаго. М. 1909, ст. 70.

Исторія Турціи и ея литературы. Томъ I—Отъ возникновенія до начала разцвѣта. Москва 1916, ст. 12+279. Томъ II,—Отъ разцвѣта до начала упадка. Вып. I. М. 1910, ст. VIII+164;=„Труды по востоковѣднію“ вип. 28—29.

Рецензії на „Исторію Турціи“: а) І. Крачковскій—по арабськи в „ал-Машриq“ 1910, № 3, ст. 233; б) В. Гордлевскій—

„Русскія Вѣдомости“ 1910, 27 іюля; в) по татарськи—в бахчесарайській часописі „Терджиман“ 1915, № 204 (16 вер.)=21 зулькаде 1333 р.

Історія Турції. Очеркъ проф. А. Е. Крымскаго—в роскошному альбомі „Царьградъ“, вид. Д. Маковського, Москва. 1915, ст. 3—34 in folio (з безліччю художніх знімків).

Про турецькі пісні:

а) Із турецьких народніх пісень—в „Народі“ 1890, № 18;

б) з II частині „Пальмового гилля“, М. 1908, ст. 17—30;

в) Турецкія народня пѣсни. Музыкальные тексты (шо дістав їх Крымський) съ переводомъ и объясненіями В. Миллера и вступительнымъ критико-библіографическимъ обзоромъ (=ст. V—XIV) литературы предмета А. Крымскаго. М. 1903;=„Труды по востоковѣдѣнію“, вип. XVII.

Обзоръ турецкихъ османскихъ сказокъ по сборнику Куноша—В. Гордлевскаго, съ приложеніемъ статьи А. Крымскаго: По поводу сюжета сказки объ удачливомъ самозванцѣ. М. 1900, ст. 40 in 4⁰ (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Всеv. Миллера“).

Рецензія на „Турецкія сказки“: а) в будапештській „Revue Orientale“ 1901, № 1; б) Т. Флоринський—„Университ. Извѣстія“, Київ 1905, май, ст. 37.

Матеріали по казакъ - киргизскому языку, собранные И. Лаптевымъ (видано під редакцією А. Крымскаго), М. 1900 (=„Труды по востоковѣдѣнію“, вип. II).

Очеркъ литературной дѣятельности казанскихъ татарь-мохаммеданъ Н. Ашмарина подъ редакціей А. Крымскаго. М. 1901, ст. VI—58 (=„Труды по востоковѣдѣнію“, вип. IV).

Школа, образованность и литература у російскихъ мусульманъ. Москва, 1905, ст. 23 (відбитка з „Этнографическаго Обзорѣнія“, кн. 63, ст. 1—23).

Рецензія на „Школу у російскихъ мусульманъ“—в бахчесарайському „Терджимані“, 1905, № 28.

Джинны. Киргизскія вѣрованія, д-ра Пояркова, під редакцією та з передмовою А. Крымскаго—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1894, кн. 20.

Отчетъ проф. А. Е. Крымскаго (висланого Петербурскою Академією Наук для охорони пам'яток старовини) о своихъ занятіяхъ въ Трапезунтѣ лѣтомъ 1917 г.—в „Извѣстіяхъ Россійской Академіи Наукъ“, 1918, ст. 212—216.

VIII.

Орієнталістичні видавництва та збірки, що їх редагував А. Кримський.

(окрім багатьох випусків „Трудовъ по востоковѣдѣнію, издаваемыхъ Лазаревскимъ Институтомъ Восточныхъ языковъ“).

Древности Восточныя. Труды Восточной Комисіи Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, издаваемые (з 1901 року) подъ редакціей Секретаря Восточной Комисіи А. Е. Крымскаго.

У XIV томі „Трудовъ Этнографическаго Отдѣла Императорскаго Общества любителей Естествознанія“ (= „Юбилейный Сборникъ въ честь Всеволода Миллера, М. 1900) всі орієнталістичні статті, окрім Г. Муркоса, перебули редакцію А. Кримського. І вступна стаття про наукову діяльність юбіляра, трохи чи не вся належить А. Кримському, хоч її підписано не його ім'ям.

В новому (з 1911 р.) виданню петербурського „Энциклопедическаго Словаря“ Брокгауза й Ефрона А. Кримський взявся вести весь східно-мусульманський відділ.

IX.

Фольклористика, етнографія й народня словесність.

(окрім відповідних статей в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ та в відділі XI).

В. Клоустон: Народні казки та вигадки, як вони блукають та перевертаються, з додатками і увагами переложив з англійської мови А. Кримський (це оброблений переклад з „Popular tales and fictions, their migrations and transformations“) — „Літературно-Наукова Бібліотека“ кн. 6, Львів 1896, ст. 183, з показчиком. Вміщену на ст. 106—147 статтю Коскена про старо-египетську казку переклав Ів. Франко.

Про перерібку з Клоустона див. у Пипіна „Исторія русской литературы“, вид. 1-е, т. II (1898), ст. 63—вид. 2-е, 1902, т. I, ст. 528.

Оцінка „Этнографическихъ матеріаловъ“ Б. Гринченка, зложена (в комісії для присудження премій) на доручення Етнографічного Відділу „Императорскаго Об-ва любителей Естествознанія“ — в „Этнографическомъ Обзорѣніи“, 1898, кн. 36.

Къ исторіи бродячихъ сказаній о мудрыхъ судьяхъ — в „Кіевской Старинѣ“ 1896, окт.

Народні згадки про Шевченка: а) Легенда про Шевченка з Кулішем — в „Зорі“ 1891, № 5, ст. 96; б) Легенда, що Шев-

ченко живий—в „Кіевской Старинѣ“ 1896, февраль; в) Письня про „шевченка“, а не про Шевченка—в „Правді“ 1891, март (= „Літературні замітки“).

Рецензія на „Русскія былины старой и новой записи“ акад. Тихонравова й проф. Всев. Міллера—в „Життю і Слові“ 1894, березень—квітень.

С поводу заміток В. Заренка про „Рускі думи і биліни“—в „Зорі“, 1897, № 13.

С поводу „Русскихъ народовъ“ Зографа (про антропологію великорусів)—в „Зорі“, 1896, № 22.

До етнографії т. зв. Новоросії:

а) Про „Матеріали по етнографії Новоросійскаго края“ В. Ястребова—в „Життю і Слові“ 1895, кн. V і в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1897, кн. 29—30.

б) Рецензія на „Малорусскія прозвища Херсонской губерніи“ В. Ястребова—в „Життю і Слові“ 1894, березень—квітень, і в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1894, кн. 20.

в) Про „Щербановскую волость“ Т. Осадчого—в „Зорі“ 1892, № 10.

Де що про білорусофільство—в „Народі“ 1892, № 5—6.

Українські видання московських лубочників—в „Зорі“ 1890, 335; 1893 №№ 17—18 з додатком нового варіанту „Думи про Азовських братів“.

Українські ілюстрації в російських часописах—„Зоря“ 1891, ст. 159, 238, 279, 379, 440.

Рецензії в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ на „Галицко-рускій Вѣстникъ“ (Етн. Об. 1894, кн. 23); на „Життя і Слово“ (Етн. Об. 1894, кн. 20 і 22); на 1 й 3 т.т. „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“ (Етн. Об. 1893 кн. 18; 1894, кн. 19 й кн. 23).

Як у Галичині знають історію?—„Літературно-Науковий Вістник“ 1903, жовт. II, ст. 60 (про Кирила та Методія); 1904, квіт. II, ст. 55 (про буддїйство); лист до „Руслана“ 1904 в одному з квітневих чисел.

Характеристики істориків і етнографів:

1. М. П. Драгоманів. Некрологъ. Москва. 1895. З деякими редакційними вкороченнями, що торкаються політичної характеристики Драгоманова, цей самий некролог уміщено в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1895, кн. 27, ст. 129—134. Порівняй ще:

Рецензія на „Оповідання про заздрих богів“ Драгоманова—в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1895, кн. 24.

Листи А. Кримського до Драгоманова або про Драгоманова в „Правді“ 1890, жовт. і груд.; в „Народі“ 1891 (ст. 334 і 350); 1893,

№ 6 (ст. 53—55); № 14 (ст. 126—128); 1894 № 7—8 (ст. 111—113); 1895, № 12 (ст. 200—202). Останній лист передруковано в книжці М. Павлика „Юбілей і смерть М. П. Драгоманова“, Львів, 1896.

2. І. Я. Франко—див. нижче, в відділі XII.

3. Всеволод Міллер:

а) „Очеркъ научной дѣятельности В. Э. Миллера“—вступна стаття до „Юбілейнаго Сборника“ (М. 1900) ст. VII—XVII in 4°. Цей „Очеркъ“, на бажання самого А. Кримського, не підписано його прізвищем і підписано прізвищем товариша голови „Етнографического Отдѣла Императ. Общества Естествознанія“ Н. М. Михайловського, що був дав для того „Очерка“ декільки своїх фраз.—б) Чествоуаніе В. Э. Миллера—„Русскія Вѣдомости“ 1911, № 52 (5 марта);—в) Некролог Всев. Міллера—в „Утрѣ Россіи“ 1913, № 257 (7 ноября) та дуже просторий в журналі „Голось Минувшаго“ 1913, декабрь, ст. 310—325;—г) Стаття „Миллеръ Всев. Э.“—в „Настольномъ Энциклопедическомъ Словарѣ т-ва бр. Гранатъ“, т. 28 (М. 1915).

4. М. Хв. Комар-Уманець—в „Зорі“ 1896, № 18.

5. О. М. Огоновський—в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1894, кн. 23.

6. М. В. Лисенко—в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1894, кн. 19.

7. А. Петрушевич—в „Етнограф. Обзорѣніи“ 1894, кн. 19.

8. Г. А. Муркос.—Некролог з портретом—„Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913) відд. II, ст. 69—77. Все те передруковано в додатку до книжки „Патріархъ Антіохійскій Макарій XVII в.“, М. 1913, ст. 1—9 (=„Труды по востоковѣднію“, вип. 38).

9. А. С. Хахановъ. Некролог з портретом—„Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913) відд. II, ст. 133—145.

Хв. Євг. Корш: а) Юбілей Э. Е. Корша—„Древности Восточныя“, т. IV, 1913, ст. IV—XXXII (з трома портретами);—б) некролог в „Утрѣ Россіи“ 1915, № 47 (17 февраля);—в) дуже одмінний некролог в „Национальныхъ Проблемахъ“ 1915, № 1, (май, ст. 19—22);—г) Академикъ Э. Е. Коршъ, какъ украинолюбець-украиновѣдъ—в московській „Украинской Жизни“ 1915, кн. 3—4, ст. 41—47.

З приводу статті „Акад. Э. Е. Коршъ какъ украинолюбець“ див. лайки в „Новомъ Времени“ 1915, 6 мая.

X.

Філологія українська, старо-руська, слов'янська та порівнююча.

Древне-кієвській говоръ—въ „Извѣстіяхъ Отдѣленія рускаго язъка и словесности Императорской Академіи Наукъ“, 1906, кн. III, ст. 368—411. І окреим виданням—Спб. 1907.

Филологія и Погодинская гіпотеза (Судьбы кїевскаго малорусскаго нарѣчїа XI—XVI вѣковъ). Київ, 1904, ст. XXXVI+113. Це значно доповнена відбитка з „Кїевской Старини“ 1898, іюнь (ст. 347—365), сентябрь (ст. 234—266); 1899, январь (ст. 9—29), іюнь (ст. 307—316), сентябрь (ст. 274—311).

Рецензїї на „Филологію и Погодинскую гипотезу“: а) „Русская Мысль“ 1904, октябрь; б) „Русское Богатство“ 1904, № 8, в відділі „Случайныя замѣтки“, ст. 175—176—підписано С. Ю.; в) „Этнографическое Обозрѣніе“ 1904, кн. 63, ст. 192—193—підпис: Вл. Б.; г) в одній з книжок „Историческаго Вѣстника“; д) В. Розов—в „Записках Науковаго Т-ва ім. Шевченка“ 1907, кн. 77, та в кїївських „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ 1913, декабрь.

Деякі непевні критерїї для діалектологічної класифікації староруських рукописів. Львів 1906, ст. 63 (Відбитка з Науковаго Збірника, присвяченого проф. М. Грушевському учениками й прихильниками“, ст. 91—153).

Рецензїї на „Критерїї“: а) резюме К. Студинського в „Хроніці Науковаго Товариства імени Шевченка“ 1905, ч. 24, ст. 11—12; б) В. Доманицький—„Нова Громада“ 1906, март, ст. 143, та в „Кїевской Старинѣ“ 1907 апр., ст. 102—105; в) А. Яцимирський—„Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“ 1906, кн. II, ст. 430—432; г) лекція В. А. Розова про „галицько-волинське ѣ“—резюме в „Раді“ 1906, № 47, ст. 3; „Университетскія Извѣстія“ 1907, № 5; д) В. А. Розов: „Трилогія Кримського“ (там і про „Древне-кїевскій гóворъ“ і про „Граматику“)—в „Записках Науковаго Т-ва ім. Шевченка у Львові“ 1907, кн. 78, ст. 146—171.

К. Михальчукъ и А. Крымскій: „Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ“. Изданіе Императорской Академіи Наукъ. Спб. 1910, ст. III+163 (Відбитка з 87-го тому „Сборника Императорской Академіи Наукъ“).

Рецензія на „Программу“—Е. Карський—в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“, т. 64, ст. 408.

Украинская грамматика. Том I: Нарис історїї малоруських звуків, на основі пам'ятників XI—XVI в.в. з доданим текстом 43 грамот XIV—XV в.в. Вип. 1-й, 2-й і 6-й. Москва—Кїїв, 1907—1908; ст. 1—200, 201—210, 217—272, 369—545. Всього разом вийшло з 40 печатних аркушів, а решта I-го тому зосталася в рукопису недодрукованою.

Украинская грамматика. Том II. Склонення. Вип. I-ий, М. 1907, ст. 1—144.

Рецензїї на „Украинскую грамматику“: а) М. Сумцов—„Рада“ 1907, № 235, ст. 1; б) Ів. Франко—„Записки Науковаго

Т-ва ім. Шевченка“, 1907, кн. 77, ст. 232—234; в) І. Огієнко— „Рада“ 1908, № 35; г) Г. Ільїнський—„Записки Харьковского Университета“ 1908, IV, ст. 13—19 (реферат, читаний в „Истор.-Филолог. Обществѣ“, див. „Рада“ 1908, № 220, ст. 3); д) А. Шахматов—розбір в „Revue Slavistique“=„Rocznik Slawistyczny“, т. II (Краків, 1909), ст. 135—174; е) А. Соболевський—„Рускій Филологическій Вѣстникъ“ 1910, I, ст. 109; ж) В. Розов—київські „Университетскія Извѣстія“ 1913, XII, ст. 77—89; з) Ів. Огієнко—покажчик „Українська мова“ (Київ 1918), ст. 53 та ст. 34.

Практическій курсъ для изученія малорусскаго языка—въ московському журналі „Зоря“ 1906, № 1—2 (ст. 22—29), № 3—4 (ст. 43—50), № 7—8 (ст. 80—86), in 4°. Нескінчено, бо перестав виходити журнал. Порівняй лист у „Раді“ 1906, № 86, ст. 2.

Українській языкъ—велика стаття в московському „Энциклопедическомъ Словарѣ т-ва бр. Гранатъ“, 1918. Незабаром вийде в Києві по-українськи окремою книжечкою.

О малорусскихъ отглагольныхъ существительныхъ на енне й інне. М. (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Миллера“, 1900, ст. 298—304) in 4°.

Рецензії на „О малорусскихъ отглагольныхъ существительныхъ на енне й інне“: а) В. Доманицький—„Кіевская Старина“ 1900, № 7—8, відд. II, ст. 35—37; б) Г. Ільїнський—„Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“ 1900, кн. 2, ст. 719.

Філологічний розгляд „Бѣлорусскаго Полѣсья“ М. Довнара-Запольського й рецензії Е. Ляцького на цю працю—в „Кіевской Старинѣ“ 1896, янв. (ст. 30—42) і 1897 апр.

Розгляд „Бѣлорусскаго Полѣсья“ викликав статтю К. Михальчука: „Филологическое недоразумѣніе“ (мн. ч. прил. на „ое“) — „Кіевская Старина“ 1896, апр.

Наша языкова скрута і спосіб, як запобігти лихові—в „Зорі“ 1891, № 24.

Про „языкову скруту“ одзив Ів. Франка—„Зоря“ 1893, ст. 17.

Про нашу літературну мову—в „Літературно-Науковім Вістнику 1901, жовт., II, 39—47.—Порівняй ще: „Літературні замітки“—в „Правді“ 1891, март;—„Оригінального чи перекладаного?“—в „Народі“ 1893, № 16, ст. 170—171;—і дещо в „Буковині“ 1897 (напр. № 70: Про научність фонетичної правописи).

Про видання творів Федьковича—в „Літературно-Науковому Вістнику“ 1913, жовт. II, ст. 60 (в справі поплутання букв д та г).

Три питання нашого правопису Б. Грінченка з додатками проф. А. Е. Кримського. Київ 1908 (відбитка з „Рідного Краю“ №№ 24, 25 і 26). Додатки А. Кримського є скрізь у тексті, а окреме

(ст. 29—38) наведено дані про споконвічність у українців форми інфінітиву на —ть, починаючи з пам'яток XI віку.

Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством Народньої Освіти для шкільного вжитку на всій Україні. Київ 1919 (В Комісію, що затвердила ці правила, виходили: Міністер Освіти проф. І. Огієнко, акад. А. Кримський, проф. Е. Тимченко); ст. 8.

В „Російсько-Український словарь“ М. Уманця-Комара (Львів, 4 томи, 1893—1899) А. Е. Кримський прислав чимало матеріалу, про що згадує й автор словаря в т. I (ст. 319), в т. II (ст. 290), і в т. III (ст. 287). Критика Кримського на цей словарь—в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1894, кн. 20.

Про „Общерусское единство языкове“—в „Буковині“ 1892, № 2 в фельетоні.

Державність української мови—розмова з інтерв'юером „Кіевской Мысли“ 1918, в кінці вересня чи в жовтні.

Огляд рукописів колекції М. Білозерського—в „Раді“ 1908, жовтень.

Про підроблені пам'ятки чеської філологічної давнини—вступна редакційна стаття на ст. 125—139 в V томі „Творів Степана Руданського“ (Львів, 1899), що їх редагував А. Е. Кримський.

Объ искусственномъ образованіи парныхъ словъ (Reimwörter), М. 1900, відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Миллера“, ст. 311—314. Підписано—„Мирза-Джафаръ“, вважаючи на те, що ідею написання тієї статті подав він.

Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду: I. Слова „вольний“ і „воля“ в якутській мові; II. Яка мова в басків. III. Про назвище „Мала Русь“—в „Новій Громаді“ 1906, липень, ст. 105—112.

Общие вопросы индо-европейскаго языковѣдѣнія, возбужденные новѣйшими археологическими открытіями въ восточномъ Туркестанѣ (въ связи съ новооткрытыми тохарскимъ и южно-хотанскимъ языками)—„Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913), відд. II, ст. 24—27.

Памятники старины. Византійская купчая 1206 г., высѣченная въ церкви св. Іоанна Скалистаго въ Трапезунтѣ—„Трапезунтскій Военный Листокъ“ 1917, № 264 (середя 13 сентября).

XI.

З історії старо-українського письменства.

Іоаннъ Вышенскій, его жизнь и сочиненія. (З приводу розвідки д-ра Ів. Франка). Київ, 1895, ст. 83+2 (відбитка з „Кіевской Старини“ 1895, сент., ст. 211—247, та окт., ст. 1—47.

Румянцівський музей у Москві і його рукописи (які відносяться до України)—в „Життю і Слові“ 1894, май—червень, вересень—жовтень.

Къ вопросу о старинныхъ малорусскихъ религиозныхъ сказаніяхъ (на підставі пам'яток XVI—XVII в.), Київ, 1896, ст. 12 (відбитка з „Кіевской Старини“ 1896, окт., ст. 65—76).

Аристотелевы врата. (Про енциклопедію київських жидівствуючих з кінця XV-го віку) в звязку з розвідкою проф. М. Н. Сперанського „Изъ исторіи отреченныхъ книгъ“; IV, Спб. 1908—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1910, кн. 86—87, ст. 226—231. Передруковано, з додатками, в „Исторіи арабовъ“, т. I, 1911, ст. 127—132.

Про „Аристотелевы врата“ відзив Л. Бедржицького в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“, т. 66 (1911), ст. 380 та 391; там само В. Адріанова, ст. I (що до Київського говора XV в.).

XII.

З історії українського письменства XIX віку:

Студії над Котляревським:

а) про книжку І. Стешенка „Поэзія И. П. Котляревскаго“ (Київ 1899)—„Этнографическое Обзорѣніе“, кн. 50 (1901) ст. 143—148.—Те саме в „Отчетъ о 14-мъ присужденіи преміи А. С. Пушкина въ Императ. Академіи Наукъ“ і окремою відбиткою (Спб. 1903). (За цю оцінку, що її написав проф. А. Кримський на доручення Петербурської Академії Наук, дано проф. Кримському з Академії Наук золоту медаль).

б) Ода Сафо в перекладі Ів. Котляревського—(подано з рукопису Румянцівського Музею в Москві)—„Літературно-Науковий Вістник“ 1906, март, ст. 516—517.

До Г. Квітки-Основ'яненка: Для оздоровлення лубочних видавництв зладив А. Кримський московській лубочній фірмі Губанова редакцію повісток Квітки: „Перекотиполе“ (М. 1894), „Маруся“ (М. 1894), „Сердешна Оксана“ (М. 1894), „Мертвецький Великдень“ (М. 1894), „Конотопська відьма“ (М. 1895), „Через що люде бідніють“ (М. 1896). Останнє—вибірки луччих, не антидемократичних місць із Квітчиних „Листів до любезних земляків“. В чисто практичних інтересах, харково-слобідську мову Квітчину переробив А. Кримський в цих лубочних виданнях на наддніпрянську.

Студії над С. Руданським:

а) Про рукописи Руданського (і листи його)—в „Життю і Слові“, 1895, кн. V.

б) Твори Степана Руданського. Т.т. II, III, V. Впорядкував (і подавав уваги й передмови) А. Кримський. Львів 1896, 1897, 1901.

З деякими вкороченнями все це попереду друкувалося в „Зорі“ 1895, №№ 17—23; 1896, № 8, №№ 12—14, №№ 16—17, № 19, № 23 і в „Літературно-Науковому Вістнику“ 1899, март, I, 239—261 („Цар-Соловей“). Видання потім передруковувалося.

Чому Олекса Стороженко покинув писати по українськи?—в „Літературно-Науковому Вістнику“ 1901, май, II, 99—102, з додатком (ст. 103—112) перекладу критичної статті з „Современника“, фатальної для Стороженка.

Студії над Ів. Франком:

а) Нарис „Франко Івань Яковлевич“—в „Енциклопедическомъ Словарь“ Брокгауза й Ефрона 1902 (полутом 71).

б) Іван Франко. Огляд його двадцяти-пятилітньої письменської праці. Львів 1898 (нескінчено, надруковано до ст. 40).

в) Про „В поті чола“—в „Зорі“ 1891, ст. 56 sqq, 75 sqq.

г) Про „Абу-Касимові капці“—в „Зорі“ 1896, №№ 19—20.

д) Про „Лис-Микита“ (Reineke-Fuchs)—в „Зорі“ 1897, № 23.

е) Аналіз „Івана Вишенського“ Франка—див. вище, в відділі XI (ст. LIV).

ж) Др. Іван Франко і російська Академія Наук—в „Раді“ 1907, № 54, ст. 4-а. Те саме в „Рідному Краї“ 1907, № 10, ст. 11.

Критики й рецензії на:

а) „Кістяки Гольбайна“ В. Масляка—в „Зорі“ 1891, № 24.

б) „Царівна“ О. Кобилянської—в „Зорі“ 1897, № 1.

в) „Перші зорі“ Т. Галіпа—в „Зорі“ 1897, № 1.

г) „Не допоможуть і чари“ М. Янчука—„Зоря“ 1891, № 9.

д) „Драми і комедії“ Тобілевича—„Зоря“ 1897, ст. 417.

е) Про український театр у Москві: „Зоря“ 1891, ст. 58 сл. (трупа Деркача); ст. 138 сл. (трупа Садовського); ст. 239 (трупа Мирова-Бедюха); „Літературно-Науковий Вістник“ 1900, груд. II, 194—195.

ж) Про потребу каталогів для провінціальних видань—„Зоря“ 1897, № 21.

з) „Лірні твори“ Куліди—„Літературно-Науковий Вістник“, 1898, серпень, II, ст. 117—120.

и) „Вибрані оди Горация“ В. Щурата—„Літературно-Науковий Вістник“ 1901, верес., II, 32—33.

і) Грузинські поети по українськи—„Літературно-Науковий Вістник“ 100, груд. II, 183. Хтось передрукував це і в „Кіевской Старинѣ“ 1901, янв. II, ст. 46—47.

к) Українське євангеліє—„Літературно-Науковий Вістник“, 1901, жовт. III, ст. 1.

л) Українська мова в офіційній телеграмі російського великого князя—„Літературно-Науковий Вістник“ 1901, верес. II, ст. 117.

XIII.

Редаговані А. Кримським українознавчі видаіння.

Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Изданіе подъ редакціей проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Кримскаго, проф. М. И. Туганъ-Барановскаго, акад. А. А. Шахматова. Тісніш відділи V—VIII (Языкъ. Народная словесность. Литература древняя и новая. Искусство) оддано під спеціальне редагування акад. Шахматова, акад. Корша та проф. (тепер академика) Кримського. А з'особна А. Е. Кримський зложив для енциклопедії статтю: „Исторія українскаго літературнаго языка“. Видання ще не скінчено.

Як голова Філологічної Секції Наукового Товариства в Києві, А. Е. Кримський являється редактором „Записок“ тієї секції.

В Українській Академії Наук доручено А. Кримському головну редакцію словника живої української мови.

XIV.

Д о п и с и.

З Москви до галицького місячника: „Правда“ 1890 року: а) март (Тарасові роковини в Москві); б) жовтень (до Драгоманова: про вдачу москвичів);—грудень (Юбілей Лазаревського Інституту; пояснення для Драгоманова).

З Київщини і Москви до „Правди“ 1891 р.: а) січень (подорожні вражіння; підпис: „Івхимець“); б) лютий (підпис:—ко); липень (відповідь Вовку-Карачевському; підпис: А. Хванько).

Росіяне про Драгоманова (розмова з проф. Веселовським)—львівський „Народ“ 1891, ст. 334.

Заява Драгоманову (про свою повну згоду з ним)—„Народ“ 1891, ст. 350.

Заява в „Зорі“ 1891, ст. 240.

В обороні орієнталістики—„Народ“ 1893, № 3—4.

Співробітництво українців у галицьких часописах—„Народ“ 1893, № 6, ст. 53—55.

За ким стоїть Україна?—„Народ“ 1893, № 14, ст. 126—128.

Ну, хто ж так політикує?!—„Народ“ 1893, № 19—20, ст. 245.

Лист заадресований до „Зорі“—в „Народі“ 1894, № 7—8, ст. 111—113.

Листи до *Павлика* з приводу смерти Драгоманова— „На-род“ 1895, № 12, ст. 200—202. Те саме передруковано в Павликовій книжці: „Юбілей і смерть Драгоманова“, Львів 1896.

Листи до черновецької „*Буковини*“ 1896—1897 р. (прим. „Листи з Сирії“ 1897, №№ 70, 71, 72; про жидівський погром у Шполі, 1897, № 71).

З Москви до петербурського с.-р.-ського „*Сына Отечества*“ 1905 р.: а) про наради професорського з'їзду в академічних справах (№ 32, 26 марта); б) Къ запискѣ „О нуждахъ украинской печати“ (№ 32);—в) Востоковѣды и министерство иностранныхъ дѣлъ (№ 18, 12 марта). Звідси „Востокѣды“ передруковано в „С.-Петербургскихъ Вѣдомостяхъ“ 1905, № 62 (13 марта);—г) В „Сынѣ Отеч.“ № 119—довгий фельетон 5 іюля, знов на тему „Востокѣды и министерство иностранныхъ дѣлъ“.

До київської „*Громадської Думки*“ 1906 р.: а) виборні шанси (до Державної Думи) в Москві—„Громадська Думка“ 1906, № 20, ст. 4;—б) Українські часописи в Москві—„Гром. Дум.“ 1906, № 21, ст. 3;—в) Лист до редакції (про „Три картини“ якогось Крымскаго)—1906, № 93, ст. 3;—г) Із Звіногородки (справа з панахидою по Шевченкові)—1906, № 94, ст. 4;—д) Із Звіногородки (про міщанську пімсту чорносотенному батькуші)—1906, № 140, ст. 4.

Лист про „Украинскую Грамматику“—київська „Рада“ 1906, № 86, ст. 2.

В москов. газеті „*Новь*“ 1907: а) Персидская авантюра (російського правительства)—1907, № 26 (1 февр.) та № 34 (11 февр.);—б) Еще одно поражение российской дипломатии (в Персії)—„Новь“ 1907, № 43 (22 февр.);—в) Политическія осложнения въ Сиріи—„Новь“ 1907, № 46 (25 февр.);—г) стаття проти польських претенсій на Холмщину та малюнок польського гніту над русинами в Галичині—„Новь“ 1907, № 41.

Проти статті про Холмщину написав проф. М. Здзеховський: „Польско-русинскій споръ“ в „Московскомъ Еженедѣльникѣ“ 1907, № 14 (7 апрѣля).

До полтавського „*Рідного Краю*“ 1907 р.: а) Др. Ів. Франко і російська Академія Наук—„Рідн. Кр.“ 1907, № 10, ст. 11; те саме повніш—у „Раді“ 1907, № 54, ст. 4;—б) Права української мови на археологічному з'їзді в Чернигові—„Рід. Кр.“ 1907, № 11, ст. 13.

До „*Ради*“ 1908: а) Лист до редакції з приводу згадки К. Б. про Богд. Кістяковського; писаної в фельетоні „Ради“—1908, № 222, ст. 4. (На цю оборону А. Кримським Богд. Кістяковського написав К. Б. нового фельетона в „Раді“ 1908, № 239, ст. 2—3);—

б) Про рукописи Білозерського—„Рада“ 1908, в одному з вересневих номерів.

В газеті „Вісти Української громади у місті Транезунді“ 1917, № 12 (п'ятниця 7 липня): Що думають про автономію України правдиві російські демократи? (ст. 1—2).—Та ще якась друга стаття в одному з дальших чисел „Вістей“.

XV.

Основні збірки белетристичних і постичних писань.

Повістки й ескізи з українського життя. Видано під доглядом М. Павлика. Коломия і Львів 1895, ст. IV+334. Зміст: До читача (ст. I—IV). 1. Батьківське право (ст. 1—20).—2. Історія однієї подорожі—Поганий жид (ст. 21—36).—3. Та хто ж справді тут винен? (ст. 37—66).—4. Перші дебюти одного радикала (ст. 67—138).—5. Сирота Захарко (ст. 139—172).—6. Виривки з мемуарів одного старого гріховоди (ст. 173—198).—7. В народ! (ст. 199—232).—8. Psychopathia nationalis (ст. 233—286).—9. Не порозуміються (ст. 287—332). Друге (1902), третє (1904) і 4-е (1916) вид. „Із повісток і ескізів“ містять у собі тільки № 1, № 3 та № 9. Решту російська цензура не пустила до друку. 5-е повне видання має друкуватися.

Андрій Лаговський. Повість, ч. I і ч. II. У Львові 1905; ст. VIII+252 (частина III—IV мають друкуватися в 1919 році).

Бейрутські оповідання. У Києві 1906. Ст. 72. I. „Растління нравів.“ (ст. 1—47).—II. Соломониця, або Соломон у спідниці (ст. 48—72). Відбитки з „Нової Громади“.

Пальмове гилля. Екзотичні поезії (1898—1901). Ч. I. У Львові 1901 (ст. VII+151; 2-е видання у Звіногородці 1902 р., ст. I—132). Зміст: Заспів (ст. 1—8). В горах Ліванських (ст. 9—14). Самотою на чужині (ст. 15—24). Нечестиве кохання (ст. 25—50). Кохання по людському (ст. 51—84). Передсмертні мелодії (ст. 85—100). Гайневі пісні (ст. 101—118). Віцлі-Пуцлі, з Гайне (ст. 119—146). Викинута російською цензурою в 2-му виданню). Остання поезія (ст. 147—151).

Пальмове гилля. Частина друга (1903—1908). Москва 1908, ст. III+96. Зміст: Сам своє щастя розбив (ст. 1—16). Між дітьми природи (ст. 17—30). Ліричні поезії з роману „За святим Єфремом Сирином“ (ст. 31—44). Віцлі-Пуцлі (ст. 45—70)¹⁾. В неволі (ст. 71—82). В лісі (ст. 83—90). Перед портретом (ст. 91—93).

Третю частину „Пальмового гилля“ (1908—1919) здано до видавництва „Сіяч“, яке взагалі має передрукувати всю белетристику й поезію А. Кримського.

¹⁾ За Гейневе „Віцлі-Пуцлі“ цензура підняла була проти проф. А. Кримського судовий процес.

XVI.

Роскиана белетристика.

Історія одної подорожі (=Жид-погонич)—львівська „Зоря“ 1890, ст. 337 сл., 355 сл.

Чабарашки (зібрані звідусіль, та переважно з уст ненародніх, а інтелігентських):

а) Львівське „Зеркало“ 1890, № 6 (Два українці в Москві. Під церквою. Добре затямив. Трапив на свого. І се рація. Наші діти);—1890, № 7 (Сказав правду. На селі);—1890, № 14 (Господиня й гостя);—1890, № 15 (Два москвичі. Московський філолог. Доктор і пацієнтка);—1890, № 16—17 (Батько і син);—1890, № 18 (Добра мати. Дрібні чабарашки);—1890, № 21 (У годинникаря);—1891, № 13—14 (На українських спектаклях у Великоросії. Дрібні чабарашки);

б) В „Календарі Зеркала на 1891 рік“: ст. 9 (Хома. В товаристві. До п'ятилітнього хлопця. В Москві на улиці. Жених і др.);—ст. 22 (На балі. Два крамарі. Адвокат і др.);—ст. 30 (Чутка. Мама Наді. Вдержання коня. Звертаємо) і др.;

в) Деякі в „Зорі“ 1891;

г) В „Дзвінку“ 1891, № 19, ст. 159—160 (арабські чабарашки). Із життя „руських“ емігрантів (галичан-москвофілів у Росії. Сценка з натури)—„Зеркало“ 1890, № 22,

Батьківське право. Оповідання—„Зоря“ 1891, ст. 386 сл.

Невдачна зустріч. З російського—„Зеркало“ 1891, № 13—14.

В неласці. Оповідання Ю. Бострема (з рос.)—„Зеркало“ 1891, № 16—17.

Подружня сімфонія (Діалог. З рос.)—Календар „Зеркала“ на 1891 р., ст. 11—14.

Лічильники. Нарис за натури, Д. Ломачевського—Календар „Зеркала“ на 1891 р., ст. 17—20.

Обережнійше з огнем. Весняна історія (з рос.)—Календар „Зеркала“ на 1891 р., ст. 33—39.

В народ! Побрехенька без тенденції. Накладом редакції „Зеркала“. Львів 1892, ст. 1—34. На ст. 35—46 додано переклад гуморески Герштекера: Новітній спосіб правити довги.

В обіймах старшого брата (Сирота Захарко). Київщанський малюнок. Львів 1892. Ст. III + 52 = Літературно-наукова бібліотека, книжка 14.

Помилилися. (Сценка в трамваї. З рос.)—„Зеркало“ 1892, № 6.

Теодор та Медор (з франц.)—„Зеркало“ 1892, № 7 та № 10.

Тещі. Оповідання Балтазара Муфія (з рос.)—„Зеркало“ 1892, № 15—16.

Фатум. Оповідання А. Грузинського (з рос.)—„Зеркало“ 1893, № 16—17.

Повістки і ескізи з українського життя. Коломия і Львів 1895, ст. IV+334 (диви в відділі XV). Довга рецензія Т. Галіпа в „Буковині“.

Ол. Авг. Левіцький дав російський переклад оповідання: „Сирота-Захарко“ в одеському „По морю и сушѣ“ 1895, в одному з осінніх чисел.

Хто ж винен? Катеринодар 1896 (вид. Ерастів).

Нудьга (=Psuchopathia nationalis)—в IV томі альманаха „Складка. Спорудив К. Білиловський“, Спб. 1897.—Рец. М. Кононенко в „Кіев. Стар.“ 1897, февр., ст. 68—71; Б. Грінченко—„Літ. Наук. Віст.“ 1898, I, ст. 94.

Із повісток і ескізів. Видання друге, виправлене. Москва 1902, ст. 138 (=видавництво „Вік“, № 5). Зміст: Не порозуміються (ст. 1—65), Батьківське право (ст. 67—96), Та хто ж таки справді винен?! (ст. 97—138).—Рец. А. Нестеровського—„Кіев. Стар.“ 1902, нб., ст. 124—126; рец. В.—„Літ.-Наук. Вістн.“, т. XVIII, ст. 25 сл.

Не порозуміються—в III томі київської антології „Вік.“ 1902.

Із повісток і ескізів. Видання третє, виправлене. Звиногородка 1904. Зміст той самий, що й у 2-му виданні. Рец. К. Я. в „Кіевск. Стар.“ 1904, дек., ст. 181—183. Таке саме—вид. 4-е, 1916.

Андрій Лаговський. Повість. Частина перша. Не порозуміються. Частина друга: Туапсе. У Львові 1905; ст. VIII+252.—Рец. В. Гнатюка в „Літ.-Наук. Вістн.“ 1905, XI, ст. 165.

Бейрутські оповідання: 1) „Растлініє нравів“—в „Новій Громаді“ 1906, червень, ст. 1—48, та липень, ст. 28—52;—2) Соломониця, або Соломон у спідниці—в „Новій Громаді“ 1906, серпень, ст. 1—25.

Окрема відбитка: Бейрутські оповідання, Київ 1906, ст. 1—72. (Тут є багато друкарських помилок, яких у „Новій Громаді“ немає).—Рец. в „Раді“ 1906, № 13, фельетон.

Щирісінька правда. Казка Г. Андерсена—в московській „Зорі“ 1906, № 1—2, ст. 15—16.

Шевченкове свято в Москві 1891 р. Лірична згадка—в „Сборникѣ, посвященномъ памяти Т. Г. Шевченка“, М. 1912.—Рец. в „Украинской Жизни“ 1912, кн. III, ст. 110.

В 1919 році мають бути надруковані: „За святим  фремом Сирином“ та „Порозумілися“ (=III—IV частини повісти „Андрій Лаговський“).

XVII.

Б і р ш і.

Ранок на березі ставу. З Нікітіна—львівська „Зоря“ 1889, № 24 (груд. Це найперша письменницька річ А. Кримського).

Пісня над колискою—львівська „Правда“ 1890, квітень.

Два лицарі (Крапулінські і Вашляпські). З Гейне—львівське „Зеркало“ 1890, № 8.

З Гейне: До тебе на білі плечі. Гусарській грають музики— „Зеркало“ 1890, № 14.

З турецьких народніх пісень—львів. „Народ“ 1890, № 18.

З Хейяма (з перського)—„Народ“ 1890, № 22.

Нашого полку прибуло! („І нащо батько твій хахол!“)—„Правда“ 1891, січень.

Новітне козацтво („Літо палюче. Жнива вже у розгарі“)— „Правда“ 1891, січень.

Антарова моаллака. З арабського—„Правда“ 1891, март.

Тарасове свято на чужині—„Правда“ 1891, квітень.

Весняна розмова—„Зоря“ 1891, ст. 167.

Катерина. З Некрасова („В'яне, мårно гине вся краса моя“)— Календар „Зеркала“ на 1891 р., ст. 10.

З Гейне: По лісі блукаю. Рибалонька гарненька. Недвижно ясні зорі—„Буковина“ 1891, № 9.

З Гейне: Ввійшов я в світлиці. Хто кохає й нещасливо: По лісі блукаю. Рибалонька гарненька. Чи я в ночі на ліжку. Серце, серце, не нудися—„Рідний Зільник“. Альманах В. Лукича (відбитка з календаря „Просвіти“ 1891 р.), ст. 88—89.—Рец. Ос. Маковея в „Зорі“ 1892, ст. 395.

Арабська пісенька з 1001 ночі—„Буковина“ 1891, № 13.

Подорож на Гарц. З Гейне—„Буковина“ 1891, № 20 (помилкою, воно понумеровано, як ч. 19).

В знервуванні („Любо в гаю соловейко виспівує“)—„Зоря“ 1892, ст. 46.

Іділлічне кохання—„Зоря“ 1892, ст. 169.

З віршів Хейяма (з перського)—„Правда“ 1892, жовтень.

Гасне! (з Гейне)—в „Буковинському Календарі“ 1893.

Вірші Садія з його „Голистана“ та „Бустана“ (з перської мови)— в „Життю і Слові“ 1894, май—червень, липень—серпень.

З Гафиза (з перського)—„Життя і Слово“ 1895, січ.—лют.

З „Шаг-наме“ Фірдовсія—„Життя і Слово“ 1895, май—черв., верес.—жовт. Та окремою, доповненою відбиткою. Львів 1896 (=Літер. Наук. Бібл., № 7).

Арабська народня пісня („Терплю розлуку“)—„Зоря“ 1897, № 6.

До дівчини Атенки. З Байрона—„Зоря“ 1897, ст. 249.

В горах Ліванських („Нене-голубко!“)—„Зоря“ 1897, № 19, ст. 376.

Самотою на чужині (цікл віршів)—„Літер.-Наук. Вістник“, 1898, XI, ст. 154—158.

Те саме „Самотою на чужині“ передруковано в альманасі „Хвиля за хвилию“, Чернігів 1900, ст. 152—157.

Нечестиве кохання (цікл віршів)—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1900, кн. XII, ст. 241—250.

Передсмертні мелодії (цікл віршів)—„Літер. Наук. Вістн.“ 1901, кн. VI, ст. 237—241.

Пальмове гилля, Екзотичні поезії. Частина перша (1898—1901), Львів 1901, ст. VII—151.—Друге, трохи доповнене видання „Пальмового гилля“ (тільки без забороненого цензурою „Віцлі-Пуцлі“ і без забороненої поезії: „Шумить-кипить бульвар“ = № 26 в циклі „Кохання по людському“) вийшло в Звиногородці 1902 (ст. 132), як № 8 видавництва „Вік“.—Рецензій та критик було з півтора десятка, див. відділ XVIII.

З переспівів А. Кримського: Ти, бачу, прихилилась (з араб. „Хамаси“ № 494). Над вечір (з Рюкерта). Ніч, а я не сплю (з араб., „Хам.“ № 479)—„Літер.-Наук. Вістн.“, 1902, кн. I, ст. 62.

В I томі антології „Вік“ (Київ 1902) передруковано цикли: В горах Ливанських, Самотою на чужині, Передсмертні мелодії (ст. 444—450). Рец. проф. Сумцова в „Южномъ Краѣ“ та по англійськи в „Athenaeum“ 1903, № 3924 (10-th January).

Далека Царівна. З Едмона Ростана—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1902, кн. IX, ст. 254.

„До Далекої Царівни“ та „Над вечір“—в „Літературному Збірникові, зложеному на спомин Олександра Кониського“, Київ 1903, ст. 111—112.

„На темі з Хейяма“ (з перського) та „З Абуль-аля Мааррійського“ (з араб.)—в альманасі „Дубове листя, альманах на згадку про П. О. Куліша“, Київ 1903, ст. 81—85.—Рец. в „Кіев. Стар.“ 1903, май, II, ст. 127.

В збірці: „З-над хмар і долин, український альманах (збірник творів сьогочасних авторів). Впорядкував і уложив Микола Вороний“, Одеса 1903, на ст. 55—58 уміщено:

„Сирійські згадки: I. Стоять зачаровані. II. Ні, ніколи од мене не вчуеш. III. З червоним блиском. IV. Не забуду я ніколи. V. Притулив я лоб до шибки. VI. Закотилося сонечко. VII. Безсонная туга в кінці притомилась.

В збірці: „Аккорди. Антологія української лірики від смерти Шевченка, уложив Ів. Франко“, у Львові 1903. На ст. 208—214: Кримський Агафангел: Поезіє, супутнице моя (ст. 208), Мій краю, за тебе (209), В горах Ливанських (210). О півночі (211), Самотою на чужині (211—213), В знервуванні („Любо в гаю соловейко виспіває“, ст. 213).

Станислав Людкевич: Соло-співи з акомпаніаментом фортеп'яна. Вип. 2-й. Львів 1903, літографія Пілера і Спілки: 1) Кожним вечером царівна (= „Озриець“ Гайне, переклад Кримського); 2) Du bist, wie eine Blume.—Рец. в „Руслані“ 1903, № 151, ст. 3.

В неволі. Варіяції на свої та чужі теми. I. Стінний календар (з турецького). II. Нема на світі гірше над неволю. III. Ти, бачу, прихилилась (з араб., „Хам.“ № 494). IV. Повідають люди: як ліпив людину. V. Звідкілясь лунає сміх (з араб., Абуль-алья Мааррійський). VI. В pendant до Шлегеля: Сад цвітучий, дух пахучий—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1904, квітень, ст. 1—3.

В неволі (далі). VII. Все одкидає душа („Хам.“ № 491). VIII. Ще недавно так радів я. IX. I краси в тобі нема. X. Я їду до моря безбережного. XI. Місяць ліг на море. XII. Ніч минає, не лягаю я. XIII. Сонце ясне, сонце волі. XIV. Заповіт: Без молитви шпурніть мого трупа—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1904, липень, ст. 1—3.

Поете! ховайсь од людського ока. Думки. I. На фабриці (Якось я стояв, задумавсь). II. „На ньому жилет, а не поетична мантия!“ III. В ночі на самоті (Книжку суфія-аскета). IV. Се був сон—в альманасі: „На вічну пам'ять Котляревському“, Київ 1904, ст. 285—287.—Рец. Ів. Франка в „Літер.-Наук. Вістн.“ 1904, жовтень, II, ст. 45.

В стінному календарі „Веселка“ на 1905 рік надруковано на другім боці одривних листків отакі поезії з „Пальмового гилля“: 1) На душі якась тривога (7 марта); 2) Дивись на тую зірку (12 мар.); 3) По лісі блукаю та плачу (18 мар.); 4) Жахавсь я любови (21 мар.); 5) Заклятий, понурий (3 квіт.); 6) Я б бажав: зложивши пісню (5 кв.); 7) У мене був коханий рідний край (7 кв.); 8) Серце-серце! кров'ю обкипаєш (14 кв.); 9) Марно від мене ти думи ховаєш (16 кв.); 10) На личку в тебе літо (24 кв.); 11) Із сліз моїх, любко, вродилось (26 кв.). Між квітнем і маєм вліплено надрукований листок з рецензією на „Із повісток і ескізів“ та на „Пальмове гилля“. 12) Мамо-голубко! ішла я горою (5 липня); 13) Немов дві краплі в бурнім морі (12 жовт.); 14) I весело, і страшно (16 жовт.).

В „Українському Декламаторі Розвага“ (уложив Олекса Коваленко), Київ 1905 т. I: 1) Повідають люди (ст. 216); 2) Стінний календар (ст. 265); 3) Дивувала зіма, дивувалася (ст. 270); 4) Весняна розмова (з портретом Кримського, ст. 299—300); 5) Озриець (ст. 327); 6) Царівна Далека (ст. 333); 7) О півночі (ст. 405); 8) В літку (ст. 410).

В одривному календарі „Веселка“ на 1906 рік (видавництво „Вік“) надруковано на відворотніх сторінках: 1) Безсонная туга в кінці припинилась (16 січ.); 2) Ні, ніколи од мене не вчуєш (9 лют.); 3) У мене був коханий рідний край (7 квіт.); 4) На личку в тебе літо

(24 квіт.); 5) Стоять зачаровані, сяйвом облиті (24 мая); 6) Мамо-голубко! ішла я горою (5 липня); 7) Озриець (18 липня); 8) Немов дві краплі в бурнім морі (12 жовт.); 9) І весело і страшно (16 жовт.); 10) Нічка осіння похмура (17 жовт.).

В „Українському Декламаторі: Досвітні огні“ (упорядкував Б. Грінченко) I-е вид. Київ 1906: 1) Забрався я на шпиль (ст. 24); 2) Горді пальми, думні лаври (ст. 26); 3) Стоять зачаровані, сяйвом облиті (ст. 110); 4) До поета: Як на тебе найде вищий дух пророчий (ст. 118); 5) По піску по золотому (ст. 214); 6) Озриець (ст. 228); 7) Далека Царівна (ст. 234); 8) Знову серце заболіло (ст. 253); 9) Весняна розмова (ст. 259—260); 10) Тарасове свято (ст. 261—262).

Розмова в Падерборнській діброві, з Гейне—„Руслан“ 1906, № 11, ст. 4 (дуже давній і недобрий переклад, що був колись висланий до „Правди“ 1890 р. тай десь завалаявсь у Галичині).

Сам своє щастя розбив—цікл віршів у „Новій Громаді“ 1906, кн. IX, ст. 1—7. I. Перша зустріч; II. Тече розмова; III. За тиждень (із Джамія, з перського); IV. За місяць; V. Я рідко бачив ласку од жінок; VI. Я молюся до Бога; VII. Раптом дощ; VIII. „45—46“; IX. Подивився я в зеркало в ранці (з арабського-андалуського); X. За півроку.

Проклята смоковниця—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1906, кн. XI, ст. 196.

В „Українському Декламаторі: Розвага“ (уложив О. Коваленко), вид. 2-е, Київ 1906, т. I, передруковано он що: Повідають люди (ст. 244); Дивувала зима, дивувалася (ст. 273, з портретом); Стінний календар (ст. 290); Весняна розмова (ст. 327—328); Озриець (ст. 351); На чужині (Горді пальми, думні лаври, ст. 357); Із Сапфо (ст. 380); Царівна Далека (ст. 414).

В стіннім календарі „Веселка“ на 1908 рік¹⁾: Стінний календар (12 січня); Повідають люди (5 квітня); І чого се той ганчар (26 черв.); портрет А. Кримського (28 серпня); Вчора балакав оратор (18 листоп.); Мамо-голубко, ішла я зімрю (sic, зам. „горою“; 23 листоп.).

Пальмове гилля. Частина друга, М. 1908, ст. 96 (= № 8, вип. II, серії „Вік“).—Рец. М. Шаповала—„Рада“ 1908, № 136; та довга рецензія Гн. Хоткевича, здається в „Українській Хаті“.

В декламаторі „Досвітні огні“, що видав Б. Грінченко, 2-е вид. 1908 р., вміщено всі ті самі поезії (10 №№), що були і в I-му виданню „Досвітніх огнів“ 1906 р., та ще повністю додано цікл: „Сам своє щастя розбив“ (ст. 211—216).

В збірнику „З неволі“ (Вологда 1908): Що значить любити? (ст. 16; з „Хамаси“ № 526, з араб.); В небі хмарно, в небі тяжко (ст. 203).

¹⁾ Очевидячки, були передруки і в „Веселці“ на 1907 р. (порівняй 1905-й і 1906-й р.р.)

Українська Муза. Поетична антологія од початку до наших днів, під редакцією Олекси Коваленка, Київ 1908. В окремому розділі „Агаф-ангел Кримський“ (ст. 737—750) подано зразки: В горах Ліванських (ст. 739); Горді пальми (ст. 740); Знову серце заболіло (ст. 740—741); Далека Царівна (ст. 741); До поета (ст. 741—742); Озриець (ст. 742); Мій краю, за тебе прийнять не лякаюсь (ст. 742); Стоять зачаровані, сяйвом облиті (ст. 742—743); Дивувала зіма, дивувалася (ст. 743); Повідають люди (ст. 743—744); Стінний календар (ст. 744); Ніч минає, не лягаю я (ст. 744); Проклята смоковниця (ст. 745); Чи не за морем моя доля? (ст. 746); Поезіє, сопутнице моя! (ст. 745—746); З ціклю: Самотою на чужині (ст. 746—748); З ціклю: Нечестиве кохання (ст. 748—750).

В 2-му томі „Українського Декламатора: Розвага“ (уложив Ол. Коваленко), Київ 1908, передруковано: 1) Стоять зачаровані, сяйвом облиті (ст. 216); 2) Мій краю, за тебе прийнять не лякаюсь (ст. 242).

Antologia współczesnych poetów ukraińskich, przełożył Sydir Twerdochlib, wstępem zaopatrzył W. Orkan. Lwów, 1910. Є дещо з Кримського (порівн. „Рада“ 1910, № 250, ст. 3).

Од весни до зіми—низка віршів у „Літер.-Наук. Вістн.“ 1912, кн. XI, ст. 193—194: I) Глянь, прийшла весна красна (Εἶς τὸ ἔαρ, з Анакреонта); II. Що за гарна деревина! (Παρά τὴν σιτήν, з Анакреонта); III. Милій! кажу (з Мігрі-Хатун, з турецького); IV. Любились ми дуже (з араб., „Хам.“ № 519); V. Мила! серце ти моє забрала (із Сенаія, з перського); VI. На старовавілонську тему (Ніколи, ніколи тобі не вернутися!); VII. Як радіє душа, як спокійно в груді.

Анатолій Доброхотовъ: Пѣсни воли и тоски (Москва?), 1912. Там є переклад якоїсь поезії Кримського (див. „Украин. Жизнь“ 1912, кн. 12, ст. 1256).

„Український Декламатор: Досвітні огні“ (упорядкував Б. Грінченко) 3-є видання, Київ 1915 р. Із Кримського взято те саме, що було й у другому виданню 1908 року.

В передмові Кримського до збірки акад. Корша: „Персидські лирики X—XV в.“ (М. 1916, вид. Сабашникових, в серії „Пам'ятники мірової літератури“) дано переклад із Джамія: „Я ішов. Ти поклонилась“ (з перськ.), на ст. XXXVIII—XXXIX.

Із східних поетів: 1) Смерть наближається (з перського: Еджель десті-ст.); 2) Робітницька доля (з Хамида Зія, з турецького, урод. 1868)—в журналі „Шлях“ 1917, кн. II.

Із східних поетів (далі): 3) З Хафіза (з перського); 4) З Джамія (з перського)—„Шлях“ 1917, кн. III.

Скали й кедри, слова А. Кримського, музика М. І. Левицького, Київ 1917. У Ідзіковського.

Горді пальми, думні лаври—в газеті „Вісти Української громади в м. Трапезонді“ 1917, № 14 (віст. 26 вересня), ст. 2.

Я в горах над морем, на високих Таврі (в день звістки про Українську автономію)—„Вісти Укр. громади у м. Трапезонді“ 1917, № 15 (середа 4 жовтня), ст. 2.

І. П'єсни Хафиза (по рос.). II. З Хафизових пісень. Українські віршовані переклади. М. 1918, ст. 79 і дальші.

В Трапезунті. Спомини з літа 1917 р., підчас московської окупації—„Шлях“ 1918, кн. XII, ст. 34—43. I. Високо-високо над Трапезунтом видко печері святі;—II. Кремль. Руїни. Дика вежа;—III. Євгенієва печера („Між церквою Євгенія“);—IV. В мечеті Орга-Хисар: 1) Над дверима стародавній напис; 2) Час мина, пливе година; 3) Коло мене мріються дві тіні;—V. Я в горах над морем, на високих Таврі;—VI. Українське кладовище в Туреччині („Як вертять до Трапезунту“).

Поет Фірдовсій. З Гейневих „Романсеро“—„Шлях“ 1919, кн. I, ст. 24—29.

В хрестоматії-декламаторі „Барвісті квітки“ (уложив С. Гаєвський), Київ 1919, внесено з Кримського: На чужині (ст. 9);—По піску, по золотому (ст. 29);—Далека Царівна (ст. 32—33);—Стоять зачаровані (ст. 39);—Тарасове свято на чужині (ст. 64—65);—Весняна розмова (ст. 75—76).

XVIII.

Критики, рецензії й відзиви про А. Е. Кримського, як поета і белетриста:

Про переклади Кримського з Гейне рец. Ос. Маковея—„Зоря“ 1892, ст. 395.

На „Повістки і ескізи“ 1895, довга критика Т. Галіпа в „Буковині“ 1896.

На „Psychopathia nationalis“ (або „Нудьга“, в альманасі „Складка“ Спб. 1907): а) М. Кононенко—в „Кієвск. Старинѣ“ 1898, фебр., ст. 68—71; б) Б. Грічченко—в „Літер. Наук. Вістн.“ 1898, січ., ст. 94.

Рец. на перші два видання „Пальмового гилля“ (Львів 1901, Звиногородка 1902): а) Ів. Франко—„Літер. Наук. Вістн.“ 1901, вересень, ст. 117—118. Та він же в „Л. Н. В.“ 1902, лютий, ст. 115 і сл. (довга критика: „Наша поезія в 1901 році“); б) Ів. Стешенко—„Кієвск. Стар.“ 1902, фебр. ст. 131—135, та в „Научномъ Обозрѣніи“ 1902, дек. (в статті: „Новѣйшая украинская поэзія“, ст. 36—55; див. про це в „Літер.-Наук. Вістн.“ 1903 лютий, і 1903 квітень, II, ст. 58).

в) Л. Лопатинський—„Руслан“ 1902 № 26, № 27, № 29 (стаття під заголовком: „Поет чи поетка?“) та ще побіжно в серпні, або вересні 1902.

г) В клерикальному „Богословському Вістнику“ 1902, т. III, вип. I. (дуже злісна; з неї екстракти в москвофільському „Галичанинъ“ 1902).

д) Л. М. Старицька-Черняхівська в „Русской Мысли“ 1902, окт., стр. 58—71 (там є і віршовані переклади з Кримського на рос. мову) та в „Кіевской Газетѣ“. Чиясь рецензія (короткий відзив) на видання „Пальмового гилля“ 1902 р.—в „Русской Мысли“ 1902, дек., ст. 421.

е) В. Гнатюк—„Літер. Наук. Вістн.“ 1903, серпень II, ст. 142.

Про ті цікли з „Пальмового гилля“, які передруковано в I томі кїївської антології „Вік“ 1902: а) проф. Сумцов—в „Южномъ Краѣ“; б) по англійськи в „Athenaeum“ 1903, № 3924 (10-th January).

На незакордонне (неповне) видання „Із повісток і ескізів“ 1902: а) А. Нестеровський—в „Кіевской Старинѣ“ ноябрь, II, ст. 124—126;—б) В.—в „Літер.-Наук. Вістн.“, т. XVIII (квіт.—черв.), ст. 25 сл.

На переклади з Хейяма і з Абуль-аля Мааррійського (в альм. „Дубове листе“ 1903)—рец. в „Кіевск. Стар.“ 1903, май, II, ст. 127.

Б. Грінченко: А. Е. Крымскій, какъ украинскій писатель—„Кіевск. Стар.“ 1903, январь, ст. 115—136 (і окремою відбиткою, Київ 1903, ст. 1—24). Звідси дещо передруковано у „Всемірномъ Вѣстникѣ“ 1903, февраль, ст. 196—197 (в огляді січневої книжки „Кіевской Старини“; підпис—И. М. Ивановъ) та в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка“, кн. 62, в науковій хроніці, ст. 8.

И. Франко: Южно-Русская литература—в „Энциклоп. Слов.“ Брокгауза й Ефрона, полутом 81 (Спб. 1904), ст. 323.

Б. Грінченко: Крымскій—стаття в „Большой Энциклопедіи“ Южакова й Милюкова (вид. т-ва „Просвѣщеніє“), т. XI.

На 3-є видання „Із повісток і ескізів“ (Звиног. 1904)—рец. К. Я. в „Київ. Стар.“ 1904, декабрь, ст. 181—183.

На „Поете! ховайсь од людського ока!“ (в збірці на пам'ять Котляревського, 1904) рец. Ів. Франка—в „Літер.-Наук. Вістн.“ 1904, жовтень, II, ст. 45.

На повість „Андрій Лаговський“ (1895)—В. Гнатюк у „Літер. Наук. Вістн.“ 1905, падолист, II, ст. 165.

Побіжний одзив Труша про поезію Кримського—в „Артистичному Вістнику“ 1905, зош. 7—8, ст. 111. Порівн. „Руслан“ 1905, № 272, ст. 3.

Б. Фуссъ: Очерки современной малорусской литературы (Грабовскій. Крымскій. Чернявскій)—в „Наука и Жизнь“ 1905 або 1906 (див. „Раду“ 1911, № 30, ст. 3).

Бібліографія праць проф. Ст. О. Смаль-Стоцького.

- 1) Über die Wirkungen der Analogie in der Deklination des Kleinerussischen (в „Archiv für slavische Philologie“, т.т. VIII та IX, 1885—86 р.р.).
- 2) Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus (в „Sitzungsberichte der K. K. Akademie der Wissenschaften“, т.т. 110, 1886 р.).
- 3) Відчит в річницю 25-літньої літературної діяльності Осипа Федьковича („Дѣло“, 1886 р.).
- 4) Sendschreiben des Bischofs Hakman.
- 5) Сидір Боробкевич, ювілейна стаття („Зоря“, 1887).
- 6) В важкій боротьбі за реформу правописи: Minoritätstotum— mit Anhang (зладжене вкупі з проф. Ф. Гартнером), 1887 і 1888 р.
- 7) Два випуски „Руської Школи“ (1888 та 1891 р.р.).
- 8) Руський нарід, руська мова („Буковина“ 1888, 1889).
- 9) Критика на Руську граматику д-ра Ом. Огоновського (в спілці з проф. Ф. Гартнером: Zeitschrift für öster. Gymnasien. 1889).
- 10) Руська Правопись (під ім'ям С. Нагнибіда) 1891 р.
- 11) Образок духового життя Русинів і його основа („Буковина“ 1891 р.).
- 12) В чім наша сила („Буковина“ 1892 р.).
- 13) Критика на російсько-український словар Уманця й Спілки („Буковина“, 1893).
- 14) Рецензія на Словар Желехівського.
- 15) Рецензія на українській переклад Закона Карного.
- 16) Руська Правопись (в спілці з Ф. Гартнером, 1893).
- 17) Руська Граматика (підручник для шкіл середніх). Львів 1893 (в спілці з Ф. Гартнером).
- 18) Наука руської мови в школах середних на Буковині. („Правда“, 1894).
- 19) Товариство „Руська Бесіда“ в Чернівцях. („Правда“, 1894).
- 20) Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. Чернівці. 1897.
- 21) Котляревський і його Енеїда („Літ.-Наук. Вістн.“ 1898; „Буковина“, 1898).

- 22) Значіне Котляревського в руській літературі. („Буковина“, 1898).
  - 23) Nationale und kirchliche Bestrebungen der Rumänen in der Bukowiner griechisch-orientalischen Erzdiözese, 1848—1865. Чернівці, 1899.
  - 24) Друге доповнене й поправлене видання шкільної граматики. 1907.
  - 25) Grammatik der Ruthenischen (ukrainischen) Sprache (вкупі з Theodor'ом Gartner'ом) Wien, 1913 (XV+550).
  - 26) Характеристика наукової діяльності Івана Франка, 1913.
  - 27) Ідеї Шевченкової творчості, 1914.
  - 28) Читане Шевченкових поезій („Наша Школа“, 1914).
  - 29) Діди, батьки і внуки у Шевченка, 1914.
  - 30) Шевченкова Містерія, 1914.
  - 31) Правописні непорозуміння („Укр. Хата“, 1914).
  - 32) Ruthenisch-Deutsche Gesprächsbuch.
  - 33) Переклад підручника законів для громад на Буковині (110 аркушів друку, лексик. формату).
-

ПРОТОКОЛ № 1.

установчого засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 8-го грудня 1918 року.

Головує: найстарший літами дійсний член Академії Микола Іванович Петров.

Присутні: академик Дмитро Іванович Багалій і академик Агатангел Евтимович Кримський.

Секретарем засідання обрано наймолодшого літами акад. А. Е. Кримського.

Відповідно до закону про заснування Академії Наук, це перше засідання присвячено було самісінькому обранню службових осіб.

1. На Голову Історично-Філологічного Відділу обібрано академіка Дмитра Івановича Багалія.

2. На Секретаря Історично-Філологічного Відділу обібрано академіка Степана Смаль-Стоцького, а заступником до Секретаря— акад. Д. І. Багалія.

3. В члени Правління Академії Наук обібрано академіка С. Смаль-Стоцького, а заступником його— акад. А. Е. Кримського.

Голова засідання, академик *М. Петров*.

Члени відділу: *Дм. Багалій*.

Секретар засідання, академик *А. Кримський*.

ПРОТОКОЛ № 2

чергового засідання Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, 11 грудня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: члени Відділу акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

Прочитано й затверджено протокол попереднього установчого зібрання Відділу 8 грудня 1918 року.

1. Обговорювалося питання про кількість позаштатних академиків на Історично-Філологічному Відділі.

Ухвалено: запропонувати Спільному Зібранню число позаштатних академиків на Історично-Філологічному Відділі визначити трое.

2. В справі чергових зібрань Першого Відділу ухвалено відбувати їх до 1-го січня 1919 року кожного тижня по п'ятницям.

3. Катедри між наявними членами Першого Відділу поділено таким чином:

а) академіка Д. І. Багалія призначено на катедру історії українського народу;

б) академіка А. Е. Кримського—на катедру арабо-іранської філології;

в) академіка М. І. Петрова—на катедру історії українського письменства;

г) академіка С. Смаль-Стоцького—на катедру української мови.

Ухвалено: довести про цей поділ до відому Спільного Зібрання.

4. На катедру української народної словесности намічено ординарного професора Харківського Університету Миколу Федоровича Сумцова.

Ухвалено: доручити акад. М. І. Петрову й акад. А. Е. Кримському зложити негайно оцінку його наукових праць і одержати від професора М. Ф. Сумцова реєстр усіх його наукових розвідок і видань.

5. Намічено на посаду Директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови проф. Євгена Костянтиновича Тимченка.

Ухвалено: доручити скласти наукову оцінку його праць наукових акад. А. Е. Кримському.

6. Намічено на посаду Керівничого постійної Комісії для видавання історично-географічного словника української землі професора Київського Українського Державного Університету Олександра Сергійовича Грушевського.

7. З приводу обрахунку видатків Першого Відділу на 1919 рік ухвалено прийняти їх в тому виді, як її ухвалила колишня Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук.

8. Що до видань Першого Відділу, то ухвалено:

а) прийняти окремі видання Відділів, а не одного спільного органу всіх Відділів;

б) на Першому Відділі видавати: 1. Записки або Збірник історично-філологічного відділу, де міститимуться не-

личкі розвідки, начерки й замітки; 2. Наукові праці Постійних Комісій; 3. Окремі наукові праці по катедрах.

9. Намічено на катедру класи українського красном письменства історика українського новітнього письменства Сергія Олександровича Єфремова.

Ухвалено: доручити акад. А. Є. Кримському й акад. М. І. Петрову скласти оцінку праць С. О. Єфремова та одержати від його самого реєстр його наукових праць.

П Р О Т О К О Л № 3

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 13 грудня 1918 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Є. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.

2. Розглянуто й ухвалено обрахунок Першого Відділу на 1919 рік, складений Головою Відділу акад. Д. І. Багалієм на підставі проєкту, виробленого Історично-Філологічною Секцією Комісії для вироблення законопроєкту про утворення Академії Наук, згідно з постановою Відділу в засіданню 11 грудня (п. 7).

Обрахунок додається до цього протоколу.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій пропонував професора Українського Державного Університету Василя Евтимовича Данилевича на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток мови, письменства й історії й прочитав реєстр праць В. Е. Данилевича, їх наукову оцінку та його curriculum vitae.

Перелічені матеріали додаються до цього протоколу.

Ухвалено: перевести вибори на найближчому черговому засіданню Відділу.

4. Ухвалено доручити загальне керівництво в праці Постійної Комісії для складання словника живої української мови акад. А. Є. Кримському й надати йому право підшукувати Керівничого цієї Комісії та її співробітників.

5. Згідно з постановою попереднього засідання (п. 5) акад. А. Є. Кримський оголосив curriculum vitae й список наукових праць професора Євгена Константиновича Тимченка та їх наукову оцінку.

Перелічені матеріали додаються до цього протоколу.

У х в а л е н о: перевести вибори проф. Є. К. Тимченка на посаду Директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови на слідуючому черговому зібранню Відділу.

6. Академик М. І. Петров передав для „Записок Історично-Філологічного Відділу“ три нариси: а) Про Київську Духовну Академію; б) Про Г. С. Сковороду; в) Про клади.

У х в а л е н о: прийняти до друку.

7. Чергові засідання Відділу до кінця біжучого року перенесено на четверги.

Додаток I до протоколу № 3.

О Б Р А Х У Н О К

Першого (Історично-Філологічного Відділу) Української Академії Наук на 1919 рік.

А.

1. а) На вдержання Голови Відділу	5.000 карб.
б) „ „ Секретаря Відділу	4.000 „
2. На вдержання 14 академиків	252.000 „
3. На вдержання 2 директорів (згідно § 95 Статуту Академії і штатами Історично-Філологічного Відділу)	32.000 „

Б.

1. На Кабінет по історії мистецтва (який мається у штатах і на який треба одержувати кошти в обрхунковому порядку): на придбання річей, пам'яток мистецтва й підручників . . . . .

10.000 „

2. На Постійну Комісію для видавання історично-географічного словника української землі (яка передбачається штатами):

а) Керівничому	13.000 карб.
б) на збирання джерел і платню постійним співробітникам	18.000 „
в) на справочну книгозбірню	5.000 „
г) на папір і канцелярські справи	3.000 „

Р а з о м . . . . . 39.000 карб.

3. На Постійну Діалектологічну Комісію (яка теж передбачається штатами):

а) на збирання джерел і платню співробітникам	15.000 карб.
б) на справочну книгозбірню	5.000 "
в) на папір і канцелярські трати	3.000 "

Р а з о м . . . . . 23.000 карб.

4. На постійну Комісію для складання словника живої української мови (яка теж передбачається штатами):

а) Керівничому	13.000 карб.
б) на 3-х постійних редакторів	27.000 "
в) на збирання джерел і платню співробітникам	18.000 "
г) на справочну книгозбірню	5.000 "
д) на папір і канцелярські справи	3.000 "

Р а з о м . . . . . 66.000 карб.

5. На Постійну Комісію для складання історичного словника української мови (теж передбачається штатами):

а) на збирання джерел і платню співробітникам	18.000 карб.
б) на справочну книгозбірню	5.000 "
в) на папір і канцелярські справи	3.000 "

Р а з о м . . . . . 26.000 карб.

На чолі цієї Комісії стоятиме директор, який передбачається штатами (літ. А, п. 2).

6. На Постійну Комісію для збирання та видавання фольклорного матеріалу (теж передбачається штатами):

а) на збирання матеріалів і платню співробітникам	10.000 карб.
б) на справочну книгозбірню	5.000 "
в) на папір та канцелярські справи	3.000 "

Р а з о м . . . . . 18.000 карб.

7) На Постійну Комісію для видавання пам'яток новітнього письменства (теж передбачається штатами):

а) Редакторів її	13.000	карб.
б) на справочну книгозбірню	5.000	„
в) на підготовчу працю	3.000	„
г) на папір і канцелярські справи	3.000	„

Р а з о м . . . . . 24.000 карб.

8. На Постійну Комісію для видавання пам'яток мови, письменства та історії (яка теж передбачається штатами):

а) Редакторів її	13.000	карб.
б) Секретареві	6.000	„
в) на справочну книгозбірню	5.000	„
г) на збирання й переписування джерел	10.000	„
д) на папір і канцелярські трати	3.000	„

Р а з о м . . . . . 37.000 карб.

9. На кур'єрів для всіх Постійних Комісій. . . . . 4.800 „

10. На книгозбірні справочного характеру при 14 катедрах (вони передбачені штатами) . . . . . 50.000 „

11. На наукові видання Першого Відділу, його установ і Комісій:

I. На видання „Записок Першого Відділу“ (4 книжки на рік по 10 аркушів кожна—40 аркушів):

а) за друк 1.200 примірників по 1000 крб. за аркуш.	40.000	карб.
б) авторський гонорар	10.000	„
в) Редакторів	6.000	„

Р а з о м . . . . . 56.000 карб.

II. На видання „Українського Архіву“ (4 випуски по 25 аркушів—100 аркушів; при чому 20 аркушів розвідок; 80 аркушів джерел):

а) друкарські видатки	100.000	карб.
б) гонорар	17.000	„

Р а з о м . . . . . 117.000 карб.

III. На видання українського фольклору (2 випуски по 20 аркушів—40 аркушів):	
а) друкарські видатки	40.000 карб.
б) гонорар за розвідки і джерела	5.800 „
	<hr/>
Р а з о м	45.800 карб.
IV. На видання пам'яток новітнього письменства (20 аркушів):	20.000 „
V. На видання наукових розвідок по катедрах (100 аркушів):	
а) на друкарські видатки	100.000 карб.
б) гонорар (по 250 карб.)	25.000 „
	<hr/>
Р а з о м	125.000 карб.
VI. На карти, малюнки для всіх видань	30.000 карб.
12. На чотири премії (по 5.000 карб. кожна).	20.000 „
13. Капітал на експедиції, екскурсії, придбання колекцій, командировання та наукові заповідаття	170.000 „
14. На переклади	50.000 „

Додаток II до протоколу № 3.

Життєпис проф. В. Е. Данилевича.

(Складений їм самим).

Данилевич Василь Евтимович народився в Курську, де його батько був на посаді, 9-го лютого (28 січня) 1872 року. В 1883 році склав вступні іспити в Уманській прогімназії, а у 1884 році переїхав до Києву, де й продовжував освіту в київській 4 гімназії, яку скінчив з срібною медаллю в 1891 році. Того ж року став студентом історичного відділу в Університеті Св. Володимира. В 1894 році одержав золоту медаль за дисертацію „Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст.“. Цю дисертацію було надруковано коштом Університету в „Университетскихъ Извѣстіяхъ“. У 1895 році скінчив Університет, а державні іспити склав у 1896 році, бо треба було доповнити й друкувати вищезгадану дисертацію. Потім Данилевич мусів був учителювати в Баку, в Дорпаті й у Ревелю. В 1901 році він увільнився з посади й переїхав до Харкова, щоби скласти магістерські іспити. У 1902 році він скінчив ці іспити в Харківському Університеті, а в початку 1903 року прочитав там же лекції про *venia*

legendi й став приват-доцентом того ж Університету. Крім того від 1902 року він учителював по жіночих гімназіях. У 1907 році історично-філологічний відділ Університету Св. Володимира пропонував йому читати лекції по кафедрі небіжчика Голубовського. Данилевич згодився на цю пропозицію й переїхав до Києва, де й займав посаду приват-доцента до 1915-року. В Києві він викладав також на жіночих курсах. У 1915 році він залишив Університет Св. Володимира й перейшов на посаду приват-доцента й старшого асистента до Варшавського Університету. В самому кінці 1918 року його було обрано на кафедру московської історії в Київському Українському Університеті.

Від 1892 року, коли було надруковано перший науковий твір Данилевича, він надрукував більше 50-ти студій з обсягу української історії, історії Білорусі, археології України й нумізматики. Крім того він написав кілька критичних заміток про наукові твори інших учених. За 2 такі критичні замітки він одержав, як рецензент, золоті медалі. Як приватний або офіційний опонент, він брав участь у кількох диспутах. Крім того він є член кількох десятків наукових товариств, а також брав участь у наукових з'їздах. Його слухачки й слухачі надрукували кілька курсів, що він викладав у Києві, але всі ці видання треба визнати за дуже неточні.

Праці В. Е. Данилевича.

А. Історія.

1) Критичний розгляд дисертації пр. Филевича „Исторія древней Руси“ („Кіевская Старина“ 1896, IX).

2) Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст. (Київ, 1896).

3) Пути сообщения Полоцкой земли до конца XIV ст. („Сборникъ Учено-Литературнаго Общества при Юрьевскомъ Университетѣ“).

4) Значеніе нумизматики въ изученіи русской исторіи. („Записки Харьковскаго Университета“, 1903).

5) Донецкое городище и городъ Донецъ („Археологическая Лѣтопись Южной Россіи“, 1904, № 4—5).

6) Одинъ изъ памфлетовъ на эпоху крѣпостного права („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, т. XIV).

7) Къ вопросу о Параскевѣ-Пракседисѣ, княжнѣ Пеллоцкой. („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, т. XV, 1905).

8) Проф. Д. И. Багалъй. (Харків, 1906).

9) Огляд часописів, особливо галицьких, за 1904 та 1905 рр. („Кіевская Старина“).

10) Отчетъ о командировкѣ в Москву лѣтомъ 1905 г. („Записки Харьковскаго Университета“, 1906).

11) Къ біографіи Каразина, 1907.

12) Къ исторіи управленія Слободской Украины въ XVII ст.

13) Отчетъ о командировкѣ въ Москву лѣтомъ 1907 г. („Записки Харьковскаго Университета“, 1907).

14) Третій областной Историко-Археологической Съѣздъ въ г. Владимірѣ („Записки Харьковскаго Университета“, 1907).

15) Нові дані до біографіі Ів. Сірка. („Записки Українського Наукового Товариства“, Київ, III, 1909).

16) Антоновичъ какъ профессоръ. („Чтенія Общества Нестора Лѣтописца“).

17) Роспись борошну дѣтей И. Н. Дзинковскаго. („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, XVІІІ).

18) По поводу одной гипотезы. (Харків, 1909).

19) Время образованія Слободскихъ черкасскихъ полковъ. („Сборникъ въ честь Ключевскаго“).

20) Критичний розгляд праці пр. Багалія і Д. П. Міллера „Исторія города Харькова“, т. II Харків, 1912. („Отчетъ Комитета о VI очередномъ присужденіи премій, учрежденныхъ Харьковскимъ Земельнымъ Банкомъ въ память 25-лѣтія царствованія Александра II“).

21) Критичний розгляд книги Сташевського „Очерки по исторіи царствованія царя Михаила Феодоровича“, т. I. Київ, 1913. („Кіевскія Университетскія Извѣстія“, 1914, X).

22) М. Е. Забѣлинъ. („Чтенія Общества Нестора Лѣтописца“).

23) Слово „Перетесь“ въ Русской Правдѣ. („Сборникъ въ честь гр. П. С. Уваровой“, Москва, 1916).

Б. Археологія:

24) Стоянка и мастерская каменнаго вѣка въ Могилевской губерніи, изслѣдованная лѣтомъ 1893 г. („Кіевская Старина“, 1895, V).

25) По поводу одного погребенія, вырѣзаннаго съ земель. („Труды Харьковскаго Предварительнаго Комитета по устройству XII Археологическаго Съѣзда въ гор. Харьковѣ“, т. I).

26) Нѣсколько стоянокъ и случайныхъ находок каменнаго вѣка.

27) Донецкое и Хорошевское городище („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, XIII).

28) Замѣтки по русской до-исторической керамикѣ („Археологическая Лѣтопись Южной Россіи“, 1903, II).

29) Стоянка и мастерская около Хухры Ахтырскаго уѣзда Харьковской губерніи („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, XVI).

30) Замѣтки по археологіи и нумизматикѣ („Сборникъ Харьковскаго Ист.-Фил. Общества“).

31) Раскопки кургановъ около с. Будъ и х. Березовки Ахтырскаго уѣзда, Харьковской губерніи („Труды XII Археологическаго Съѣзда“ I).

32) Відповідні частини в „Каталогъ выставки XII Археологическаго Съѣзда. Древности первобытныя“.

33) Те ж в „Каталогъ выставки XIII Археологическаго Съѣзда. Древности Первобытныя“.

34) Замѣтка о древностяхъ въ окрестностяхъ д. Кекенеизъ, Ялтинскаго уѣзда („Извѣстія Таврической Ученой Архивной Комиссіи“ № 40).

35) Раскопка кургановъ около хут. Покровскаго Валковскаго уѣзда, Харьковской губерніи лѣтомъ 1903 года („Труды Московскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго Съѣзда въ Черниговѣ“, II, Москва 1908).

36) Курсъ русскихъ древностей, Київ 1908; 2-е. видання—К. 1913. (Запись лекцій по археологіи слушачок Київських Вищих Жіночих Курсів).

37) Отчетъ о раскопкахъ Курской Ученой Архивной Комиссіи въ Курскомъ уѣздѣ въ маѣ и юнѣ м.м. 1907 г. („Труды Курской Ученой Архивной Комиссіи“ I, Курскъ 1911).

38) Матеріалы для археологической карты Курскаго уѣзда. („Труды Курской Ученой Архивной Комиссіи“).

39) Остатки неолитической культуры на территоріи Херсонеса („Сборникъ Харьковскаго Ист.-Фил. Общества“, XIX).

40) Музей изящныхъ искусствъ и древностей. Харків, 1910.

В. Нумизматика.

41) Монетные клады, принадлежащіе мюнцъ-Кабинету Университета Св. Владиміра, вип. I („Кіевскія Университетскія Извѣстія“, 1892).

42) Те ж, вип. II („Кіевскія Университетскія Извѣстія“, 1893).

43) Монетные клады Кіевской губерніи до первой четверти XV ст. („Труды IX Вилен. Археологическаго Съѣзда“ I, з мапою грошових знаходок).

44) Матеріалы по нумизматической бібліографіи. („Сборникъ Харьковскаго Ист.-Фил. Общества“, XVI).

45) Карта монетныхъ кладовъ и находокъ. единичныхъ монетъ Харьковской губерніи („Труды XII Археологическаго Съѣзда“, т. I, з мапою).

46) Монетные клады Екатеринославской губернии („Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго Общества по изученію края“ Катеринослав, 1905).

47) „Каталогъ выставки XII Археологическаго Съѣзда“. Нумизматическій Отдѣлъ. Харків, 1902.

48) По поводу одной рукописи XVIII ст. въ рукописномъ отдѣленіи Б-ки Архива Министерства Иностранныхъ Дѣлъ („Труды XIII Археологическаго Съѣзда“; II. Москва, 1908).

Г. Сфрагистика.

49) Критичний розгляд праці Орешнікова: „Матеріали по русской сфрагистикѣ“ („Археологическая Лѣтопись Южной Россіи“, 1903).

Д. Етнографія й фольклор.

50) Этнографическій музей Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Харків 1911.

51) Заклятія на судей („Вѣстникъ Харьковскаго Ист.-Фил. Общества“, в. IV, Харків 1913).

Оцінка наукових праць професора В. Е. Данилевича.

Як видно з реєстра праць В. Е. Данилевича, його наукові інтереси торкалися різних галузів української й староруської історії, археології та нумізматики.

Найбільша по розміру і найважніша по змісту його праця— „Очеркъ історіи Полоцкой земли до к. XIV в.“ Це одна з тих численних монографій по історії древнеруських князівств-областей, котрі вийшли з школи учнів небіжчика В. Б. Антоновича. Тут вже ми бачимо ті археологічні та історико-топографічні студії, якими й потім цікавився В. Е. Данилевич. Оброблена ця монографія дуже пильно й старанно. Далі йдуть уривки з другої розвідки, тема котрої присвячена історії управління Слобідської України. Для неї автор зібрав, як це мені відомо (бо цю тему я сам йому пропонував в свій час), у московських архівах багацько документів, на підставі котрих уявилися б функції зовсім майже досі невідомого так званого „Малоросійскаго Приказа“, який видав Слобідською Україною, й діяльність московського воеводського уряду на Слобожанщині, але, на великий жаль автор ще не встиг видати цієї монографії в її цілокупності, а тільки деякі окремі екскурси. Бажаю, щоб ця збірка матеріалів і зроблена на підставі їх наукова розвідка були видані Археографічною Комісією Української Академії Наук. Вона свідчить про любов В. Е.

Данилевича до архівних дослідів і про вміння його знаходити старі акти XVII в., що й потрібно для керівничого нашої Комісії. Його праці по археології та нумізматиці свідчать, що він дуже стараний і методичний робітник і сістематизатор. Університетські ж курси його по староруській історії й історіографії свідчать про те, що він добре ознайомлений взагалі з джерелами української історії, з якими йому прийдеться мати діло при видаванні актів по історії України в нашій Археографічній Комісії. Тому я й пропоную його на посаду Керівничого Археографічної Комісії Української Академії Наук.

Академик Дм. Багалій.

Додаток III до Протоколу № 3.

Життєпис проф. Є. К. Тимченка.

(Складений їм самим).

Євген Константинович Тимченко народився в Полтаві 27 жовтня 1866 року. Одержав домову освіту в обсязі класичної гімназії. Від 1885 до 1889 р. був вільним слухачем С.-Петербурзького університету, на історично-філологічному факультеті. На початку 1889 року через занепале здоров'я мусів перервати всякі заняття й покинути Петербург. З 1891 до 1892 року служив у Києві в офіції Уділів. В 1893 р. переїхав до Чернігова на службу в Губерніяльний Земський Управі. В 1894 р. був запрошений від Редакції „Кіевской Старини“ на опрацювання матеріялів для українського словника. Редагування словника закінчив в 1898 році. Цей словник з вимог редактора „К. С.“ був зредагований в російським правопису і пізніше на пропозицію Російської Академії Наук був переведений на український правопис. Цю роботу вже завершив Б. Грінченко, подававши нові матеріяли. Під редакцією Б. Грінченка він і був виданий. Протягом 1897—1899 року Є. К. Тимченко видав „Русско-малоросійській словарь“. Назва „малоросійській“ поставлена з вимог цензури. В 1898 році одержав він посаду помішника бібліотекаря в університеті Св. Володимира. В 1901 році з доручення редакції „Кіевской Старини“ приступив до збирання матеріялу й оброблення словника писаної української мови пам'ятників XIV—XVIII вв. Цей словник разом із словником сучасної мови було подано на Костомарівську премію в Рос. Академію Наук в 1906 р. В 1907 р. видав він „Українську граматику“. В 1909 році, щоб кваліфікувати свої знання і мати змогу цілком віддатись науковій і педагогічній діяльності, залишив службу в бібліотеці і поступив дійсним студентом до Київського Університету. Того ж року на про-

позицію Київського Наукового Товариства вкупі з К. Михальчуком уложив він програму до збирання діалектичних одмін української мови. В 1910 р. скінчив університет і був запропонований від факультету до залишення при кафедрі руського язика і словесности. Того ж року Є. К. Тимченко перенісся до Варшави, одержавши посаду вчителя російської мови в прогімназії Р. Ковальського, а в 1912 р. в реальній школі А. Скрипникова. В 1911 р. склав іспити при Київському університеті на одержання ступня магістра руського язика і словесности, а по весні 1912 року прочитав в тому ж університеті дві лекції на одержання звання приват-доцента. В 1913 р. Рада Варшавських Вищих Жіночих Курсів обрала його на катедру порівнявчого язикознавства. Того ж року Рада „Института Сельскаго Хозяйства и Лѣсоводства“ в Новій Александрії обрала його „преподавателем“ російської літератури. В 1914 р. оборонив він при С.-Петербурзькому університеті дисертацію „Функції генитива в южно-русской языковой области“ на одержання ступня магістра руського язика і словесности. В 1915 р. одержав звання приват-доцента Варшавського Університету з дорученням читати курс історичної складні руського язика і того ж року доручено йому читати лекції з порівнявчого язикознавства в тому ж університеті. В 1916 р. обрано його доцентом Варшавського університету на катедру порівнявчого язикознавства, і з 1-го липня того-ж року затверджено екстраординарним професором на тій самій кафедрі в Дінськiм університеті. В 1917 р. одержав призначення на посаду члена кодифікаційної Комісії при Міністерстві Судових Справ у Києві, а в серпні 1918 року за знищенням тої комісії урядовцем осібних доручень V класи, в тому ж Міністерстві. В листопаді того ж року під час кермування Міністерством д. Рейнбота мусів він податись до димісії. В 1918 р. проф. Є. К. Тимченка обрано екстраординарним професором на катедру українського язика в університеті св. Володимира і на катедру порівнявчого язикознавства в Українськiм Державнiм Університеті.

Праці проф. Є. К. Тимченка.

1. Русскіе писатели въ украинскомъ переводѣ („Новости“ 1886).
2. А. Градовський про національне питання („Правда“ 1893).
3. Розповідки з мітології („Дзвінок“ 1893—4).
4. И. П. Котляревський (по поводу 100-лѣтняго юбилея Енеиды) („Югъ Россіи“ 1897).
5. Русско-малороссійскій словарь, т. I. 1897; т. II. 1899).
6. Къ вопросу о реформѣ русскаго правописанія. Отвѣтъ г. Калашу. („Волянъ“ 1901, № 199).

7. Українська граматика, ч. I. Київ 1907.
8. Причинки до української діалектології („Зап. Наук. Тов. в Києві“ № 1).
9. Програма до збирання одмін української мови (стор. 78—2110) Київ 1909.
10. До питання про стосунки українських дум до південнослов'янського епосу („Зап. Н. Т.“, № 2).
11. Функції генитива в южно-руської мовної області. Варшава 1913.
12. Вокатив в українській мові. Львів 1914.
13. Оtvѣтъ А. И. Томсону („РФВ“. 1914).
14. Огляд праць К. Михальчука, Київ 1915.
15. Рускіє—галичане („Приазовскій Край“ 1916).
16. Лінгвістичні замітки („Шлях“ 1918).
17. Українська граматика для шкіл середніх. Київ 1918.
18. Рецензії в „РФВ“, в „Україні“, в „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“, в „Книгарі“.
19. В рукопису: Матеріяли до словника писаної української мови XIV—XVIII ст., 2 т.

Переклади:

- Калевала. Фінська народня епопея. Львів 1901.
 Метерлінг. Непрохана 1907.
 Сліпці „
 В середині 1908.
 Синя пташка 1918.
 Гі-де-Мопасан. Чабанський скік 1917.
 В. Гюго. Кльод Ге. 1902.

Літографовані курси:

- Введеніє в сравнительную грамматику инд.-европ. языковъ. Ростовъ-на-Дону. 1916.
 Сравнит. фонетика. Ростовъ-на-Дону. 1916.
 Сравнит. морфология. Ростовъ-на-Дону. 1916.

Оцінка наукових праць проф. Є. К. Тимченка.

Як із короткого життєпису, так і з огляду праць проф. Є. К. Тимченка видно, що найважливіша його спеціальність—це українська лексикологія. А ще тісніш можна сказати, що в царині лексикології він найбільші дані має для того, щоби скласти словник української мови не який інакший, як історичний. Тут у проф. Тимченка є довгий ряд попередніх, підготовчих студій та пильної праці в тих сумеж-

них філологічних паростях, які дають йому спромогу взятися за історично-лексикологічну роботу з повною свідомістю, з суворим науковим методом, з великою ерудицією та з чималим уже надбаним досвідом. Бо найперешде проф. Тимченко є автор такої української граматики, де працювите вивчення фонетичних та морфологічних особливостей живої української мови щасливо сполучується з тямущим користуванням порівнюючою філологією, її законами. Далі ми бачимо, що проф. Тимченко був одним з авторів (другий був покійний Михальчук) дуже совісно складеної програми для збирання особливостей української діалектології, а це теж являється гарною запорукою для праці кожного вченого лексиколога, який, студіюючи стародавні українські пам'ятки, джерела для історії української мови, повинен легко розбиратися в пістрявім матеріалі, писанім по всяких глухих закутках нашої давньої території, і не спинятися безпомічно в нетрях усяких архаїзмів та рідких слів, які по наших стародавніх документах та рукописах нераз аж кишать. Як же ж проф. Тимченко і науково й практично гаразд знає мову польську, то це так само є великий плюс і необхідна умова для складання староукраїнського словника. Коли ж ми згадаємо, що в проф. Тимченка є вже готовий надрукований словник російсько-український, і що навіть для історичного словника вже в нього є призбірані великі матеріали, зачерпнуті із стародавніх джерел, то ми маємо признати, що історично-філологічний відділ Української Академії Наук повинен нікому инакшому, тільки проф. Тимченкові, доручити головний провід у тій академічній постійній комісії, яка має своєю метою скласти науковий історичний словник української мови.

Академик А. Кримський.

ПРОТОКОЛ № 4.

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Київі, 26 грудня 1918 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.
2. Згідно з постановою попереднього засідання (п. 5), переведено вибори проф. Є. К. Тимченка, за його згодою, на посаду Директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови.

Тємним голосуванням проф. Є. К. Тимченка обібрано одноголосно.

Ухвалено: подати Є. К. Тимченка на обрання Спільному Зібранню.

3. Згідно з постановою попереднього засідання (п. 3) переведено вибори проф. В. Е. Данилевича, за його згодою, на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток мови, письменства та історії.

Тємним голосуванням проф. В. Ю. Данилевича обібрано одноголосно.

4. Заслухано записку Голови Архівно-Бібліотечного Відділу Головного Управління Мистецтв і Національної Культури В. Л. Модзалевського про видання *актів Генерального Суду*.

Постановлено: записку цю ухвалити й асигнувати поки що 1.000 карб. (з обрахунку 1918 р., з суми, призначеної на видання) на збирання та переписування актів Генерального Суду й інших архівних джерел, під проводом В. Л. Модзалевського.

Записка В. Л. Модзалевського додається до цього протокслу.

5. Академик М. І. Петров передав до друку в „Записках Історично-Філологічного Відділу“ начерк „О межигорскомъ монастырѣ“ й замітку „О мнимой рѣзной панагии въ Звѣринецкихъ пещерахъ“.

Ухвалено: негайно всі начерки акад. М. І. Петрова, передані до „Записок“, перекласти на українську мову, доручивши Голові Відділу акад. Д. І. Багалієві розшукати перекладачів.

6. Вирішено на 1919 рік скликати чергові засідання Першого Відділу двічі на місяць, а спочатку що тижня—по четвергах.

Додаток до Протоколу № 4.

До п. Голови Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

ДОКЛАДНА ЗАПИСКА.

До питаннів, які й досі залишаються майже зовсім неотсвітленими в українській історичній науці, належить питання про давній Генеральний Суд, його компетенцію, склад і т. и., в той час, як вивчення діяльності цього вищого судового органу Лівобічної України має велике значіння. Тому вже кілька років я почав занотовувати всякі звістки, які торкалися діяльності цієї інституції, як от декрети Суду, окремі розпорядження генеральних суддів і т. и., при чому пізніше гетьманства Скоропадського таких нотаток я не робив, приймаючи на увагу, що діяльність Генерального Суду після утворення Малоросійської Колегії прибрала нового характеру, значно відмінного від попе-

реднього. Таким чином, у мене зібралось кілька десятків документів, які освітлюють діяльність Суду 1660—1722 років, та досить багачько вказівок на архівні та друковані джерела. Але, звичайно, ця праця провадилася мною несистематично, бо я не мав можливости вести її широко та з повною метою. По ріжних архівних збірках Київа мається багачько документів, які освітлюють діяльність Генерального Суду з ріжних боків, а проте вони залишаються невідомими мені тому, що я не міг стати до цієї справи ближче. Систематичний вибір з київських архівних збірок актів, які торкаються діяльності давнього Генерального Суду, являється конче потрібним в інтересах української історичної науки, й ця праця дасть можливість скласти збірник декретів Суду. Згаданий збірник, можна сподіватися, буде досить великим і повним і, хоча почасти, заповнить відсутність актових книг Генерального Суду, яких, як відомо, жадної не збереглося. Крім того, зібраний матеріал буде підставою для відповідної наукової розвідки, присвяченої історії цієї інституції, яка відогравала таку визначну роль во всіх сферах минулого життя України.

Як що Історично-Філологічний Відділ співчуває зазначеній вище цілі, прошу не відмовити піддержати мене в цій справі, при чому ця піддержка, на мій погляд, могла б виявитися в формі асигнування невеликих коштів, потрібних поки що на оплату копіювання документів та в формі полекшення для мене та моїх помішників користування київськими архівними збірками, які тепер приступні для мене тільки випадково й у дуже обмеженому часі.

В разі, коли Історично-Філологічний Відділ дасть можливість мені та моїм помішникам робити перегляд джерел з зазначеною метою не тільки вдень, а і ввечері (наприклад, коли джерела частинами й часово будуть передаватися до інших інституцій, в яких можна буде працювати й увечері), то праця може піти досить хутко. Що ж до розміру первісного асигнування грошей на копіювання документів, то з свого боку я вважав би, що однієї тисячі карбованців на кілька місяців буде досить.

Про вищезазначене маю честь подати на Вашу, Пане Голово, увагу й просити про наслідки цієї записки не відмовити мене сповістити.

В. Модзалевський.
